

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

К-14038

491'2000

П327849

Харків - 2000

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 491

Серія ФІЛОЛОГІЯ

*Традиції Харківської філологічної школи.
До 100-річчя від дня народження
М.Ф. Наконечного*

Заснований у 1965 р.

Харків–2000

У віснику розглядаються актуальні проблеми сучасного мовознавства та літературознавства на широкому матеріалі української, російської та інших мов та літератур.

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами філології

Редакційна колегія: доц., канд. філол. наук Безхутрий Ю.М. (відп. ред.), доц., канд. філол. наук Шеховцова Т.А. (відп. секр.), проф., д-р філол. наук Голубева З.С., проф., д-р філол. наук Піддубна Р.М., проф., д-р філол. наук Каланшик В.С., проф., д-р філол. наук Михайлин І.І., проф., д-р філол. наук Міхільов О.Д., проф., д-р філол. наук Московкіна І.І., проф., д-р філол. наук Сукаленко Н.І., доц., канд. філол. наук Кравчук І.С., доц., канд. філол. наук Лагунов О.І., доц., канд. філол. наук Шевелєв В.М., Ткач О.С. (техн. ред.)

Адреса редакційної колегії: 61077, Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, філологічний факультет, тел. 45-73-33. Видавничий відділ ХНУ.

K-14038

Центральна наукова бібліотека
ХНУ ім. В.Н. Каразіна

інв. № 7327849

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (протокол № 6 від 30.06.2000 р.)

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 4063 від 02.03.2000 р.

На ювілей Миколи Наконечного

За довоєнних часів було в Харківському університеті два мовники-україністи, що віддали своїй альма матер усе своє творче життя – Потебня і Микола Наконечний. Обоє жили у харківському Запужинні: Потебня на Підгірній, Наконечний на відлеглій Лермонтовській. Так і бачу їх, як вони кожного робітничого дня продираються від своїх будиночків крізь незгоди тодішніх харківських пішоходів і бруків з їхніми вибоїнами і калюжами. Ось перетнули Пушкінську, минули собор з ампірною дзвіницею, за якою сховалася барокова церква козацької традиції, лишили обіч казенні **присутственные места** й поринули до не дуже показних двоповерхових корпусів свого університету.

Олександр Потебня, пізніше – Микола Наконечний. Зіставлення двох імен може вражати. Старший науковець – Потебня – удома в просторах та епохах, від санскриту, греки й латини, почерез усі слов'янські нації і культури. Наконечний – зосереджений на терені від Дінця до Карпат. Так, але не менше важили й спільні риси. Про що б не казав Потебня, він повертався до своєї країни і нації, і вірним обом був і Наконечний. І було в них спільне і в біографії. Вирішально спільне.

Потебню ця, сказати б, українськоцентричність привела до конфлікту з поліціями двох держав – Австрії і Росії, щонайменше чотирьох міст – Відня, Львова, Петербургу й Харкова, закрила шлях до петербурзької Академії наук. Центром його прижиттєвих публікацій став загумковий Вороніж – щоб не була Україна і не був Петербург ...

Треба було доброго десятиліття років і померти ... Історія стосунків Потебня і поліція, Потебня і Росія замовчана і досі чекає виявлення ... Чехович пробував порушити мовчанку, але на нього вже чекав Сибір.

Про повневірність Наконечного в лабетах КДБ (під його різними назвами) ще мають у деталях сказати архіви цієї шановної інституції, хоч провідні лінії й головні пригоди його нелегкого життя уже у головному ясні.

Подібності в долях двох українців не зникли й тепер. З Наконечним справа вкрай проста – його здебільшого спокійно забули. Так Було за його життя, так воно й тепер. Капітальна його «Фонетика включена» до «Підвищеного курсу української мови» 1951 року (теж ювілей!) без імені автора ні на титульній сторінці, ні в кінцевому змісті (тільки якнайприхованіше – на сторінці 126 у підрядковій примітці – якщо дуже схочеш – помітши!).

З Потебнею гра ще складніша. На Україні в недавні часи видано пару дрібних і дрібничкових чернеток. У Росії виходило кількома виданнями його «Из записок по русской грамматике» плюс «... словесности» але забуто згадати, що в термінології Потебні «русский» означає не російський, а східнослов'янський. На початку 1920-х років складено розлогий плян розлогої повної збірки творів Потебні. Плян, не твори ... Намір був гідний великої похвали. Плян був, твори ... 80 років невидання – теж могло б бути ювілесом...

А в передвоєнні роки Потебня і Наконечний були єдині мовники-україністи, що віддали все своє наукове життя Харківському університетові.

ТВОРЧА СПАДЩИНА М.Ф. НАКОНЕЧНОГО

В.Д. Ужченко

“...За редакцією М. Наконечного”

“Російсько-український фразеологічний словник” І. Виргана та М. Пилинської за ред. М. Наконечного, надрукований у журналі “Прапор” (1958, №9 – 1971, №10), не вкладається у стандартні рамки словників – одномовних чи двомовних, лексичних чи фразеологічних, див. словники М. Закревського (1861), Ф. Піскунова (1882), О. Афанасьєва-Чужбинського (1890–1893), І. Олійника та М. Сидоренка (1971), Н. Батюк (1966), Н. Белькової (1969) та ін. Проте, яким був, наприклад, двотомний *Słownik frazeologiczny języka polskiego* С. Скорупки (1974)? Чи тільки фразеологічним? Адже під словом *chór* (хор) польський лексикограф подає звичайні, вільні, або лексичні словосполучення: *s. amatorski, chłopięcy, klasztorny; chóry niebieskie; chóry serafimów*; спеціальні складні терміни: *chór a capella*; переносні: *chór głosów, za^{33b}* тощо. Лексикографічні канони, як бачимо, порушувалися й до, і після Словника за ред. М. Наконечного.

Серед закидів щодо Словника І. Виргана та М. Пилинської із цього приводу виділимо статтю, власне, рецензію Л.Г. Скрипник “Словник і мовна дійсність” (за жанром визначену, як “роздуми”) у журналі “Мовознавство” (1970, №5, с.58–66) – як найбільш професійно, написану відомим фразеологом. Відзначаючи безсумнівні достоїнства Словника, автор статті-рецензії увесь пафос спрямував – створюється враження, що під тиском якихось обставин – у критичне русло: винесено до реєстру багато “не фразеологічних елементів”, не знаходимо “добре відомих відповідників”, що за лексичною оболонкою “збігаються з російськими”, перевага віддається розмовно-побутовим паралельним формулам, не бездоганний “порядок розміщення відповідників” і т. ін. Проте навіть автор оглядової статті відзначає, що укладачі Словника прагнуть показати багатство виразових засобів народнорозмовного джерела, прекрасними знавцями якого вони є. І дійсно, злива золотих влучномовних барвистих злитків дається в розпорядження письменника, перекладача (а ними й були І. Вирган та М. Пилинська); за ними стоять ретельні пошуки найточніших відповідників (хто не пам’ятає численних виписок-витягів М. Наконечного?). Це лексико-фразеологічне багатство – для журналістів, етнографів, укладачів синонімічних словників, для дослідників семантики мовних одиниць і культурологів, для нових, ще навіть тоді й не оформлених напрямків вивчення українського слова й культури (когнітологія). Це лексикографічна праця, яка сама визначає напрямні мовознавчих студій. Ми так само можемо закинути Б. Грінченку, що певні строги академічні приписи в його славнозвісному Словарі української мови (1907–1909) порушені: адже цей словник і перекладний, і тлумачний, і значною мірою енциклопедичний, історичний, етимологічний, народнофілологічний, багатогалузевий... Однак – і чисте народне джерело, нестаріючий філологічний авторитет, що перебуває на порозі свого столітнього ювілею.

Трудно погодитися, що укладачі не знали українських паралелей – до аналогічних російських, – типу як на вагу золота (З. Тулуб, І. Лє, О. Гончар, О. Козаченко, А. Головка, Ю. Яновський, Ю. Збанацький, М. Кропивницький, А. Дімаров, В. Речмедін, Н. Рибак – ми назвали тільки авторів, чиї фіксації виразу є в напому розпорядженні). А саме відсутність цього звороту ставилася авторам Словника на карб. Як і відсутність інших фразеологічних відповідників, як-от: 1) *мерить на свой аришин; мерить своим аришином (своей меркой)* – (розм.) – на свою мірку міряти, міряти своїм ліктем (на свій лікоть) [1966, №6, 109]; 2) *на рыбьем меху* (розм. фам. жарг.) – *вітром підбитий, -та, -те* [там же] (в А. Головка та М. Стельмаха є на *риб'ячому хутрі*); 3) *в один миг (мигом)* – *миттю* (уміть, рідше – *умєнт*); *в одну мить* (рідше – *в одін мєнт*); *у три миги*; як *оком* [з] *мигнути*; (іноді) – як “*га*” *сказати* [1966, №6, 110].

Чи така вже тут “провина” аналізованого Словника? Адже УРС фразеологізму на вагу золота ні під словом вага, ні під словом золото не подає (1958). Туркське *аршин* навіть у такому “російсько-російському фразеологічному словникові”, як праця І. Олійника та М. Сидоренка, поміщений у словниковій статті не на першому місці, пор. *міряти на свою мірку (на свій аришин, на свій лікоть)* (1978). Цілком природно вислів *вітром підбитий* вкладається в продуктивні структурно-семантичні моделі “*чимось* + *підбитий* (підштий)”, “*кимось* (метонімічна заміна) + *підбитий*”: *вітром підбитий* “благенький”, *вітром підштий*, *підбитий псом* “дуже злий”, *підштий собаками*, *підштий лисом* “дуже хитрий”, *підштий трусом* “лякливий” (зафіксовані ФСУМом). Фразеологічна одиниця (ФО) *в одін миг* зустрічається в багатьох відомих авторів (Л. Мартович, М. Коцюбинський, Ю. Мушкетик), широко вживана в усному мовленні й публіцистиці. Однак автори вводять в обіг інші лексеми – *мить*, *миттю*, *умєнт*, мультипліковані поєднання (*у три миги*) чи специфічно українські відповідники (як *оком змигнути*) або навіть ФО з яскраво вираженою культурно-національною конотацією (як “*га*” *сказати*).

Очевидно, укладачі керувалися й депо іншими настановами, а саме: показати лексико-фразеологічне багатство саме народних українських еквівалентів. Не виключено, що це було й певною реакцією на “зросійщення” вербалізмів, калькування, як розуміли за тих умов “ортодоксальну” суть перекладу (добору відповідників). Адже М. Наконечний (як, очевидно, і спів-автори) був прибічником відтворювати дух, а не букву знака. Останнє яскраво видно з порядку розташування відповідників української (правої) частини статті, у якій структурно-образні еквіваленти відсунуті в кінець (стоять не на першому місці), пор.: *без пяти минут профессор* (жарт.) – *ось-ось (от-от) буде (стане) професором; мало-мало не професор; без п'яти (без п'ятьох) хвилин професор* [1966, №8, 107]; *он не от мира сего* (книжн., заст.) – *він людина не сьогосвітня (не з сього світу)*; (слов'янizm) – *він не від міру сього* [1966, №8, 107]; *Млечный Путь* (астрон.) – *Чумацький Шлях, Чумацька (Небєсна, Зоряна) Дорога*; (книжн.) – *Молочний Шлях* [1966, №8, 108]. Словник за ред. М. Наконечного – багатюще джерело контрастивної фразеології. Кожна мова, зазначав М. Наконечний у статті “Розмаїтість форм – багатство мови” (1967), має свої особливості, свої сильні сторони, що роблять її дуже важливим, а де в чому “просто незамінним знаряддям пізнання

навколишнього світу, дійсності". При цьому надто широкі ряди українських відповідників, що не вкладаються в правило "один мовний елемент на один (подібний) мовний елемент", – удачний матеріал для 1) різнорівневих мовних зіставлень за принципом "ФО – слово": *давать потачку – потура́ти (попуща́ти) ко́му*, 2) стилістичних студій, коли добираються українські відповідники різного емоційно-експресивного забарвлення й стилістичного плану: *предстои́т доро́га ко́му* – (іноді образно поет.) *ма́ндрівочка па́хне ко́му* [1970, №4, 104], *пропусти́ть слух, мову* – (ганебну) – *пусти́ти погові́р, проронити́ сло́во* – (глузл.) – *прозя́читися* [1970, №6, 111]; 3) мовно-поетичних зіставлень лексико-семантико-фразеологічних комплексів, де реалізуються латентні семи вербалізмів літературної і образно-художньої творчості майстрів слова, фольклору: *лезть на ро́жон* (фам.) – *лі́зти (пе́рти) на ро́жєн*; *лі́зти на ні́ж*; *лі́зти на ро́ги* (в па́ну); *підставля́ти (наставля́ти) свою́ го́лову (ши́ю)* [1966, №1, 108], 4) спостережень різнобічних кореляцій, широких культурознавчих кореспонденцій у єдності "мова – культура": *тяну́ть ля́мку – тягну́ть я́рмо*; *сиди́ть як рак на ме́ш* – *зоста́тися на ко́ш*; *врет, як сивы́й мерин* – *бре́ше, як руді́й (як рябі́й) соба́ка*; *бре́ше, як соба́ка (як пес, як рябо́к)*; *бре́ше, як соба́ка на ві́сівки* [1966, №4, 100; №6, 107, 109], див. також численні концепти й еталони-концепти – компоненти фразеологічних зворотів, – значна частина яких належить до безеквівалентної лексики: *чумацький, чисни́ця, попі́двіконню, вогонь-блискави́ця, громоблискати, кипи́нь, бубон* (*пуска́ти на бубон* – рос. с *молотом продава́ти*), *ві́зок, дзві́ни́ця, ві́т* (*ві́т за ві́т віддава́ти*), *баки, навза́води, чупри́на, лизе́нь, злигодні́, кочерги, спо́лох, рядно́, дму́хач, плетени́ки, запотили́шник, кові́нька, почубе́ньки, ряст, каба́ка, пам'я́тковий, ключка́, галай-бала́й, намина́чка, обли́зе́нь, обмети́ця, вереме́я, бебехи́, чубри́й*. Культурно-національна специфіка ідіом яскраво сприймається "на масивах даних" (В. Телія), на основі виявлення слів-компонентів "особливо культурно маркованих" (Д. Добровольський). При цьому межа між лексичними (лінгвістичними) й екстралінгвістичними (додамо – між лексичними і фразеологічними) конотаціями "не може вважатися строго встановленою", "не є строгою за своєю природою" (М. Толстой, С. Толстая). Словник, отже, не тільки важлива культурна пам'ятка, а й цінна культурознавча фіксація української ментальності.

І. Вирган, М. Пилинська та М. Наконечний, подавши "велике розмаїття дотепного, колоритного народного слова, навіть у його діалектних варіантах" (Л. Скрипник), підготували ґрунтовну базу для синонімічного словника українських фразеологізмів, пор. добірку до поняття "бути близьким до смерті": *[стояти] одні́ю но́гою над гробом (у гробі́, у я́мі, у до́мовіні, у труні́); одна́ но́га у труні́ (у до́мовіні, у гробі́); на да́лєкій пу́ті сто́яти; на ве́рті́ бу́ти; час недо́вгий чий; до гробу́ неда́леко ко́му; недо́ваго вже гуля́ти по сві́ті ко́му; (образно, поет.) – недо́вго вже ряст то́пта́ти ко́му; (ірон.) – три́ чисни́ці (півче́рти) до ві́ку (до сме́рті) ко́му; на то́нкү пряде́ хто; (згруб.) земле́ю вже па́хне (сме́рдить) від ко́го; на́йти [себе́] мо́ги́лу – зна́йти собі́ мо́ги́лу (сме́рть); (лок., розм.) – на́йти́ свою́ ха́ту* [1966, №8, 110].

Словник за ред. М. Наконечного дає багатющий матеріал для етимологічних студій, для спостережень за історичними змінами у фразеології. Цілком очевидно, що вирази та їхні варіанти *войти в [нову́] коле́ю* (перен.) – *увійти́ в [нову́] ко́лію; ви́бити ко́го из коле́и* (перен.) – *ви́бити (збі́ти) з ко́-*

лії когó [1965, №7, 108] указують на розгрізлі дороги українських сел; вислови *дело на мази* (розм.) – (образно) – *діло (спра́ву) ну́щено на ма́зані ко́леса*; *все идет как по маслу* (розм.) – *усе́ йде як пома́щене (як по ма́слу)*; (образно) – *усе́ йде (ко́титься) як пома́заний (пома́щений) віз* [1966, №4, 110; №5, 108] нагадують нам про помащені коломазню колеса селянського воза, що котилися коліями розгрізлх доріг. Серед варіантів *па́сти передніх (передню)* [1961, №12, 107] форму однини, яка підтверджується цитатою з П. Куліпа: “Тулчинський рід підбивсь аж геть утору, Пасе передню й у князів старинних”, жоден з основних фразеологічних словників сучасної мови (СУМ, ФСУМ, словники Г. Удовиченка, В. Ужченка та Д. Ужченка) не подають. Однак він добре вкладається в дихотомічну схему висловів *па́сти передніх (передню)* – *па́сти задніх (задню)*. Останній фіксується всіма словниками (етимологічно, за Б. Ларіним, “бути останнім підпаском”). Можна припустити, що вислів *па́сти передніх (передню)* теж пов’язаний із пастушою термінологією й уживався колись частіше (принаймні в північних говірках), бо органічно вписується в структурно-семантичну модель “задніх і передніх підпасків”, а потім вийшов з обігу.

Таким чином, “Російсько-український фразеологічний словник” за ред. М. Наконечного – не тільки фіксація контрастивних мовних одиниць, а й лексикографічна праця широкого діапазону, охоплює величезну джерельну базу, науково вивірений (хай і в журнальному варіанті) тезаурус української стнолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвогносеології, соціопсихолінгвістики.

А.Й. Багмут

Сучасна літературна вимова ненаголошених *е, и* (експериментально-фонетичний аналіз)

М.Ф. Наконечний у своїх широких лінгвістичних дослідженнях чи не найбільшу увагу приділяв фонетиці – орфоепічним нормам української мови, характеру вимови окремих звуків, принципам звукосполучення, питанням становлення й розвитку фонетичної системи мови. Його праці вирізняються особливо тонким слухом дослідника, розрізненням тонких звукових нюансів, а також охопленням літературних та діалектних явищ української мови.

Зіставляючи форми української літературної вимови з діалектними формами (Наконечний, 1928, 8), М.Ф. Наконечний вказує форми північно-українського наріччя *село, ве́ди, ми́ленька, пи́тати...*, які відповідають і формам літературно-українським, та форми південно-українські східного й західного під наріччя – *се"ло, ве"ли, ми"ленька, пи"тати"*... У поясненні до цієї форми автор пише: “У літературно-українській вимові (але не в письмі) не розрізняються *е* і *и* ненаголошені (вимовляються як звук середній поміж *е* і *и*); так само – у південно-українському (західному і східному); у північно-українському ненаголошені *е* і *и* розрізняються” (там же, 9). У примітці до таблиці фонетичних форм вказано на розрізнення писемних і вимовних форм у літературній мові, однак *и"* та *е"* “означають звуки, середні між *е* і *и*”. Незва-

жаючи на вживання множинної форми, М.Ф. Наконечний і тут говорить про однакову вимову цих ненаголошених звуків, що підтверджує і його подальший виклад: “**е і и** ненаголошені зближаються одне до одного в вимові. Ненаголошене **е** схильне до **и** (надто перед **и, і**):

/e/ воду, беру, степи, село, великий, не хочу, переїхати, зернина, керувати, берегти (вимовляється *ве"ду, бе"ру...* а то й *ви"ду, би"ру, ни" хочу...*).

Ненаголошене **и** схильється до **е** (особливо перед **е**):

/и/ живе, тихенько, їсти, братиме, минаючи, пиріг, димар, синець, линок (вимовляється: *жи"ве, ти"хенько, брати"ме...*, а то й *же"ве, те"хенько, брате"ме...*)” (там же, 22).

У примітці до цього правила зроблено зауваження про практичне – для вчителів – значення цього явища, а також важливе в теоретичному плані пояснення: “**е** і **и** – дуже близькі, сливе що тожні (тождественные), звукові відтінки. Можна загалом приймати, що ненаголошені **е і и** збігаються в одному звуці”.

При визначенні найголовніших випадків нефонетичного правопису М.Ф. Наконечний знову зазначає, що ненаголошені **е, и** у вимові звичайно змішуються, але на письмі вони розрізняються (с. 32). Наведемо зазначені тут автором приклади вимови цих звуків: *ни"дуга, учить"ель, ми"нає, же"ве, поше"пки, ни"си, ви"зи, не"ма, пи"тати", гори", зле"денний*. Звертає на себе увагу частіша форма **и"**, ніж **е"**, зокрема в словах *недуга, учитель, пошепки, неси, вези*; з **е"** названо *живе, злиденний*. При цьому автор робить застереження щодо вимови (не: *недуга, мені, менає...*).

Таким чином, М.Ф. Наконечний, зазначаючи майже тотожний характер вимови ненаголошених **и, е**, все ж не стає на шлях автоматичного ототожнення ненаголошеного **е** з **е"**, а **и** з **и"**. Разом з тим автор не дає правил їх розрізнення, покладаючись, в основному, на власне (чи іншого мовця) розрізнення цих ненаголошених.

Погляди М.Ф. Наконечного на вимову українських ненаголошених **е, и** враховували й думки попередніх дослідників (О. Синявського, Є. Тимченка, І. Огієнка та ін.), на праці яких він посиляється у бібліографії. Та для нас важливим є той чіткий виклад питання, та система української вимови, яка спостерігається у М.Ф. Наконечного. Автор вповні свідомий того, що “жива національна мова існує побіч писаної, живе своїм життям, має свої закони розвитку, хоч, безперечно, й зазнає на собі великого впливу письма, правопису” (там же, с. 213). Вимова має передусім свої норми, або, за словами автора, норми спільної вимови, норми орфоепічні. Актуальним на сьогодні є застереження М.Ф. Наконечного про відхід від вимовних норм під впливом писемної мови: наслідком ототожнення мови звуків і мови літер “буває те, що спільна вимова під дужим нівеляційним впливом правопису, поряд корисних моментів органічного усталення, зодноманітнення, набуває й потворних рис, протишриродних ухилів, що суперечать, як-то кажуть, духові живої мови – її законам. І це, зрозумілива річ, найбільше позначається в тих випадках, де правильне письмо геть відбігає натуральної вимови” (с. 213).

Як бачимо, вплив писемного тексту на розвиток української літературної вимови, що викликав занепокоєння М.Ф. Наконечного ще у 20-ті роки, був і є сильним, він не міг не змінити якщо не суттєві, то принаймні побічні ознаки усної мови. Вимова *недуга, мені, учитель*, проти якої виступав до-

слідник, у сучасній літературній мові не визначається як порушення її орфо-епічних норм. Це один з можливих варіантів реалізації ненаголошеного *е*. Тим більше це стосується вимови ненаголошеного *и*: *жити, низки, сили*, флексії *-ий*.

Простежимо подальший науково-практичний опис характеру вимови цих звуків. Академічна граматика "Сучасна українська літературна мова", пояснюючи артикуляційні особливості українських *е*, *и*, у вимові їх в ненаголошеній позиції, зауважує темп вимови (швидкий або ж неповільний темп вимови), їх позицію у слові (зокрема— початковий ненаголошений), вплив наступного наголошеного чи побічнонаголошеного складу з відповідним голосним. Отже, умови появи варіантів вимови цих ненаголошених розширено. Крім того, М.Ф. Наконечний звертає увагу на таку рису в артикуляції ненаголошених голосних, як байдуже (індиферентне) положення язика, що зумовлює більш звужену вимову ненаголошеного *е*, наближаючи його, таким чином, до *и*. У мовленні зазначаються такі варіанти вимови, як *ме"жа*, *бе"ре— межа*, *бере*, *мі"ні*, *би"ри*, *бири*; для *и* — *збе"рати"*, *зберати"*, *кі"сіл'*, *кі"с'іл'*, *мил'іше"*.

М.А. Жовтубрюх (1972, 128) варіанти фонем *е*, *и* в ненаголошених складах характеризує як позиційне чергування рядів *е— е"— и"— и* та *и— и"— е"— е* (напр., усі ці форми у словах *неси*, *жила*). Впливом наступного складу з голосними *е*, *а* ненаголошений *и* у швидкому темпі вимови "може повністю збігатися із звичайним голосним *е*: *жеве, плеве, бачела*" (с. 104).

Н.І. Тоцька (1993, 41–42) характеризує вимову ненаголошених *е*, *и* як якісну редукацію, вирізняючи два ступеня редукації. Більшій редукації зазнають саме *е* та *и*, коли два сусідні звуки зближуються або змішуються у вимові. До того ж у переднаголошеній позиції вони можуть зазнавати гармонійної асиміляції (*е— и*, *и— е*). Наслідком гармонійної асиміляції є зміна *и* перед *і* в *и'* або *і* в швидкому темпі мовлення. (Застереження викликає положення, що в цьому випадку темп вимови стає основним фактором гармонізації).

Отже, визначена М.Ф. Наконечним вимова ненаголошених *е*, *и* може бути названа основним алофоном цих фонем. Подальша їх варіативність, аж до вимови як *е*, *и* (*межа*, *миліший*), є наслідком фонетичної позиції у слові.

Матеріалом нашого дослідження є мовний потік, з якого експериментальним шляхом було виділено звукові сегменти з ненаголошеними *е*, *и*. Ізолювані від тексту, такі сегменти було представлено аудиторам, які нам дали 1640 відповідей. Своєрідність поставленого експерименту полягає в тому, що використано можливість за даними осцилограми звуків і відтворення звучання будь-якого уривка мовлення ізолювати (сегментувати) з великим ступенем точності щодо меж більш чи менш сегменти — ненаголошені частини слів чи словосполучень. Як реальні факти мовленнєвого потоку вони мають свій акустичний образ, і слухове сприйняття їхнього звучання дозволяє встановити об'єктивний характер цих звуків. Якщо у цілісній фразі людина сприймає як реально існуючий редукований звук, а то й склад, то при ізолюваному пред'явленні від довжини (тривалості звучання) сегмента залежить не лише ідентифікація звука, а й його сприйняття чи несприйняття. Сегмент втрачає своє семантичне наповнення, свою звичну для слухача форму слова і стає асемантичним звукосполученням. Значно збільшується ва-

ріативність відповідей. Так, у морфемі **не-**, що становить перший переднаголошений склад, голосний сприйнятий як **е** у 30% відповідей, як **и** – у 29%. Крім того, певний, хоч і менший відсоток аудиторів почули ще й **а**, **о**, **у**, **і**. Акустично складний характер звучання ненаголошених голосних обумовлюється, з одного боку, малою інтенсивністю звука; з другого – зв'язністю, взаємобумовленністю (в акустичному плані) мовленнєвого звучання, тобто тими ознаками, які виникають через певну позиційну залежність. Зауважимо, що семантична ознака **не** – заперечної частки – була відсутня.

У першій переднаголошеній позиції голосний **е** було ідентифіковано як **е** у 30%, як **и** – у 17%. Однакова кількість (10%) відповідей показала **о** та **а**.

Визначення переднаголошеного **е** у сегменті з наголошеним звуком – **ПГРГ** – засвідчило значно краще розпізнавання **е** – у 65%.

У другій переднаголошеній позиції **е** сприйнято майже в такому самому відношенні – як **е** в 22%, як **и** – в 15%. Ця позиція визначається в українській мові як дещо сильніша, ніж перша переднаголошена, однак це свідчення аналізу окремо вимовленого слова: дійсно, в українській мові початок і слова, і фрази мають більшу інтенсивність та частоту основного тону. Наш матеріал показав і такий факт, як сприйняття **е** в цій позиції як **о** в 30% відповідей: сегмент *вес* з слова *весняний* (70%) спричинився до поширення лабіалізації з приголосного **в** на наступний голосний.

У післянаголошеній позиції голосний **е** сприймається аудитором більше як **и** (24%), а як **е** – лише в 16%. Зростає також кількість відповідей з визначенням його як **о**, **у**, **і** (11–17%) та **а** (7%). Сумарне сприйняття **е** в цій позиції як **и^е** (або **е^и**) становить 40%, що є досить показовим для ізольованого пред'явлення звукового сегмента.

Голосний **и** в першій переднаголошеній позиції сприйнято, в основному, як **и** (32%), натомість як **е** – лише в 13%. Акустичні риси **и** дозволили, однак, сприйняти цей звук і як **і**, **у** (10–17%), і як **а**, **о** (4–5%). У позиції другого переднаголошеного голосний **и** сприйнято чітко (40%), і корелює він, в основному, з **і** (17%). Ідентифікація його як **е** дуже мала (2%). Дійсно, приклади слів із вимовою **и^е** та **и^е** наводяться дослідниками здебільшого саме в переднаголошеній позиції. У післянаголошеній позиції вимова **и** дозволяє розпізнати його вірно у 64%. І в післянаголошеній позиції наявна кореляція його з **і** (24%), натомість як **е** він сприйнятий лише в 3%.

Залежність характеру сприйняття голосних **е**, **и** від позиції у слові може бути пояснена самим способом вимови ненаголошених голосних. За даними акустичного аналізу, існує помітна різниця у тривалості звучання наголошених і ненаголошених звуків. Така різниця відома фонетичним системам різних мов; для українського мовлення на нашому матеріалі вона становить: перший переднаголошений **и** в 2,2 рази коротший за наголошений **и**, післянаголошений – у 1,9 рази коротший за наголошений; переднаголошений **е** коротший за наголошений **е** в 1,95 разів, майже такий за тривалістю й післянаголошений **е** (в 1,93 рази коротший). Тривалість звучання **е**, **и** в другій переднаголошеній та другій післянаголошеній позиціях ще більше скорочується – вони коротші за наголошені в 3,3 – 3,7 разів.

Формантний аналіз голосних **е**, **и** показує для і виразні піки F_2 , F_3 і F_4 , для **е** – широку полосу в F_1 – F_2 та менший пік у F_3 .

Перцептивний та акустичний аналізи **е**, **и** засвідчили дистинктивні ознаки цих голосних в наголошеній та ненаголошених позиціях. Ненаголошені голосні мають специфічний характер і лише дуже приблизно їх можна визначити за сприйнятими ознаками наголошених звуків. У сучасній літературній вимові спостерігається більш чітка вимова цих ненаголошених, тобто наближення їх до писемних форм під впливом орфографічних норм. Спостерігаємо також більше наближення післянаголошеного **и** до характеру наголошеного, а переднаголошений **и** меншою мірою має змішаний характер, ніж переднаголошений **е**. Саме **е** в ненаголошених позиціях дістає більшу кількість алофонів, його звуковий спектр (ареол) має широкі межі.

Література

1. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К., 1972. – 401 с.
2. Наконечний М. Українська мова. – Харків, 1928. – 240 с.
3. Наконечний М. Орфоепічні норми та їх значення // Сучасна українська літературна мова. – К., 1969. – С. 370–401.
4. Тоцька Н.І. Фонетика і фонологія // Сучасна українська літературна мова (За ред. А.П. Грищенка). – К., 1993. – С. 8–61.

О.Г. Муromцева

Орфоепічні норми М.Ф. Наконечного та сучасні проблеми культури мови

Центральне місце у різнобічних дослідженнях М.Ф. Наконечного все ж належить фонетиці й фонології української літературної мови: з цієї проблеми була підготовлена кандидатська дисертація у 1949 р., яка через ідеологічні звинувачення автора так і не була захищена. Що ж до питання правильної літературної вимови (орфоепії), то М.Ф. Наконечний практично перший після великої перерви (згадаймо «Норми української мови» О. Сиявського) сформулював у цілісному системному вигляді риси української літературної вимови і протягом усього свого життя їх обстоював, дбаючи про культуру усного мовлення. Наступного року виповниться 50 років з дня виходу в світ «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією дійсного члена АН УРСР Л.А. Булаховського, де опубліковано наслідки багатолітніх спостережень М.Ф. Наконечного за живим мовленням українців на різних теренах України, вивчення праць мовознавців.

Представлені в цій праці риси української орфоепії в наступних курсах, посібниках з української літературної мови майже не заперечувались. Говоримо «майже», бо відома суперечка між М.А. Жовтобрюхом і М.Ф. Наконечним щодо якості приголосних перед *i*, що походить з давнього *o*: М.Ф. Наконечний вважав літературною тверду вимову – [stini], а М.А. Жовтобрюх – м'яку – [st'ɪl], що й було відбито в його підручнику з української літературної мови. Однак коли завдяки процесам демократизації в Україні залунали в сфері голоси народних депутатів з різних куточків України, то той, хто цікавився, мав змогу пересвідчитися в класичній вимові твердих зубних приголосних у згаданій позиції депутатів О. Мороза, О. Ткаченка, І. Плюща, хоча слід визнати і наявність м'якої вимови в інших мовців. Під впливом правописів

другої половини ХХ ст., особливо починаючи з 1960 р., де вже відверто проголошується орієнтація на норми російської мови, змін зазнають і інші правила, зокрема про вимову початкового *i* в словах *інший, іноді, інколи*. Однак у найновішому проекті українського правопису (К., 1999) запропоновано повернутися до написання *и* в наведених словах, що узгодить правопис з типовою українською вимовою названих слів. Отже, сформульовані М.Ф. Наконечним засади української орфоєпії не зазнавали якогось радикального перегляду, кардинальних змін, що говорить про об'єктивність висновків ученого, про серйозну лінгвістичну базу, яку складають як власноручно записані М.Ф. Наконечним тексти, так і інші записи усного народного мовлення, використані ним.

Відомо, що М.Ф. Наконечний послідовно відстоював норми української орфоєпії в пресі, у виступах на наукових конференціях, постійно вивчаючи відхилення від них у мові дикторів радіо і телебачення, коментаторів спортивних передач, викладачів і студентів. Його зауваження щодо орфоєпічних помилок не втратили свого значення і сьогодні: адже проблема якості усного мовлення, його відповідності ustalеним орфоєпічним нормам актуальна, як ніколи.

Нині, на відміну від попередніх часів, маємо змогу відкрито говорити про ті причини певного занепаду орфоєпічних (і не тільки) норм, про які М.Ф. Наконечний міг говорити лише натяками: це насамперед вплив російської мови, російськомовної школи, відсутність українськомовного середовища у великих містах, згубна для української мови російсько-українська двомовність у державному вимірі. Цей вплив переважає можливі діалектні впливи і зумовлює такі порушення, як вимова заднього *ы* замість передньо-середнього *и* – [*мы*] замість [*ми*], [*ф*] замість [*ѣ*] – [*снаф*] замість [*снаѣ*], буквена вимова закінчень *-ться, -шся, -жся, -жці, -чі*, оглушення дзвінких приголосних у кінці слова та перед глухими.

Порушення правил вимови, зумовлені недостатнім їх знанням та русифікаторськими тенденціями попереднього періоду, настільки численні, що виникає небезпека поставити під сумнів положення про те, що дотримання єдиних вимовних норм є законом загальнолітературної мови, яка служить засобом зв'язку між членами даного суспільства, ще й до того створює неповторне національне обличчя мови. М.Ф. Наконечний у своїх працях з орфоєпії підкреслював потребу розглядати мову як систему, в якій розрив чи зсув однієї ланки тягне за собою руйнування всієї системи. Як уже зазначено було на початку, за 50 років з часу виходу в світ орфоєпічних норм М.Ф. Наконечного якихось пропозицій щодо перегляду чинності цих норм для нашого часу не було висунуто. Однак у 1998 р. з'явилась стаття професора С.І. Дорошенка під контроверсійною назвою «Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоєпічна норма української мови» [1]. М.Ф. Наконечний дзвінку вимову приголосних *б, д, дж, дз, г, з* у кінці слів і перед глухими приголосними назвав кардинальною рисою консонантизму української мови [3:74]. Як бачимо, питання стоїть дуже серйозно, щоб не помітити думок, висловлених С.І. Дорошенком. Головні положення його статті зводяться до таких моментів: 1) правило української орфоєпії про вимову дзвінких приголосних у кінці слова (до речі, С.І. Дорошенко зовсім не чіпає вимови дзвінких

перед глухими, що не є коректним у науковому плані, особливо з огляду на системний зв'язок усіх мовних явищ) є нічим іншим, як науковим постулатом, що відтворюється у всіх підручниках, але не відповідає реальностям української мови; 2) діалектні записи різних нарічч України свідчать про порушення згаданого правила. «Зміна дзвінких на відповідні їм глухі засвідчується не лише в південно-західному, а й у значній групі говірок північного і південно-східного нарічч» [1:6]; 3) вирішальним аргументом на користь висловленої думки С.І. Дорошенко вважає римування слів із дзвінким і відповідним йому глухим приголосним у поетів – вихідців із різних територій України, серед них і таких майстрів слова, як Т. Шевченко, Леся Українка, М. Рильський, О. Одесь, П. Тичина, Л. Костенко, І. Драч ; 4) зазначена риса вимови властива українськомовним особам різного віку й освіти, зокрема й викладачам української мови вищої і середньої школи.

На основі наведених аргументів і численних ілюстрацій С.І. Дорошенко робить висновок, що оглушенню кінцевих дзвінких слід надати статусу орфоепічної норми і ввести до «Українського правопису» правило про перевірку сумнівних приголосних у кінці слів, що допоможе підвищенню грамотності тих, хто «має намір оволодівати і користуватися українською мовою як державною».

Спробуємо відповісти на ці аргументи С.І. Дорошенка і сформулювати власну позицію щодо обговорюваного питання.

1. Вважаю, за М.Ф. Наконечним, дзвінку вимову приголосних у кінці слова і перед глухими характерною рисою української орфоепії, яка надає українській мові властивого тільки їй звучання. Може підтвердити це власною мовною практикою і мовною практикою того оточення, де минуло дитинство і юність, а також участю у збиранні діалектологічних матеріалів на Слобожанщині.

2. Ступінь українськості говірок другої половини ХХ ст. у порівнянні навіть з довоєнним періодом різний. Не слід забувати про сильний вплив російської мови на всій території України, а особливо в містах на півдні і сході України, про що С.І. Дорошенко зовсім не згадує, ніби українська мова функціонувала нормально, без багатолітнього впливу на неї російської мови, без двомовності українців . Факт оглушення дзвінких у різних говіркових масивах України якраз може служити тривожним сигналом замахів на структурні зміни системи української мови.

3. Щодо наявності в римах дзвінких і глухих приголосних, то це можна пояснити специфікою вимови дзвінких: вони зберігають голос принаймні в основній частині артикуляції або на її початку, що є достатнім для акустичного вираження дзвінкого звуку, однак і не суперечить римуванню, строго кажучи, неточному. Неточне римування знаходимо й у найбільших поетів, наприклад, у Т. Шевченка:

Скажи ж мені, мій братіку,

Королевий *цвіте*:

Нащо мене бог поставив

Цвітом на сім *сеїмі*?

Є у Т. Шевченка й рими *народ – ківот, палат – сад*, які, звичайно, можна вважати лише приблизними. Спостереження над сучасними поетич-

ними творами свідчать швидше про певну байдужість поетів до такого аж надто буквального римування: наприклад, у Вінграновського, поряд з точними збігами глухого з глухим, дзвінкого з дзвінким знаходимо й таке:

Ти тут! Ти тут! Кохана,
Ти – як *світ*,
Початок і кінець твій загубився...
Багряною півчарою схилився
В вологих сонцетінях небозвід.

Гадаю, Вінграновський ніяк не збирався вимовляти *небозвіт* замість *небозвід*. Поетичне мовлення – це особлива функція мови, у ньому порушення норми є одним із засобів виразності (згадаймо okazіonalіzmi), тому брати його за доказ нормативності – дуже сумнівна річ.

4. С.І. Дорошенко твердить, що оглушують дзвінки приголосні українськомовні особи різного віку й освіти. На жаль, українськомовність особи не завжди з певністю можна встановити. Наприклад, актори українського драматичного театру ім. Шевченка у Харкові послуговуються в побуті російською, що не може не позначитися на їх вимові. Те саме стосується й інших осіб, особливо тих, хто перекваліфікувався з викладача російської мови на викладача української. Акцент, як відомо, усувається найважче.

Отже, висновки. Процеси відродження української мови полягають не лише в розширенні її функціонування, а й у відродженні, відновленні тих рис, які свідомо усувалися, і, звичайно ж, не в узаконенні того, що з'явилося внаслідок згаданих вище причин (найлегшою для такого регулювання була сфера лексики, далі – морфології та синтаксису на рівні словосполучень; найменш проникною видавалася фонетико-фонологічна система, але й вона зазнала певних змін). Це стосується й царини орфоепії. У мовців, які лише прилучаються до української мови, можна почути й вимову [ʃ] як [ф], [и] як [ы], тверду вимову шишлячих перед і – [жінка]. Слідуючи заключній фразі С.І. Дорошенка, що надання оглушенню кінцевих дзвінких статусу орфоепічної норми підвищило б рівень грамотності тих, хто має намір оволодівати і користуватися українською мовою як державною, варто було би вивести з правил української орфоепії й інші питомі українські норми. А там і до зближення споріднених мов недалеко...

Мільйони сучасного покоління українців уже не зазнали природного рідномовного середовища. То яким же шляхом повинні йти ті, хто, згідно з своїм фахом, ученим званням, має дбати про національну своєрідність української мови? Гадаю, питання риторичне.

Література

1. Дорошенко С.І. Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови // Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць до ювілею доктора філологічних наук, професора С. І. Дорошенка. – Х., 1998. – С. 3–11.
2. Курс сучасної української літературної мови / За ред. дійсного члена АН УРСР Л.А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1. – С. 127–288.
3. Накопечений М.Ф. Стан і чергові завдання на ділянці орфоепії української мови // Про культуру мови: Матеріали республ. наук. конф. з питань культури української мови (11–15 лютого 1963 р.). – К., 1964. – С. 63–76.

М.Ф. Наконечний як дослідник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка

³Серед наукової спадщини М.Ф. Наконечного помітне місце посідають праці, присвячені дослідженню мови творів першого класика української прози Г. Квітки-Основ'яненка. Це "Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови" [1] і "Про фіксацію у Г. Квітки та інших письменників I пол. XIX ст. сполук твердих приголосних з *i* і поширеність їх в українській літературній вимові нашого часу" [2]. Перша з них була написана ще в шістдесятих роках, основні положення її були виголошені на університетській конференції (м. Харків), присвяченій 190-річчю від дня народження письменника, й оформлені у вигляді великої статті (28 стор.). Збірник матеріалів цієї конференції через брак коштів не був опублікований. Лише в 1990 р. завдяки старанням О. Муромцевої ця стаття (чи, можливо, трохи перероблений її варіант) побачила світ у четвертому номері ж. "Мовознавство" із значними скороченнями. Статті передуює (правда, не зовсім зрозумілий) редакційний коментар. У ньому постає Г. Квітка нібито зависла поза статтею. Все ж із коментаря можна дізнатися про скорочення праці М. Наконечного і їх зміст. Наведемо його: "Пропонуємо увазі читачів статтю М.Ф. Наконечного (написану, вірогідно, 1968 р.), яка виявляє ще один бік його наукових досліджень – це історія української літературної мови. Формування її він розглядав як безперервний процес усупереч висловлюванню раніше в мовознавстві думкам про наявність розриву писемної традиції в історії української літературної мови (з огляду на обмежені можливості журналу частину статті, де міститься аргументація авторської позиції щодо згаданого положення, опускаємо, як і матеріал про боротьбу в XIX ст. кращих представників української, російської та польської інтелігенції за право української літератури й української мови на існування). На наш погляд, висловлені в статті міркування про те, що норми української літературної мови стосовно вживання префікса *від-* (у Наконечного прийменника-префікса *від (від-) – Л.В.*) і форми інфінітива на *-ти* органічно, природним шляхом склалися також і на Слобожанщині, а не були занесені з західних говірок, на сьогодні звучать цілком актуально" [1:62]. Про все це у статті дійсно є, але акценти ми розставили б дещо по-іншому. Справді, у першій половині машинописної статті йдеться про боротьбу кращих представників української інтелігенції за право української літератури й літературної мови на існування. Але центральною постаттю серед інтелігенції у цій статті є Г. Квітка (йому ж бо і присвячена стаття). Саме завдяки творчому доробкові такої особистості, як Г. Квітка, і збереглася писемна традиція в історії української літературної мови, про що й наголошує Наконечний у своїй статті. Він застерігає, що Г. Квітку-Основ'яненка не слід відмежовувати від перших діячів нашої нової літератури, бо він "продовжував далі справу, розпочату так успішно Котляревським, спираючись у своїй мовно-літературній діяльності, в художній творчості на наявну вже (створену попередниками) літературну традицію; цьому не суперечить, зрештою, й широке викорис-

тання у Квітчиних повістях, оповіданнях багатьох елементів західнослов'янських говірок, однотипних у цілому з говірками суміжного Полтавського краю" [1:65].

Щоб уписати творчість Г. Квітки в контекст тієї й сьогочасної доби, Наконечний не лише назвав його серед яскравих постатей, з якими чи після яких жив і творив письменник. Він звернув пильну увагу на діалектну базу, яка знайшла широке відбиття у творах Г. Квітки. Це перш за все Західна Харківщина й суміжні з нею говори Полтавщини. У великій кількості здобутих власними зусиллями переконливих діалектних даних із Західної Харківщини, Полтавщини, частково Київщини і з півдня Черкащини М. Наконечний знайшов одну з яскравих рис української літературної мови – широке вживання прийменника-префікса *від* (*vid-*), що став визначальною рисою і мовно-літературної творчості Квітки-Основ'яненка, і сучасної української літературної мови. Оскільки "Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка" на той час ще не було, вчений дослідив уживання *від* (*vid-*) у повісті "Конотопська відьма". Підсумки показали, що у творі *від* (*vid-*) ужито 127 разів, а фонетичний варіант *од* (*od-*) – лише 7, до того ж чотири з них у тому самому слові – *одвін*. Спираючись на діалектні форми, М. Наконечний зробив обґрунтований висновок, що саме полтавець І. Котляревський і харків'янин Г. Квітка-Основ'яненко започаткували в українській літературній мові нової доби широке вживання форм прийменника-префікса *від* (*vid-*). Це спростовує, зазначає М. Наконечний, думку тих авторів посібників та окремих статей, які пов'язували утворення *від* (*vid-*) у літературній мові з прямим або посереднім впливом південно-західних говорів [1:65, 69].

Досить показовим виявилось і вживання інфінітивних форм з формантом *-ти* у творах Г. Квітки. М. Наконечний простежив (з означених вище причин) вживання їх в оповіданні "От тобі і скарб", в якому виявилось уживань з *-ти* 145, а з *-ть* тільки 3. І ця риса, на думку М. Наконечного, з одного боку пов'язана з тією ж діалектною базою, яку представляють твори Г. Квітки, а з другого – є яскравою морфологічною рисою, що викристалізувалась у його творах і стала невід'ємною ознакою нашої літературної мови. І ця особливість творів Г. Квітки підтверджена у статті великою кількістю зібраних М. Наконечним сучасних діалектних даних із Західної Харківщини, Полтавщини, півдня Черкащини тощо, а також рясними прикладами з творів І. Котляревського, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського і Т. Шевченка.

Завершується стаття висновками такого змісту: "Поданого тут матеріалу, діалектного і літературного, гадаємо, достатньо, щоб зробити певний висновок щодо часу фіксації прийменника-префікса *від* (*vid-*) та форм на *-ти* як нормативних у національній мові і участі в цьому процесі Г. Квітки-Основ'яненка, яка була, без сумніву, дуже помітною, значною. Безперечно також, що західноукраїнський вплив, що припадає на пізній час, підтримував ці типові південнодіалектні форми і вони відтоді остаточно здобули вже перевагу в літературній мові, виразно обмеживши в ній уживання варіантів *од* (*od-*) і *-ть* (*од мене, одбуть*), що використовуються і тепер як паралельні форми в строго визначених для них стилістичних рамках" [1:69].

У цій статті М. Наконечний торкнувся й проблеми варіативної вимови приголосних *т, д, л, н* перед голосним *і*, що походить з кол. *о* та *-и* ^т, але

17327849

більшої уваги надав цьому питанню у праці "Про фіксацію у Г. Квітки та інших письменників I пол. XIX ст. сполук твердих приголосних з *i* і поширеність їх в українській літературній вимові нашого часу". Учений, ознайомившись із автографами й першодруками Г. Квітки, що були у розпорядженні укладачів "Словника мови творів Г. Квітки-Оснoв'яненка", знайшов у творах письменника достатню кількість прикладів, підкріплених графічно ("яри-жкою") (на зразок *батько тыеи дытыны, тыеи ж воды, тыи разы, на клечалный недилы, видтыла та ін.*), що відбивають порядок з "м'якою" твердоприголосну вимову *ті, ді, лі, ні* [2:78]. Як вважає Наконечний, порядок з "м'якою" має право на існування орфоепічна риса, що склалася "на суто народній основі на базі середньонадніпрянських та деяких суміжних з ними й близьких до них слобжанських говірок" [2:79]. Підтверджується вона, за спостереженнями М. Наконечного, даними з "Внеїди" І. Котляревського 1809 р. видання та автографами Т. Шевченка [2:78].

До вимови приголосних *т, д, л, н* перед *і* з давнього *о* та *-ыѣ* М. Наконечний звертався неодноразово. Він вважав її посутньою орфоепічною рисою української мови, і за його наполяганням, правда, в дуже скороченому вигляді, її було вперше включено до вузівського підручника "Сучасна українська літературна мова" [3:395].

Підсумовуючи зазначимо, що праці М. Наконечного, присвячені Г. Квітці-Оснoв'яненкові, мають теоретичне і практичне значення. Вони є взірцем кваліфікованого всебічного дослідження окремих питань, пов'язаних із творчістю Г. Квітки. Вони й досі залишаються чи не єдиними в мовознавчій літературі, в яких роль Г. Квітки-Оснoв'яненка визнається на величезному фактичному матеріалі за допомогою статистичних даних.

Література

1. Наконечний М. Ф. Г. Квіткі-Оснoв'яненко і розвиток національної літературної мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 63–69.
2. Наконечний М. Ф. Про фіксацію у Г. Квітки та інших письменників I пол. XIX ст. сполук твердих приголосних з *i* і поширеність їх в українській літературній вимові нашого часу // Збірник тез доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня народження класика української літератури Г. Ф. Квіткі-Оснoв'яненка. – Харків, 1978. – С. 78–80.
3. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 395.

В.С. Калашник

Про етимологічні студії Миколи Наконечного

Лінгвістична спадщина Миколи Наконечного не обмежується його ґрунтовними працями з фонетики й фонології української мови, хоч в історії українського мовознавства вчений відомий насамперед як фонетист. У колі дослідницьких інтересів видатного мовознавця були актуальні питання діалектології, історії української літературної мови, лексики і фразеології, теорії перекладу, культури мовлення і стилістики. Не обійшов своєю увагою дослідник і такої галузі лінгвістики, як етимологія, де нерідко глибокий на-

уковий аналіз підмінявся суб'єктивними домислами на основі розгляду поверхневих мовних фактів. Микола Федорович досить гостро реагував на бездоказові, позбавлені науковості етимологічні пояснення ряду слів, про що свідчить, зокрема, його полеміка з М. Пилинським щодо етимології слова **майже**. Етимологічний аналіз М. Наконечним цього слова виконано в дусі кращих традицій О. Потебні та заснованої ним Харківської лінгвістичної школи. Той аналіз і покладено в основу нашої невеликої статті, у ньому, гадаємо, є чимало повчального й для сучасних етимологів.

Ідеться про критичні зауваження на адресу автора монографії “Мовна норма і стиль”, подані у нашій спільній рецензії на книжку (та рецензія, як і багато досліджень М. Наконечного, не була опублікована). Про один із принципових закидів М. Пилинському стосовно орфоепічних норм сучасної української мови сказано у моїй статті, уміщеній у спеціальному випуску “Вісника Харківського університету” до 90-річчя Юрія Шевельова — одного з численних учнів Миколи Наконечного (див.: 1). Етимологія слова **майже**, яка заперечувала подану у згаданій монографії, була запропонована для рецензії М. Наконечним і повністю належала йому.

Монографічне дослідження М. Пилинським норм української мови на рівні стилю було докторською дисертацією автора, яку він успішно захистив ще перед друком її (1975 р.), і ми оцінювали його як помітний вклад у вітчизняне мовознавство. На деякі неточні, а то й просто помилкові твердження Микола Федорович звернув увагу дисертанта ще на його захисті. Тому його особливо непокоїло збереження неточностей і помилок у науковому виданні.

З дисертації у книжку перенесено, зауважував М. Наконечний, помилкову етимологію слова **майже**: “<...> Слово “майже” за походженням є крайнім західним діалектизмом, можливо, навіть полонізмом: **майже** < **май же**, де **май** походить, очевидно, від дієслова **мати**, а **же** — що; **же** “що” поширене, як відомо, в ряді слов'янських мов, зокрема в польській — **że**” [2:99–100]. Цю думку М. Пилинського щодо етимології слова **майже**, хоч воно справді прийшло в літературну українську мову з заходу, з Карпат, учений рішуче заперечував. Він виходив з того, що це ніякий не полонізм. Ні в літературній польській мові, ні в діалектах польських немає слова ***majże** < **majže**; та й не могло бути, бо форма 2-ої особи однини наказового способу від дієслова **піє** (= укр. **мати**) звучить по-польськи всюди **піє**, а не **ма**. А **же** в значенні “що” є й в українських прикарпатських говорах (на Закарпатті відома ще й друга його форма — **ож**), сполучник **же** походить із праслов'янського ***je-že** (порівн. церковнослов'янське “**иже**”), де є (“**й**”) — займенник, а **же** — частка. Що ж до **май**, то в значенні “майже”, рос. “почти”, воно поширене на Гуцульщині і походить не з форми наказового способу **май** (від “**ма**ти”), а є запозиченим з румунського **maj**, відомого на всій румунській території (з лат. **major** — “більший”). У румунській мові, наголошував М. Наконечний, воно вживається всюди не тільки у значенні “більше”, а й у значенні “мало не”. В обох тих значеннях, продовжував він відповідний етимологічний аналіз, слово **maj** засвоєне було, разом з деякими іншими словами, і гуцульськими та суміжними з ними українськими говірками, де й досі можна почути: “**май** великий” (= більш великий), “**май** сам” (= майже сам) та ін. Для порівняння тут було взято приклад із твору Юрія Федьковича: “Стали

ми оба *май* у посліді”. І вже пізніше, зазначав дослідник, на ґрунті так званої “народної етимології” це *май* у значенні рос. “почти” осмислене було як нібито форма наказового способу від дієслова *мати*. До нього додано ще й сполучник-частку «же», що й дало *майже*. Це *майже* засвоєне було також і іншими західноукраїнськими говорами, а потім і літературною українською мовою. Отже, як переконливо показав М. Наконечний, з походження *майже* – в основі своїй – не слов’янське, а романське слово. І то не наша тільки гадка, підсумовували ми наведені міркування у згаданій вище рецензії, а й загальноприйнята етимологія цього слова у славистиці. Підтвердженням було, зокрема, те, що вже Ф. Мікклошич у своєму Етимологічному словнику слов’янських мов (Відень, 1886) цілком виразно про це українське (у нього – *kleinrussisches*) слово *май(же)* сказав так: [maj...klr, maj beinahe, mehr, es geht noch an, mag sein, majze-gum, maj beinahe, fast, mehr, noch]. Здобуті пізніше дані лінгвістичної географії остаточно підтвердили цю Мікклошичеву етимологію.

До переконливого аналізу походження слова *майже* М. Наконечний додав ще кілька застережень щодо поверхневого етимологізування. Російське “веер” теж начебто (як може здатися) походить від “веять”, а насправді – воно з німецького *Fächer*, тільки зближене пізніше з “веять” на ґрунті тієї ж “народної етимології”. Навіть українське “віяло”, до кінця вже ніби послов’янене, генетичне теж сюди належить, бо “навіяне”, без сумніву, російським “веер”. От як може до невпізнання перетворювати слово і вводити в оману й науковця те, що І. Бодуен де Куртене влучно назвав “морфологічною асиміляцією”! Навіть такі видатні вчені, спеціалісти-етимологи, як М. Фасмер, подають часом просто-таки фантастичні етимології типу: (Ворскла – название реки... Скорее всего связано с “ворчать”, подобно тому, как название реки Пискла – с “пищать”) [3, с.356]. Тільки жодного уявлення не маючи про саму реалію – р. Ворскло, висловлював подив М. Наконечний (і ми в цьому були з ним одностайні), можна було приписати цій тихій рівнинній річці, тихій навіть під час поводи, ознаку гірської річки чи потічка-бурчака – оте “ворчанье”!

Етимологічні студії, подібні до висвітленої у цій статті, не були рідкістю для творчої діяльності М. Наконечного. Але вони призначалися здебільшого для навчальних занять і численних консультацій, які охоче давав учений усім зацікавленим, а не для друку. З них, як і з усієї науково-педагогічної праці Миколи Наконечного, можна судити про велику ерудицію й надзвичайну сумлінність талановитого мовознавця.

Література

1. *Калашник В.* Тверда вимова зубних приголосних перед [і] в сучасній українській мові (теоретичний та ортологічний аспекти) // Вісник Харківського університету: Творчий доробок Юрія Шевельва і сучасні гуманітарні науки. – 1999. – № 426. – С. 136–140.
2. *Пилинський М.М.* Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 287 с.
3. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: Перевод с нем. / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. Т.1. – М.: Прогресс, 1964. – 576 с.

Нові документальні свідчення про лінгвістичну діяльність М.Ф. Наконечного в роки німецько-нацистської окупації України

Ім'я Миколи Федоровича Наконечного, з яким пов'язані самобутні сторінки українського та слов'янського мовознавства, упродовж тривалого часу згадується у зв'язку з дослідженнями фонетичної й фонологічної систем української мови як у синхронному, так і в діакронному плані, розробкою актуальних питань орфоєпії, культури усного й писемного мовлення, постійним інтересом ученого до діалектів української мови. Проте до цього часу залишається поза увагою дослідників його спадщини участь відомого мовознавця в національно-культурному русі під час німецько-нацистської окупації України. Тоді як саме за що діяльність він постійно перебував під наглядом каральних служб сталінського тоталітарного режиму і 1948 року внаслідок політичного доносу, безпідставність якого навіть тоді була підтверджена органами колишнього МГБ, був увільнений з роботи як такий, що "не має вченого звання і ступеня і не відповідає вимогам, які ставляться до наукових працівників університету" [8].

Про згаданий період життя й діяльності вченого автори розшукали раніше невідомі й недоступні широкému загалу дослідників документи, які зберігаються в Державному архіві Управління СБ України в Луганській області. І хоча вперше в науковий обіг вводяться нові документи, усе ж такі дане дослідження не може претендувати на повноту висвітлення проблеми за браком великої кількості документальних матеріалів. Ось чому автори намагаються тільки доповнити й узагальнити відомості про наукову й культурно-просвітницьку діяльність М.Ф. Наконечного у 1941-1943 рр. і тим самим рельєфніше відтворити його громадсько-політичний портрет.

Як свідчать документи названого архіву, М.Ф. Наконечний напередодні окупації німецькими військами Харкова встиг евакуюватись до Ворошиловграда (тепер Луганська), де продовжив педагогічну діяльність у Ворошиловградському державному педагогічному інституті ім. Т.Г. Шевченка (тепер Луганський педуніверситет), деякий час проживаючи у викладачів інституту. Так, відомо, що в 1941-1942 рр. він працював на кафедрі мовознавства (завідувач – професор М.І. Бернацький), де викладав старослов'янську мову на історичному та філологічному факультетах і проживав на квартирі у подружжя Осадчих по вулиці Оборонній, другий корпус, буд. 2, кв. 17 [3]. О.М. Осадча теж працювала на кафедрі мовознавства, викладала українську мову і була сусідкою завідувача кафедри. Неподалік мешкали й інші викладачі кафедри. Серед них – широко знані мовознавці С.П. Самійленко, О.П. Безпалько та інші. Незважаючи на близькість фронту, творча атмосфера на кафедрі дозволяла плідно працювати і сприяла професійному вдосконаленню. Але це тривало недовго. Влітку 1942 р. німецькі війська прорвали фронт і остаточно окупували всю територію України. За тиждень до остаточної німецької окупації колишньої Ворошиловградської області розпочалась

евакуація обласного центру. 10 липня 1942 р. дирекція педінституту отримала наказ про повторну евакуацію вузу до Маркспштадту на Поволжі. Евакуація проводилась власними силами за відсутності будь-яких транспортних засобів. Тільки аж 12 липня М.Ф. Наконечний і викладач методики літератури І.К. Гасан вирушили пішки до Сталінграда, але дістались тільки до Білої Калитви, де шляхи можливого виходу в радянський тил були вже перерізані ворожими моторизованими частинами, тому вони змушені були вернутись до Ворошиловграда [4].

У тільки-но окупованому німецькими та італійськими військами Ворошиловграді велику роботу по згуртуванню національно-патріотичних сил провів Дніпропетровський крайовий провід ОУН (б). Його представник, один з найактивніших регіональних діячів, організатор і керівник оунівського руху на Донеччині Є.П. Стахів доклав чимало зусиль, щоб забезпечити видання обласної україномовної газети. Її головним редактором став вищезгаданий професор М.І. Бернацький, який теж не зміг евакуюватись у радянський тил і змушений був повернутись додому. Він же Стаховим був залучений до ОУН (б) і очолив її обласний провід [10]. Ним же й була влаштована зустріч Є.П. Стахова і М.Ф. Наконечного [11]. Мізерна джерельна база не дозволила документально проаналізувати, про що йшла мова під час цієї серпневої (1942 р.) зустрічі. Але 18 вересня 1998 р. С.П. Стахів повідомив В.Ф. Семистязі, що розмова точилась навколо національно-визвольних і культурно-освітніх питань, тотальної русифікації українського народу, боротьби проти нацистського і більшовицького режимів. Принципова згода про підтримку дій національно-патріотичних сил на теренах Південно-Східної України та власну участь в міру сил і можливостей у творенні Української Соборної держави від Миколи Федоровича була отримана.

Документи свідчать, що як викладач вузу з високою і ґрунтовною філологічною освітою, панувальник і дослідник українського слова, український інтелігент М.Ф. Наконечний увійшов до кола місцевих українських культурних діячів того часу, які були пов'язані з педінститутом, ініціативною групою по відродженню на Ворошиловградщині "Просвіти", відділом культури й освіти та редакцією україномовної газети Ворошиловградської міськуправи "Нове життя". Ось чому за відрядженням цієї ж редакції та відділу культури й освіти міськуправи із серпня по листопад 1942 р. М.Ф. Наконечний і О.М. Осадча побували в Харкові, Полтаві, Києві. Вони відвідали редакцію газети "Нова Україна" в Харкові (редактор Царинник), були в Харківському відділі освіти, за дорученням якого брали участь у роботі комісії з перегляду українського правопису й видання українських підручників. Вони ж – учасники з'їзду українських учених з питань правопису, що відбувся в Києві [5].

Ця поїздка спонукала вченого до подальшої просвітницької роботи. Газета "Нове життя" від 27 листопада 1942 р. повідомила, що 23 листопада в приміщенні обласного Українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка у Ворошиловграді відбулася нарада вчителів української мови, скликана міським відділом культури й освіти, на якій була заслухана доповідь М.Ф. Наконечного про новий правопис, що викликала зацікавлення вчителів. У її обговоренні взяли участь М.І. Бернацький, С.П. Самійленко, П.І. Фадєєв, О.К. Павленко, які запропонували доопрацювати окремі пункти правопису, котрі на їх думку були недосконалими [12].

М.Ф. Наконечний часто відвідував редакцію “Нового життя” і плідно співпрацював з нею [6]. На одній з редакційних нарад він виступив з доповіддю, підготовленою на основі аналізу матеріалів газети: “Український правопис в газеті “Нове життя” [7]. У грудні 1942 р. газета “Нове життя” видрукувала його статтю “Правописні справи”. У ній автор наголошував, що в “Українському правописі” є ряд питань, які конче потребують доопрацювання й усталення. Майже всі пропозиції вченого були науково винажені, про що свідчать правила правопису, якими ми керуємося й нині [9].

За спостереженнями дослідника, не виправдало себе на ширшому матеріалі української мови обмеження, що існувало в правописі з 1922 р., про відсутність апострофа у деяких словах при наявності перед губним так званого “неприросткового” приголосного. У цьому можна переконатися при вимові слів: *верф’ю, Перм’ю, безкорм’я, чотиригорб’я, Посейм’я*, а також *Барб’є, Робесп’єр, інтерв’ю* та інші. Це обмеження, як доводить учений, не тільки ускладнює і заплутує справу, а й веде до наявності багатьох винятків із правил. М.Ф. Наконечний запропонував ставити апостроф у словах: *котель’янський, мавп’ячий* та інших. “Слова *святий, цвях, дзвяк* та вивідні від них віддавна писалися без апострофа, а доцільніше, либонь, буде й ці слова підвести під загальне правило” – зазначав учений.

З метою впорядкування чергування *у-в* на початку багатьох українських слів М.Ф. Наконечний пропонував не допускати його й визнати непотрібним у випадках, коли це пов’язано із зміною значення слова, як-от: *вдача – удача, взбережся – узбережся, втрудити – утрудити* та інші. Уточнюючи уживання початкових *у-в*, учений пропонує звернути увагу й на якість наступного звука, а не тільки попереднього (наприклад, допоміг в організації хору), а також конкретніше визначити вплив ритму, а особливо – темпу мови, подавши форми, характерні для повільної й швидкої вимови. Скажімо: *була у Криму – була в Криму, наша (в)учителька*. На жаль, це положення вченого, на нашу думку, до цього часу в українському правописі враховано лише частково, достатньою мірою науково не обґрунтоване.

Глибоке знання народної мовлення та літературної традиції допомогли М.Ф. Наконечному сформулювати уточнення до правил уживання закінчень *-а (-я)* та *-у (-ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду. Передусім, на думку дослідника, треба було відкинути надто загальне й недостатнє формулювання правописного проєкту про вживання закінчення *-а* в наукових термінах, крім назв процесів. Цю групу назв Микола Федорович пропонував окреслити точніше, віднести до неї тільки ті наукові й технічні терміни, які означали конкретно-одиничні й індивідуальні поняття: *атом (атома), ромб (ромба), дифтонг (дифтонга)* та інші. Під рубрику “одиничні та індивідуальні поняття” підійдуть, здебільшого, як зазначає вчений, також ті випадки вживання *-а (-я)* в родовому відмінку, де це *-а (-я)* заступає *-у (-ю)* при зміні значення відповідників. Наприклад: *стілці роблю з клену (матеріал) – впає з одного клена; не чути звуку – вимова звуку*.

Досить категорично М.Ф. Наконечний заперечував можливість стовідсоткової уніфікації форм із закінченнями *-а (-я)* в родовому відмінку для географічних назв (це правило було запроваджене правописом 1933 р.). Автор аналізованої статті називав нормальними для української мови форми із за-

кінченням -у (-ю) в назвах країн, держав, просторів, областей, районів, гірських височин: з *Байкалу*, з *Криму*, з *Шанхаю* та ін.

Поряд, переважно у словах із суфіксами -ень-, -ець-, -ель-, -ер-, -ик-, -ук-, -ок та ін. (або й несуфіксальними групами цього типу), маємо -а (-я): з *Відня*, з *Радомишля*, з *Хопра*, з *Торжка*, від *Сиваша* та ін. Таким же природним М.Ф. Наконечний вважав закінчення -а (-я) в назвах прикметникового походження на -ів-, -ов-, -ин-, -ськ-, -цьк.: з *Саратова*, з *Люботина*, з *Іркутська*. І навпаки, новотвори з *Пскову*, до *Іркутську* тощо є такими ж робленими, як і штучне вирівнювання всіх географічних назв на -а. Учений розмежовував назви приміщень із закінченням -у (-ю) у родовому відмінку однини (з *палацу*, з *льоху*, до *покою*) та -а (-я): до *млина*, до *кореня*.

Ці та інші міркування й корективи до окремих пунктів "Українського правопису", підкреслював автор, були схвалені історико-філологічним факультетом Харківського університету, а тому мали бути враховані Київською комісією з перегляду українського правопису і повинні знайти відбиття в новому правописному проекті. І дійсно, більшість пропозицій фахівця щодо впорядкування окремих правил "Українського правопису" було враховано [9].

Отже, у роки війни, як до німецько-нацистської окупації України, так і під час неї, М.Ф. Наконечний, працюючи викладачем Ворошиловградського педінституту, продовжував досліджувати актуальні питання українського мовознавства, одне з яких полягало в удосконаленні та уточненні правил "Українського правопису". Він займався просвітницькою роботою, дбав про підвищення рівня викладання української мови вчителями-практиками.

Після закриття Ворошиловградського часопису "Нове життя" й евакуації редакції до сусідньої Сталінської (тепер Донецької) області при наближенні частин Червоної армії в 1943 р. до Ворошиловграда, М.Ф. Наконечний продовжував працювати з професором М.І. Бернацьким. Про це свідчить автограф останнього на статті "Український правопис на новому етапі", видрукований в Єнакіївській окупаційній газеті "Новая жизнь" 10 і 13 липня 1943 р.: "Професору М.Ф. Наконечному від М[аксима]Б[ернацького]". Стаття була написана й видрукована М.І. Бернацьким з використанням матеріалів М.Ф. Наконечного і йому ж присвячена [2].

У червні 1943 р. в окупованому німецькими військами Харкові М.Ф. Наконечний став одним з ініціаторів проведення конференції українських письменників та науковців, мету якої вбачав у сприянні розвитку українського письменства на окупованих Німеччиною українських землях. Основна думка, яка пройшла через усі виступи учасників конференції, — це орієнтація української літератури на європейську. Сам М.Ф. Наконечний виступив на цій конференції з доповіддю "Честь і хвала українській мові", сама назва якої свідчить про її дух і пафос [1].

Таким чином, М.Ф. Наконечний підтримав учасників національно-культурного руху Лутанщини періоду німецько-нацистської окупації. Його діяльність була спрямована на пропаганду й утвердження української мови і культури в Південно-Східній Україні. Сформований у ті роки колектив однодумців у Лутанську, до якого відносимо передусім М.І. Бернацького, І.К. Гасана, В.П. Данилейченка, О.М. Осадчу, С.П. Самійленка та інших, давав можливість продовжувати наукову роботу, про що свідчать роботи М.Ф. Наконечно-

го. Однак пізніше творча праця цих науковців була отруєна звинуваченнями в націоналізмі, підозрами у співробітництві з владою окупантів. Як видно із поданого матеріалу, діяльність викладачів Ворошиловградського педінституту, серед яких був М.Ф. Наконечний, у роки німецько-нацистської окупації була спрямована на пробудження і підтримку патріотичних сил, носила просвітницький характер.

Література

1. Б.п. Конференція українських письменників // Нове життя. Часопис Старокосятинівської округи. – 1943. – 10 липня. – С. 4.
2. Б.п. Український правопис на новому етапі // Новая жизнь (Єнакієво). – 1943. – 10 липня. – С. 4; 13 липня. – С. 2.
3. Державний архів Управління служби безпеки України в Луганській області (далі ДА УСБУ ЛО), спр. 5204, арк. 184, 198 зв.
4. Державний архів Управління служби безпеки України в Луганській області (далі ДА УСБУ ЛО), спр. 22954 р., арк. 18 зв.
5. Державний архів Управління служби безпеки України в Луганській області (далі ДА УСБУ ЛО), спр. 5204, арк. 185, 233; спр. 18347 р., арк. 8–9.
6. Державний архів Управління служби безпеки України в Луганській області (далі ДА УСБУ ЛО), спр. 22954 р., арк. 24 зв.
7. Державний архів Управління служби безпеки України в Луганській області (далі ДА УСБУ ЛО), спр. 22954 р., арк. 24 зв. – 25.
8. Мурамцева О. Лінгвістична діяльність Миколи Федоровича Наконечного // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 61.
9. Наконечний М. Правописні справи // Нове життя. Ворошиловградський часопис. – 1942. – 18 грудня. – С. 2.
10. Семистега В.Ф. Лицар боротьби за незалежність України // Бахмутський шлях. – 1995. – №3–4. – С. 35–36; Semystefha Volodymyr. New Documentary information about Maksym Bernatskyi, A leader of the Ukrainian Underground Eastern Ukraine during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1994–1998. – Volume XVII (3/4). – Part 303, 305–306, 313–315.
11. Стасів Є. Кризь тюрми, підпілля й юрдини: Повість мого життя. – К., 1995. – С. 123.
12. Тур А. Народа вчителів // Нове життя. Ворошиловградський часопис. – 1942. – 27 листопада. – С. 2.

Л.М. Хоменко

Питання орфоєпії

в науковій спадщині М.Ф. Наконечного

Орфоєпія має безпосередній вихід у практику мовлення. Правила вимови, як і мовна норма в цілому, формуються разом із становленням літературної мови, є її найнеобхіднішою ознакою. Значення орфоєпії, її важливе місце в мовній поведінці людини є незаперечними. Насамперед це частина тих засобів, які створюють естетику мовлення, той «одяг», за яким визначають соціальний статус людини, її освіченість. Посилення уваги до орфоєпії як частини культури мови сьогодні спричинено тим, що з огляду на екстралінгвістичні фактори в сучасній українській літературній мові відбуваються активні зміни на всіх її рівнях. Зрушення в мовній нормі закономірно призвели до значної кількості варіантів, у тім числі й вимовних, викликали на поверхню її (мовної норми) «потенційну сферу» [4]. У результаті постає ціла низка теоретичних питань, зокрема, наскільки нормативними є ці варіанти, у якому співвідношенні перебувають вимовна норма і варіанти, норма і си-

стема, орфоєпія і правопис, орфоєпія і вимовна практика і т.ін. Усе це складає засади орфоєпії, які на українському ґрунті і дотепер не можна вважати цілком визначеними. Біля витоків української орфоєпії, її кодифікації стояв Микола Наконечний, і тому звернення до його наукової спадщини є корисним, зокрема, для осмислення і вирішення зазначених вище проблем.

Уже в перших працях ученого, в яких хоча й переважає фіксація, перелік правил вимови (тобто чільне місце посідає прескриптивна лінгвістика), знаходимо також висвітлення окремих теоретичних проблем орфоєпії. М. Наконечний розглядає орфоєпію як «норми спільної вимови». На перший план висунуто взаємостосунки правопису й орфоєпії. Наголошуючи на головним чином фонетичній природі українського правопису («Українське письмо є переважно *фонетичне*, звукове (пишемо так, як вимовляємо у спільній мові) [3:212], він разом із тим вбачає необхідність зважати на складні «взаємини спільного язика письмового і спільної таки живої мови, правопису і правовимови» [3:214]. Орфоєпія і орфографія, на думку вченого, розвиваються за властивими їм законами, які конче треба брати до уваги. «Питання орфоєпії – нова на українському ґрунті справа, – зазначає Наконечний. Багато є тут нез'ясованого, неусталеного». Отже необхідно було виробити принципи української орфоєпії і правопису. Чи як ненайголовніше постало питання складних взаємостосунків між мовленнєвою практикою і орфоєпічними нормами. «Кожне із нас повинне усвідомити собі, що, як для нашого письма «годиття», «б'єця»... – то недозво-ленні правописні помилки, отак, з другого боку, й для живої мови вимова: б'єт'-ся, качеч-ці ... – річ геть недопустима» [3:214]. Така вимова, наголошує М. Наконечний, можлива в людей, які навчаються української мови «із самої тільки книжки» [3:214] і не мають живодайного діалектного коріння, без якого будь-яка мова всихає, або ж у тих, хто «непевної узяв тропи – «поприганяти» свою вимову (може, щоб «улітературити» її, позбутись «провінціалізмів»), припасувати її геть – усю до паперових літер» [3:214].

Наведена цитата піднімає важливу проблему: кого маємо вважати еталонними носіями української літературної мови, яке мовлення має слугувати зразком у процесі розроблення правил вимови і наступної їх кодифікації? У пошуках таких критеріїв М. Наконечний спирався на південноукраїнське наріччя [3:8–11], оскільки саме на цій основі, на думку вченого, сформована українська орфоєпія. Останнім часом для вирішення цього завдання (визначення вимовного зразка, ширше – норми) пропонується орієнтація на так звану мовну еліту. До неї відносять україномовних письменників, акторів, діячів науки, дикторів радіо і телебачення. Але, ставши на такий шлях, дослідник неодмінно стикається з явищами, які не завжди дозволяють розглядати вимову вищезазначених інформантів еталонною. З одного боку, носіями української літературної мови є особи з певними діалектними вимовними особливостями (скажімо, повне оглушування дзвінких приголосних, сильне «укання» та ін.), з іншого – люди, які вивчали українську мову з писемних джерел і в такому разі їхня вимова сформована під впливом орфографії.

Така вимова, орієнтована на письмо, зафіксована нами під час проведення експериментального дослідження. Інформатори, які вважають українську мову рідною, добре володіють нею, але вивчали її за писемними джерелами,

припускаються похибок, особливо коли йдеться про асимілятивні явища. Поширеним є також вимовляння ненаголошених [e] та [и] як [и], а не [e^h] та [и^h], відсутнє помірне укання: [сист'ричч'і по' ниточч'і] замість нормативного [се^hст'рич':і по "ниточч":і] (сестриччі по ниточчі), [по'чуў], а то й [по'чує] замість [по^h'чуў] (почув) та ін.

В українському мовознавстві минув період народницького, романтичного підходу в пошуках мовного стандарту (принаймні, це справедливо щодо орфоепічних норм). Таке застереження варто зробити зважаючи на термінотворення – у цій сфері автори нерідко спрямовують свої пошуки до народних основ. Детально це явище розглядає Г. Яворська, [7:171]) – сьогодні неможлива орієнтація на окремий діалект української мови. І якщо 1928 року М. Наконечний «звірив» літературну вимову з формами «найголовніших діалектів» [3:8], то в «Сучасній українській літературній мові» 1969 року учений наголошує: «Хоч літературна мова і створюється на базі певного діалекту, але навіть у момент свого становлення вона цілком не збігається з жодним говором, виходить поза межі основного діалектного типу, вбираючи в себе й елементи інших говорів» [5:375]. Із цього приводу інший відомий дослідник, Ю. Шевельов, зазначає: «...утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на киево-полтавських говірках. Тож чи не найпростіше було б просто все порівняти наявне в письменстві, прийняти збіжне з киево-полтавськими говірками, а решту відкинути? У дійсності це далеко не так просто. Передусім усі київські й полтавські говірки дуже сильно зрізнічовані. Києво-полтавського діалекту як єдності немає. ... Щоб із цієї різноманітності, часом навіть хаотичної, вибрати в кожному випадку один варіант і проголосити його нормою, треба підійти до діалектичного матеріалу з певними критеріями, а не шукати цих критеріїв у ньому» [6].

Якими ж мають бути ці критерії? М. Наконечний підкреслює, що нормативним є те, що не суперечить мовній системі, сприяє її тягlostі і разом із тим відповідає тенденції розвитку [5:370]. Такий підхід до визначення мовної норми дає підстави вважати, що вчений (хоча ця думка не виражена у нього експліцитно) розглядає норму як явище об'єктивне, що закладене в самій мовній системі.

З іншого боку, норма, як і мова в цілому, явище соціальне, яке може залежати від певної діяльності (в широкому розумінні) людини. Цю думку ілюструє нормалізаторська робота самого М. Наконечного. Йдеться про визнання за нормативну нем'якої (пом'якшеної) вимови зубних приголосних [т], [д], [н], [л], [с] перед *i* ← *o* і *ы*? Як відомо, ця проблема має в українистичі довгу, полемічну і навіть драгівливу історію. Від результату вирішення цього питання залежить також кількісно-якісна характеристика фонологічної системи української мови. Визнання пом'якшених зубних приголосних за окремі фонемі вирішує також суперечку щодо фонематичності [и], оскільки [і] може бути не тільки в позиції після м'яких приголосних, а й після пом'якшених (дрв.: *дідів ар* [d'ıd'ıŭ], *пішов на тік* [tık] – *тік струмок* [t'ık], *кипатий ніс* [nıs] – *ніс* [n'ıs] *бузок*).

Неоднакову вимову зубних приголосних у залежності від походження [і] серед інших мовознавців (О. Синявський, П. Коструба, Ю. Шевельов) послідовно визнавав і М. Наконечний: «Така вимова («твердоприголосна»

за Наконечним – ЛХ.) властива більшості українських діалектів, її, очевидно, і за нормальну літературну вимову слід уважати» [3:23]. Таку саму позицію обстоює учений і в «Курсі сучасної української літературної мови», де він є автором розділу «Фонетика». Цьому явищу відведено тут досить багато місця. Зокрема, М. Наконечний зазначає, що знівелювання вимовної різниці призвело б до з'яви масової омонімії «...багатьох десятків, а можливо й сотень різнозначних слів і форм», викликало б «часткове зневиразнення їх в інших випадках» [2:183].

Далі автор зауважує, що на забороні такої нівеляції у вимові сполук *ті, ді, ні* стоїть семантичний фактор, який «втручається у фонетичний процес адаптації твердих приголосних з *і*» [2:183]. Отже, М. Наконечний підкреслює «відмінності фонематичного порядку» між зубними приголосними перед *і* різного походження [2:183]. Усе це дало йому підстави вважати, що «твердоприголосну» вимову «... слід розглядати як паралельний, цілком рівнорядний варіант літературної вимови в межах норми» [2:184]. На поширеність цього явища М. Наконечний звертає увагу так само і в «Сучасній українській літературній мові», але вже не наполягає на визнанні його нормативним: на той час в україністиці утвердився погляд М.А. Жовтобрюха, який уважав за нормативну лише м'яку вимову зубних приголосних перед *і* будь-якого походження [1:71, 74].

Але, як писав у свій час К. Михальчук, «жени природу в двері, вона вийде вікном». Як свідчить проведений нами аудиторський і інструментальний аналіз записів живого українського літературного мовлення (мовлення 64 докторів було записано в студійних умовах, значна кількість матеріалу – із радіоефіру), «твердоприголосна» вимова зубних перед *і* ← *о* чи *ы*? залишається, по-перше, надзвичайно поширеною (маємо на увазі, що така вимова не зникла у мовленні носіїв української літературної мови, в основі яких лежить діалект із відповідною рисою) і, по-друге, стійкою. Звичайно, така «твердоприголосна» вимова відсутня у тих носіїв мови, які засвоювали українську мову з писемних джерел. Збереження в сучасній українській літературній мові твердого (або пом'якшеного) зубного приголосного перед *і* ← *о* (*ы*) є її яскравою особливістю, своєрідною генетичною пам'яттю такої артикуляції. Ця артикуляція підтримується і парадигматичними відношеннями: *ніс* – *носа*, *плід* – *плоду*, *червоні* – *червоного* і под. Таким чином, є всі підстави вважати за нормативну в сучасній українській літературній мові «твердоприголосну» вимову зубних у згаданих вище позиціях, що пропонував, як ми бачили, і М. Наконечний.

Вельми цікавим є підхід М. Наконечного до розуміння природи окремих фонетичних явищ в українській мові у зв'язку зі структурою складу, його функціонуванням, коартикуляційними процесами у межах цієї найменшої одиниці вимовляння. Так, саме особливостями складоподілу вчений пояснює збереження звучності дзвінким приголосним у позиції перед наступним глухим у середині слова; склад, на його думку, є «матеріальною опорою для ряду просодичних явищ» [5:342]. Зазначені ідеї потребують подальшого розвитку, досліджування, особливо експериментально – інструментальні, у цьому напрямі були б плідними для розуміння особливостей фонетичної системи української мови.

Література

1. Жовтобрюх М.А. Про вимову зубних приголосних перед *i* в українській літературній мові // Мовознавство. Т.16. – К., 1961.
2. Курс сучасної української літературної мови. Т.1 – К., 1954.
3. Наконечний М. Українська мова. Програма-конспект. – Харків, 1928.
4. Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970.
5. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969.
6. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві // Слово. – 1993, число 6.
7. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова. Культура. Влада. – К., 2000.

М. Зубков

Лексикографічний дебют М.Ф. Наконечного

Авторитет відомого українського лінгвіста, педагога та перекладача Миколи Федоровича Наконечного незаперечний, давній і стабільний. Не маючи наукових звань і вчених ступенів, він став провідним фахівцем у ряді галузей філології. Серед багатьох ґрунтовних досліджень ученого, на жаль, лишилася поза увагою мовознавців його перша лексикографічна праця.

На початку 1925 року 24-літній М. Наконечний, на той час аспірант при науково-дослідній кафедрі мовознавства Харківського інституту професійної освіти, на замовлення ДВУ (Державне видавництво України) береться разом з М. Йогансенем, К. Німчиновим та Б. Ткаченком за укладання російсько-українського словника. Попри обмеженість у часі що нелегку працю було завершено в рекордно короткий термін, і вже 28 серпня того самого року видання було підписано до друку. А на початку наступного, 1926 року, – користувачі мали «Практичний російсько-український словник» (далі – «П. Р.-У. С.»), який нараховував понад 17 000 статей. До часу виходу цього видання в Україні було чимало подібних довідників, та жоден із них не відповідав нагальним практичним потребам широкого загалу, оскільки укладачі були занадто далекі від лексикографії і, подаючи чималу кількість перекладів однієї російської лексеми, зовсім не дбали про диференціацію значень. Один із авторів характеризованої праці Б. Ткаченко ще 1925 року чітко окреслив обов'язкові вимоги щодо праці лексикографів:

- «1. Складавши двомовного словника, треба знати обидві мови.
2. Практичний словник має базуватися на живому матеріалі сучасної літературної мови.
3. Словник має давати чітку диференціацію значіння слів.
4. Між'язичні словесні відповідності вивчають не лише цифром, а й синонімами та контекстами.

5.3 фразеології даються словосполучення, яких не можна творити простим вложенням слів» [2:76] (тут і далі правопис та авторський стиль збережено). Беручи за основу ці критерії, упорядники «П. Р.-У. С.» ставили за мету:

1. Подати актуальний російський текст, доповнивши його словами сучасного радянського вжитку.

2. Диференціювати відтінки російських слів та українських значень, пояснивши характер даного відтінку чи то на прикладі, чи то посилаючись на синонімічні слова.

3. Пристосувати «П. Р.-У. С.» до потреб українізації, насамперед орієнтуючись на мову газети, популярної книжки, політико-економічної літератури та справочинства. Новий «П. Р.-У. С.» вийшов не вузьким довідником із справочинства, а ширшим, практичним помічником, пристосованим до перекладу російських текстів українською мовою, який допомагав відшукати потрібний український варіант, а не просто пояснював російський текст. Відсутність орфографічних помилок, правильні вихідні форми й старанно опрацьовані наголоси свідчили, що з'явився добрий правописний та грамати́чний порадник.

Уперше послідовно була проведена система гнізд, за якою укладалися на той час більшість словників у провідних європейських країнах, наприклад:

Доверенность – //ренный – //рие – //ритель – //рительный – //рчивый – //ряться.

Цей принцип, дещо незвичний для пересічного українця, розвивав у нього навички до словотворення, популяризував лексику й звичайно ж давав можливість економити місце, час і кошти, що було суттєвим позитивом для того часу.

Уперше було введено розмежування у віддієслівних іменниках на означення процесових понять і речей, наприклад:

Исполнение – виконання; (процесс) – виконування;

Отделка – 1) (процесс работы) – оброблення; 2) – оздоба;

Отложение – (геолог., биологич.) – поклад; (процесс) – відкладання;

Охота – 1) (желание) – хіть (род. п. – хоти), охота; 2) (промысел) – мисливство; (процесс охоты) – полювання; (псовая охота) – лови, гайтування;

Ранение – 1) (процесс) – поранення, зранення; 2) (= рана) рана, ураза;

Распределение – 1) (процесс) – розподілення, розміщення, розкладання; 2) (результат) – розподіл, розклад, (р-ние налогов между людьми) – уклад;

Создание – 1) (процесс) – створення, спорудження; 2) (создание творения);

Счет – 1) лік, лічба, числення; 2) (бумага) – рахунок.

Чи не найбільше досягнення авторів «П. Р.-У. С.» – це широко й послідовно проведений ними принцип диференціації та наведення контекстів, що давало можливість малообізнаній в українській мові людині правильно вибрати те чи інше слово й правильно скласти фразу, наприклад:

Баловать – 1) (б-ться) – дурити; (шалить, проказить) – пустувати; 2) (б-ть кого) – пестувати; (слишком) – панькатися з ким // -вень – пестун; б-нь судьбы – пестун* / улюбленець долі*, таланник*, часниця* // -вник – пестун (ж. пестунка) // -вство -1) пустоці; 2) (балование кого) – розпуст, панькання.

Навіть академічний словник (на той час вийшов 1 т., літери А – Ж), подаючи низку слів на номен **Баловство** – пустоці, пустота, пустування, розпуст, балуці, витребеньки, блазеньки, – заплутував пересічного користувача у виборі потрібного відповідника, який би передавав точний нюанс.

Таким чином уперше для пояснення відтінків, окрім прикладів, було вжито слова, що уточнювали значення, а саме: (перенос.), (любов. ласк.), (выразит.), (сильнее), (грубее), (народное), (фамильярно), (насмешливо), (абстрактно), (конкретно), (бранное) та багато ін., наприклад:

Беднота – (соби́р.) *бід[н]ота, незаможництво*; (выразит.) – *злі́дні, голо́та*;

Глотка – *горлянка, (грубо) – пелька*;

Испытание – 1) *випроба, випробування, (екзамен) – іспит*, (выразит.) – *лиха година*;

Скипидар – *терпентин*; (вульг.) – *ипигина́р*;

Скончаться – *сконати*; (фамильярно) – *дуба да́ти*.

Знавці-лінгвісти та практики цілком свідомо підійшли до справи, подавши реєстр найпотрібніших слів широкого вжитку. Віддаючи належне вимогам нової доби, вони включили до своєї праці новотвори у нестандартному поданні, оскільки чимало слів виникли або прибрали іншого значення в процесі розвитку української літературної мови, наприклад:

Общество – 1) (термин социологич.) – *суспільство (первісне суспільство)*;

2) (активный слой общества) – *громадянство*; 3) *товари́ство (споживче, акціонерне товариство)*; **сельское общ.** (=община) – *грома́да*;

Коллективное хозяйство – *колекти́вне господарство* (сокр.) – *колгосп, -пу*;

Коммунистический – *комуністи́чний (Комуністи́чний Інтернаціона́л)*, (сокр.) – *Комінтérн*, а також відповідні ідеологічні ілюстрації:

Изошрять – *вимудро́вувати (західна буржуазія вимудро́вує брехні на СРСР)*;

Бюст – *погру́ддя, бюст (на сцені погру́ддя Ма́ркаса й Ле́ніна)*.

Цікавим видається факт пояснення помена **Еврей** – *євре́й, жид* (последнее слово не имеет в укр. исключительно бранного значения).

Але варто зазначити, що, ризикуючи наразитися на сумлінного цензора, укладачі внесли й таку сміливу ілюстрацію до помена **Глумление** – *глу́мування, по́глум, глу́мота** (*глу́мування з особи найбільшого нашого вченого; ці зну́цання та глу́мота зба́вили йому́ віку*).

Також заслуговує належної оцінки і словотворчий пошук та введення до активного вжитку укладачами значної кількості слів та словосполучень, які не подавалися в жодному словнику. Ці слова були позначені спеціальним знаком [*], наприклад:

Белиберда – [дурні] *балабо́ни**, *не́складь-ди**;

Бесследный – *неслі́дний**, *безслі́дний*;

Бессмыслица – *недорéчність**;

Бумага оберточная – *бібу́ла**;

Выжиг – *про́міт**, *проно́за, про́йда*;

Вычурный – *штуде́рний**; (изукрашенный) *мере́жистий**;

Галдеть – *галайкоти́ти**, *гаморі́ти*;

Головомойка – *на́труска, на́гінка, попада́ха**;

Первым делом – *наса́мперед**;

Дреколье – *лома́чча**;

Качка – *хитня**, *хита́вця** та багато ін.

Подаючи в ілюстраціях оригінальні фразеологізми, автори зробили «П. Р. У. С.» не лише лексичним, а й фразеологічним порадником, наприклад:

Бросило в дрожь – (грубо) *дрижкакі* напáli, *цигáнський піт* проїняв;
Гол как сокол – *голий як лопуцьок*;
Губа не дура – *губá не з лопуцька*, він знає смак;
Денег куры не клюют – *гро́шей до смúтку, до лі́ха, вáлява**;
Кричать во все горло – *кряча́ти на всі заво́ди, заста́вки, на всю губу́*;
Нести дичь – *химе́рю гна́ти*;
Пороть горячку – *хапатню збива́ти*;
Потерять девственность – *спра́витись**; (поэтически) *вте́рати, загуби́ти віне́ць*;

Распустить губы – *розпусти́ти ка́пиці*;
Ударить лицом в грязь – *осоро́митися, на кіл сісти**.
Показово, що навіть двотомний «Фразеологічний словник української мови»

(1993) не включив ці та інші чудові взірці усної народної творчості, якими пересипаний «П. Р.-У. С.».

1921 р. Київське Наукове Товариство злилося з Академією наук, утворивши одну спільну інституцію при Академії наук із назвою «Інститут наукової мови» (ІУНМ), що взяла під пильний контроль усі словникові видання.

З одного боку, влада для задоволення нагальної потреби населення в літературі, яка б мала сприяти успішній українізації, вживала рішучих, навіть жорстких заходів. Так службовець, який не володів українською мовою (усною і писемною) і не бажав її вчити, звільнявся з роботи без права одержання допомоги на безробіття. А з другого, – українізація «...вперлася в глухий кут: наявно виявилася, що вона без основної бази, сильно обмежена, і всі це зрозуміли й спостерігали, а це неймовірно налякало більшовиків. Стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратися в українізацію!

І більшовики стали явно компрометувати українізацію, де тільки можна було, щоб викликати проти неї нарікання та нехтіть широких мас» [1:203].

У складний період виборювання українським літературознавством і мовознавством свого напрямку, відмінного від московських дороговказів, найталановитіші подвижники знищувалися не лише за свій націоналізм. Як згадує Ю. Шерех (Шевельов): «Найбільші поети української літератури двадцятих років, її чисті поети – Йогансен, Плужник, Свідзінський – не могли бути знищені за націоналізм. Національні проблеми їх найменше цікавили. Вони були знищені за свій універсалізм, за свою вселюдськість, за свою вищість, обраність, духовну аристократичність» [4:337].

Із середини 20-х років чітко визначилися два напрямки, дві школи в мовознавстві. Крайні пуристи (київська школа) категорично «...відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважали невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАЕ заміняв на *де що є*.

Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форми «своїх». Помір-

ковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу.

В синтаксисі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими. (В лексикографії цей підхід добре ілюструє «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена,

М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка – 1926)» [5:319–320].

За два роки до виходу офіційного упорядкованого правопису (1928) команда подвижників харківської школи зробила сміливу спробу запровадити до активного вживання суто українські терміни та відповідники, вилучивши російські аналоги, наприклад:

Карта (географ.) – *мапа*;

Катет (математ.) – *прямка*;

Кафедра – *катедра*;

Колосник – *рушит, у*;

Латунь – *мосяж, -жу*;

Мышьяк – (химич.) *арсєн*;

Приток – *дóплив*;

Роды – *злóги та багато ін.*

В інших випадках їх подавали першими, а отже «...за найкращий, чи найуживаніший коррелат російського слова» [3:5].

Автобиография – *саможиттєпис, автобіографія*;

Амфибия – *водозéмець, амфібія*

Ангина – *зівніця, ангіна*;

Графин – *кара́фка, графі́н*;

Контрабандист – *пачка́р, контрабанди́ст*;

Параллельный – *рівнобіжний, паралельний*;

Полус – *біз'у́н, пóлюс*;

Сибарит – *розкішник, сибарі́т*;

Фасад – *чолó, лицé, фасáд*;

Шоссе – *ка́м'янка, шосé та багато ін.*

Це, як з'ясується пізніше, не пройде все ж непоміченим для «поміркованих пуристів». Ю. Шерех, згадуючи серед своїх учителів Л. Булаховського,

О. Білецького, А. Шамрая також і К. Німчинова та М. Наконечного, зазначав: «На кінець моїх навчальних років усі вони були вже під нелюдським тиском, усі вони ходили в «буржуазних учених», усі вони боялися вчити на повний голос» [4:222].

Згідно з вимогами тогочасних замовників, укладачами було зменшено кількість слів із фонемою *Г*, та все ж «П. Р.-У. С.» нараховує їх чимало, наприклад: *áурус, áззда, гандж, áноок, івалт, івинт, гедзь, телготáти, гніт, грунт, гўля, дзіга, ринг* та ін.

Несхитні подвижники нарешті домоглися від заполітизованих мовознавців реабілітації цієї репресованої літери й нині вона повноправно зайняла своє місце в абетці. Чи не пора повернути українській мові початкову літеру *И*, яку на догоду інтернаціоналізаторам було замінено на *І*? «П. Р.-У. С.» подає суто український варіант написання слів із цієї літерою як у наголошеній початковій позиції: *інколи, іноді, інше, ірїй*, так і не під наголосом у сло-

вах: *ина́к(ше)*, *инді́к*, *инові́рець*, *и́норóдець* тощо. Борис Грінченко, до речі, надає словам із цієї літерою три сторінки свого словника (понад 70 статей).

Запонадливі прихильники «слияння языков» пізніше вилучили з нашої мови українські форми (представлені в «П. У.-Р. С.») *авді́снця*, *авді́торія*, *авкці́он*, *кля́зза*, *па́вза*, *фа́вна* та ін., хоча (!!!) лишилися *а́втор*, *авте́нтич-ний*, *авторитет*, *автохто́н*. Вони ж змінили категорію роду для низки іменників, наприклад: *капо́та* (ж.) на *капо́т* (ч.); *кля́са* (ж.) на *клас* (ч.); *о́блав* (ч.) на *о́блава* (ж.); *тре́ля* (ж.) на *трель* (ч.) та ін., а українським формам *бензи́на*, *гастро́ля*, *меда́ля*, *педа́ля* надали російського варіанта *бензи́н*, *гас-тро́ль*, *меда́ль*, *педа́ль* та под. З огляду на те, що українські відповідники вже широко вживалися в усіх сферах життя ще в 20-і роки, цілком слушною нині видається пропозиція академіка О. Пономаріва повернути їм життя, а не продовжувати практику зросійщування рідної мови, наприклад:

Каланча – *ва́ртóва ве́жа*, *ва́ртівня* (*пожжежна*);

Каникулы – *вака́ції*;

Картон – *тексту́ра*;

Киноварь – *цино́бар*;

Клапан – *хлипо́к*, *-нка*, *хлі́павка*;

Коленкор – *перка́ль*, *-а́лю* та багато ін.

Добу національного ренесансу, що ввійшла в історію під назвою «Розстріляне відродження», уповні віддзеркалює трагічна доля співавторів М. Наконечного. Михайло (Майкл) Гервасійович Йогансен (псевдо Вецеліус) [1895–1937], ініціатор заснування ВАПЛТЕ, яскравою зіркою сяйнув на обрії нової української літератури, залишивши нам урбанічні, романтичні й модерні поезії, пригодницьку й химерну експериментальну прозу, довершені переклади з європейських мов та ґрунтовні мовознавчі праці.

Борис Данилович Ткаченко (1899–1937) – мовознавець, автор ґрунтовних праць зі стилістики, талановитий перекладач з англійської, французької, німецької та російської мов.

Кость Німчинов (1898–1937) – мовознавець, професор Харківського університету, автор багатьох фундаментальних праць із мовознавства.

Високий дух національної свідомості, гідний подиву універсалізм, професійна майстерність та спільна праця об'єднала цих молодих людей того далекого 1925 р. Останнім у їхньому короткому житті був і страшний 1937 р. Хоча Микола Федорович і пережив своїх поплічників, його, як і їхнє спільне дітище, чекали драматичні випробування.

Співпраця з «ворогами народу», «буржуазний націоналізм» та перебування під час Другої світової війни на окупованій території на все життя зробили М. Наконечного неблагонадійним, і, відповідно, поставили крапку на офіційному визнанні. Логічно, що було заборонено й вилучено із книгозбірень «П. Р.-У. С.».

Література

1. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. – К., 1995.
2. *Практичний російсько-український словник* / Укл. Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б., Х., 1926.
3. *Ткаченко Б.* Про Українське словництво // *Шлях освіти*. – № 12. – 1925.
4. *Шерех Ю. (Шевельов).* Пороги і запоріжжя. У 3 т. – Т. 1. – Х., 1998.
5. *Шерех Ю. (Шевельов).* Пороги і запоріжжя. У 3 т. – Т. 3. – Х., 1998.

Діяльність М.Ф. Наконечного в галузі українознавства

Повсюдно відомий лінгвіст М.Ф. Наконечний належить до тих учених, що становлять національну гордість української науки. Не мавши наукових звань і вчених ступенів, він став безумовним авторитетом у ряді галузей лінгвістичних, філологічних знань.

Микола Федорович Наконечний народився 06. 09. (25.08 за ст. ст.) 1900 р. в с. Новий Тагамлик Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (тепер Машівського р-ну Полтавської обл.) у учительській родині.

1917 р. скінчив Першу класичну гімназію м. Полтави, де здобув тверді знання з ряду дисциплін мовознавчого циклу, опанував рядом мов – французькою, латинською, чеською, польською, російською тощо, самотужки вивчив рідну українську літературну мову, яка потерпала від шовіністичного царського уряду й до гімназійних класів не була допущена.

У перші роки після більшовицького перевороту українська мова почала застосовуватися в різних сферах життя суспільства. У ці роки знавців української мови запрошували до роботи в редакціях газет, театрах, архівах, видавництвах тощо.

М.Ф. Наконечний, вирішивши у педагогічній родині, пишався, що був земляком засновника першого українського педагогічного товариства «Український учитель» і першого українського педагогічного журналу «Світло», автора «Короткої граматики для шкіл» Г.П. Шерстюка (1882–1930).

Зацікавлення педагогічною справою і любов до мови привела майбутнього вченого на словесне відділення філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту народної освіти. Крім перекладацької роботи в газеті, йому довелося працювати коректором у видавництві та архіваріусом у державному архіві.

Скінчивши 1923 р. ВИІІ, працював у Полтаві вчителем 5-6 класів, викладачем української мови хакрівського технікуму експлуатації залізниць, а також Комуністичного університету ім. Артема (м. Харків).

Далі – навчання в аспірантурі при науково-дослідній кафедрі мовознавства Харківського педагогічного інституту професійної освіти (1925–1928). Після закінчення аспірантури став науковим співробітником цієї кафедри, що ввійшла саме до структури Інституту мовознавства Академії наук УРСР як філія.

З відновленням 1932–1933 нав. р. Харківського університету, який перед тим тимчасово діяв як Харківський інститут народної освіти (1921–1930), М. Наконечний стає викладачем кафедри української мови цього закладу.

Ще навчаючись в аспірантурі, він бере участь у словниковій роботі. Разом із М. Йогансенем, К. Німчиновим та Б. Ткаченком він складає «Практичний російсько-український словник» [2], виданий 1926 р., а 1928 р. він видає посібник для вчителів «Українська мова» [15], 1929 р. – книжку «Про новий правопис український», випущену видавництвом «Рух» [15], 1931 р. написав працю «До лінгвістичного оформлення УРЕ» [8].

У зв'язку з названими публікаціями М. Наконечний відразу стає одним з найавторитетніших викладачів університету. Академік АН СРСР мовознавець

І. Білодід неодноразово підкреслював, що є учнем М. Наконечного, бо навчався за посібниками ученого-педагога.

«Звинувачення в т. з. українському буржуазному націоналізмі, якими шельмувалася значна частина інтелігенції України в цей період, торкнулися й М. Наконечного: він був звільнений з роботи, проте через деякий час йому було дозволено працювати в Харківському інституті іноземних мов», — пише на підставі архівних матеріалів учениця М. Наконечного, професор О. Муромцева [6:61].

1939 р. йому дозволено повернутися до університету, де він викладає історію української мови, діалектологію, польську мову, сучасну українську літературну мову. Продовжує розробляти питання орфографії [6:83–108].

З початком Другої світової війни не встиг виїхати в евакуацію, перебував на окупованій території, постійної роботи не мав.

З 1943 р. завідує кафедрою української мови Харківського університету, згодом працює ст. викладачем цієї кафедри.

«1948 р. внаслідок політичного доносу (безпідставність якого навіть тоді була офіційно підтверджена КДБ) був звільнений, — пише О. Муромцева, — як такий, що не має вченого звання і ступеня і не відповідає вимогам, які ставляться до наукових працівників університету» [6:61]. І це — незважаючи на те, що ним уже була завершена кандидатська дисертація з проблем фонетичної і фонологічної системи української мови у діяхронічному (історичному) і синхронічному аспектах. 1949 р. ця дисертація була оформлена в рукопис на 25 авторських аркушів, проте захист не відбувся з далеких від науки причин.

Разом із тим, у колах науковців учене ім'я М. Наконечного було оточено шанобою. 1951 р. за ред. проф. Л. Булаховського видано «Курс сучасної української літературної мови», у 2-у томі якого вміщено капітальний розділ «Фонетика», написаний М. Наконечним. В основу цієї праці автор поклав матеріали незахищеної дисертації. Цей розділ і донині є для вчених джерелом інформації про звукову систему української мови і джерелом наукових ідей у галузі фонетики і фонології [17].

Залишившись 1948 р. без викладацької посади в університеті, він береться до перекладацької справи.

Його перу належить відомий переклад книжки Ю. Фучика «Репортаж, писаний під пшибеницею».

Деся 1949 р. він дістає дозвіл викладати в технікумі промислового транспорту, а потім — викладати російську мову як іноземну в Харківському сільськогосподарському інституті. Саме тоді він одним з перших застосував на практиці діючі й донині методи викладання російської мови як іноземної.

Звільнення ученого з університету визнане було за безпідставне тільки 1958 р. Він дістав змогу знову повернутися до ХДУ, діставши посаду ст. викладача, а через десяток літ і посаду в. о. доцента.

З поверненням М. Наконечного філологічний факультет університету знову почав набирати авторитету потужного центру українськомовних зацікавлень і студій.

М. Наконечний ще до війни склав і видав «Програму з української діалектології для університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів» (К., 1941), після війни цю програму він допрацював і знову видав (К., 1949).

Повернувшись через 10 літ на попереднє місце роботи, він усяляко сприяв засоченню й організації численних експедиційних поїздок працівників кафедри української мови ХДУ та студентів з метою вивчення говірної української мови в районах Білгородщини, Воронежчини, Кіровоградщини, Луганщини, Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини тощо.

Виготовлення пластмасових штучних піднебінь (для палатограм), магнітофонні записи, кінозаписи, фотографування відбитків язика на штучних піднебіннях і т.д. – елементарні деталі багаторічного експедиційного побуту і творчої лабораторії М. Наконечного, А. Оприпка, Л. Радченко, А. Сагаровського, Г. Солонської, В. Шевельова, О. Юрченка. В Артемівці (під Мерефогом), Богучарі, Будах, Будипсах, у Бутирлинівці, Вейделівці, Волоконівці, Голофівці, Грайвороні, Йовсузі, Калачі, Каневі, Колибіївці, Коротоюку, Лисках, Молівій, Моринцях, Новому Осколі, Нових Санжарах і т.д. списано сотні товстих зошитів чистовими записами, списано сотні магнітофонних бобін. Тоді відновив був роботу і тривалий час активно діяв у ХДУ кабінет діалектології, але в часи застою й він остаточно занепадає.

Під час практичних занять студенти мали можливість чути голоси відомих учених-мовознавців, письменників, улюблених акторів. Окремий якийсь магнітофонний запис вимагав спеціальної поїздки, а то й не однієї. М. Наконечний робив цю фонотеку натхненно і багато років поспіль, щоб залишити для нащадків неоціненні скарби, – живе усне мовлення видатних українців.

За активної участі М. Наконечного і з урахуванням багатьох його починач у ХДУ перед П'ятим міжнародним з'їздом славистів відбулося дві дуже важливі конференції: одна – «Питання історичного розвитку української мови» – пройшла в ХДУ 15–20 грудня 1959 року, друга – «О. Потебня і деякі питання сучасної славистики» (23 – 27 грудня 1960 р.).

Праці обох конференцій вийшли об'ємистими книжками (понад 30 друк.арк. кожна). Автор цих рядків мав безпосереднє відношення до видавничого редагування частини матеріалів і може констатувати той факт, що рукописи обох цих збірників відредагував з власної ініціативи також М. Наконечний, що є дуже важливим, адже його редагування було не тільки літературним, а й науковим.

1961 р. у видавництві ХДУ був рукопис книжки М. Наконечного «Українська літературна вимова» (12 друк. арк.). Але автор забрав рукопис на перегляд і не повернув. Він усе життя далі вносив поправки, уточнення в рукопис. Безперечно ця праця мала б нині великий успіх і була б настільною в кожній родині, де шанують рідну мову.

У названій вище збірці праць «Питання історичного розвитку української мови» вміщено капітальне дослідження М. Наконечного «До вивчення процесу становлення і розвитку фонетичної системи української мови» [7] і не менш капітальна праця, написана ним у співавторстві з Ф. Медведєвим та П. Моргуном: «Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови» [4].

Після опублікування монографії про формування фонетичної системи української мови дехто з авторитетних учених Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР порушили питання про захист автором давно готової і повністю опублікованої [7, 17] кандидатської дисертації.

Проте і на цей раз захист не відбувся. До дипломів про освіту М. Наконечному не вистачало, виявляється, диплома про закінчення університету, хоч у вченого на руках був диплом Полтавського педінституту і документи про успішне завершення навчання в аспірантурі.

Замість планованого захисту дисертації М. Наконечний, не зрозумівши злого чорного гумору сильних світу, узявся до навчання ще в одному вузі. І отримав такий диплом про закінчення ХДУ. Помер видатний учений-педагог 11 листопада 1981 р.

Усе, що зробив М. Наконечний у науці й для науки, обезсмертило його ім'я. Доробок його позитивно оцінений у науковій літературі [1, 5, 6, 18].

Він перекладав із чеської літератури, крім творів Фучика, також твори Святоплука Чеха, з польської Адама Міцкевича. Редагував «Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана та М. Пилинської, був рецензентом «Орфоепічного словника» М. Погрібного.

Окреслена загальною характеристика наукової діяльності вченого варта в подальшому детального, ретельнішого аналізу принаймні за такими складниками: М. Наконечний – діалектолог, робота вченого в галузі історичної граматики, історії української літературної мови, культури усного та писемного мовлення, лексикографії, орфографії, орфоепії, порівняльної граматики слов'янських мов, лінгвістичної, фонетики, фразеології, перекладознавства, адже на всіх цих ділянках мовознавства він успішно працював.

Література

1. Білодід І., Жовтобрюх А. Мовознавство. – УРЕ. – Т. 17. – С. 600.
2. Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б. Практичний російсько-український словник. – К., 1926.
3. Медведєв Ф., Моргул П., Наконечний М. З питань історичного розвитку української мови // О. Потебня і деякі питання сучасної славистики: Тези доп. та повідомлень III Респ. славистичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. Потебні (23–27.12.60). – Х., 1960. – С. 60–67.
4. Медведєв Ф., Моргул П., Наконечний М. Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови // Питання іст. розвитку укр. мови: Праці Міжвузівської наук. конф. (15–20.12.59), присвячені V Міжнар. з'їздові славистів. – Х., 1962. – С. 13–56.
5. Медведєв Ф., Веселовська З. Методична розробка до лекції на тему «Вклад українських та російських учених у вивчення української мови та її історії». – Х., 1972.
6. Мурамцева О. Лінгвістична діяльність Миколи Федоровича Наконечного // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 61–62.
7. Наконечний М. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови... Назв. праця. – С. 125–165.
8. Наконечний М. До лінгвістичного оформлення УРЕ // Бюлетень УРЕ, 1931.
9. Наконечний М. Взаємодіяння та взаємобачування мов соціалістичних націй і питання культури мови на прикладі українсько-російських зв'язків // Респ. наук. конф. з питань рос.-укр. мовних зв'язків: Тези доп. (грудень 1964 р.). Луганськ, 1964. – С. 13–16.
10. Наконечний М. З історії орфоепічних норм сучасної української мови // Питання літературознавства і мовознавства. Наук. конф. викладачів філол. факультету: Тези і автореф. доп. (вересень 1965 р.). – Вип. I. – Х., 1965. – С. 57–62.
11. Наконечний М. Квітка-Основа явленої і розвиток національної літературної мови // Респ. наук. конф., присвячена вивченню зако-

номірностей розвитку усної форми укр. літ. мови: Тези доп. – Полтава, 1965. – С. 76. 13. *Наконечний М.* Про новий правопис український. – К., 1929. 14. *Наконечний М.* Про фіксацію у Г. Квітки та інших письменників I пол. XIX ст. сполук твердих приголосних з і і поширеність їх в українській літературній вимові нашого часу // Зб. тез доп. і повідомлень респ. наук. конф., присвяченої 200-річчю з дня народження класика укр. літ. Г. Квітки-Основа, Яценка. – Х., 1978. – С. 78–80. 15. *Наконечний М.* Українська мова. – К., 1928. 16. *Наконечний М.* Українська орфоепія // УРЕ. У 17 т. – Т. 15. 17. *Наконечний М.* Фонетика // Курс сучасної української літературної мови / За ред. акад. Л. Булаховського. – К., 1952. – Т. I. 18. *Русанівський В.* Мовознавство // УРЕ. – Вид. 2-е. У 12 т. – Т. 11, Кн. I. 19. *Юрченко О.* Учені України // Вісник ХДУ (проблеми філології). – Х., 1992. – № 369. – С. 144–151.

А.В. Яременко

Дослідження М.Ф. Наконечного у галузі міжнаціональних мовних контактів

Спадщина М.Ф. Наконечного містить роботи з акцентології, діалектології, історичної граматики, історії української мови, культури усного та писемного мовлення, лексикографії, лінгвостилістики, орфографії, перекладознавства, порівняльної граматики слов'янських мов, фонетики та фразеології.

Постать і творчий доробок видатного філолога привертала увагу в різний час І.К. Білодіда, З.М. Веселовської, А.А. Жовтобрюха, О.М. Маленка, Ф.П. Медведєва, О.Г. Муромцевої, В.М. Русанівського, О.С. Юрченка [3:600; 14:1533–424; 16:61–62; 27; 29:116–119; 30:144–151].

Але питання міжнаціональних мовних контактів у науковій спадщині М.Ф. Наконечного окремо ще не розглядалося. Сам М.Ф. Наконечний торкався його у багатьох своїх працях, з яких найвідомішими є “Взаємодіяння та взаємозбагачування мов соціалістичних націй і питання культури мови (на прикладі українсько-російських зв'язків)” (18:13–16), “Міжнаціональні мовні контакти та взаємовпливи і їх роль у дальшому розвитку і збагачуванні мов соціалістичних націй (на прикладі українсько-російських зв'язків)” (19:113–116) та інші (див. бібліографію).

Доробок М.Ф. Наконечного у галузі міжнаціональних мовних контактів поділяється на кілька галузей:

1. Взаємовплив двох споріднених мов у галузі лексики та словотворення.
2. Фонетико-орфоепічний рівень взаємодії мов.
3. Проблеми художнього перекладу зі спорідненої мови.
4. Перекладні словники як галузь мовних взаємин.

Отож, зупинімося докладніше на кожному пункті.

1. Будь-яка мова, будучи нерозривно зв'язана з розвитком суспільства, народу, разом з тим як система розвивається в основному за внутрішніми, її властивими законами.

У кожній мові внаслідок конкретних обставин складається власна, неповторно-своєрідна система зовнішніх різниць, яка представляє самобутню

систему мовних значень. Через це нерідко значення, що входять у систему однієї мови несумірні зі значенням іншої. В цілому мови перекривають одна одну, але окремі елементи їх не співпадають.

Дуже важливими є контакти, взаємодія між мовами для їхнього обопільного збагачування та удосконалення. Якщо, за О. Ахмановим, кожна мова "своєрідна і неповторна система зовнішніх різниць і індивідуальна, самобутня система значень, то дві мови, взаємодіючи, спричиняються до взаємозбагачення їхніх виразових засобів. Яскравим прикладом є російсько-українські зв'язки на словотворчому рівні.

За М.Ф. Наконечним, вплив російської мови на українську породжує три типи реакції:

а) власну словотворчість на українському мовному ґрунті (літак, початківець);

б) творчі "кальки", утворені за зразками, наявними у братній мові (колгосп, недільник, п'ятирічка, примісячення, радіоприймач, усупільнення);

в) прямі засвоєння, фонетично припасовані до української мови (котлован, вертоліт, передовик) [19:114–115].

На рівні словотворення вплив російської мови на українську можна відмітити у поширеному вживанні суфікса -к- в іменниках жіночого роду: обробка, чистка, ломка; у стимулювання творення рієприкметників та інших відповідників у цих форм, які не суперечать граматичній структурі української мови або різко не розходяться з нею (читаюча публіка, спляча красуня, прибулі делегати тощо), хоча в ряді випадків українська мова воліє обходитися власними засобами:

сили, що борються – борющієся сили
інформований – информируемый
поінформований – информированный
вичерпіні відомості – исчерпывающие сведения

Але ці впливи мають обопільний характер і українська мова так само впливає на російську. До складу російської лексики увійшли з української мови слова хлібороб, доярка, п'ятисотенниця, тисячниця, косовиця, стерня, кагат, хата-читальня.

За морфологічною моделлю слова хлібороб було створене слово хлопкороб.

За морфологічною моделлю слів Полтавщина, Київщина (-щин(а)) – на позначення певного краю – було створено російські назви Смоленщина, Тамбовщина.

Запозичуючи, російська мова допасовує засвоєвані українські слова, форми до власної фонетико-морфологічної системи, асимілює їх. І кожна мова бере тільки те, що їй справді потрібне, що збагачує її ресурси і гостро не відрізняється від традиції, яка вже склалася в літературній, загальнонародній мові:

очоловати, очолити – возглавлять, возглавить
добриво, удобрення – удобрение.

Вплив спорідненої мови відбувається у випадку, коли певна мова, що впливає на іншу, спонукає її відтворювати у своїй системі відсутню або менш чітку в ній доту, але наявну у впливаючій мові і цінну для мови як засобу

взаєморозуміння диференціацію (сміслову розрізняювання слів чи граматичних форм, що спирається на ті чи інші зовнішні ознаки) не раз призводить до появи нових зовнішніх різниць між контактуючими мовами у певних точках чи деталях їх систем, але при цьому досягається певна згода або зближення в елементах семантичної системи однієї і другої мов, встановлюється або більш виразно виражається чітке смислове розрізняювання слів чи граматичних форм:

робітник – рабочий

працівник – работник

мотивований – мотивируемый

умотивований – мотивированный

редукований – редуцируемый

зредукований – редуцированный

асфальтований – асфальтируемый

заасфальтований – асфальтированный.

Аналогічні явища маємо й у лексичі (найвиразніше – науковій термінології та номенклатурних словосполученнях):

жаба і ропуха, чайка і мартин

а почасти й у словозміні:

мистецтво народу – искусство народа

мистецтво народів – искусство народов.

З позитивним впливом нічого спільного не мають численні похашні перенесення (особливо на Східній Україні) русизмів (часто перекинутих), коли є українські відповідники.

2. Міжнаціональні мовні контакти на фонетичному та орфоепічному рівні М. Наконечним розглядаються у зв'язку з діалектною приналежністю носіїв української мови. Вчений вважав, що вплив іншої мови, точніше, іншомовної артикуляційної бази дуже часто стає джерелом відхилень від правильної літературної вимови у роботі “Орфоепічні норми та їх значення”, надрукованої 1958 року [17:3–5]. М.Ф. Наконечний поділяє можливі помилки на:

1. Фонологічні помилки – змішування фонем, заміна однієї фонемі іншою: правильно неправильно

(у мене) гриб – (у мене) грип

важ (хліб) – ваш (хліб)

(іди) зо мноюу – (іди) за мноюу

(бур'ян) пополи – (бур'ян) попали

2. Акцентні, суто вимовні помилки:

А. До вимови даної літературної мови переноситься з іншої мови (або з діалекту) звучання, принципово відоме цій мові, але допустиме в ній лише у певній позиції

правильно неправильно

с^лт^ніна, с^лт^няг пйат^н, т^нагти, жит^н:а

Б. До вимови даної літературної мови переноситься з іншої мови (або діалекту) певне звучання чи звуковий відтінок, якого ми не знаходимо в жодній позиції у вимовній системі даної літературної мови

ус^нуди, с^надемо, с^нниг^на

що вносяться часом уроженцями Львівської, Дрогобицької та інших Західних областей України.

В межах даної групи помилок М.Наконечний розрізняє такі типи відхилень від літературної вимови:

1. "Шепелювата" вимова С, З, Ц, ДЗ у Львівській, Дрогобицькій та деяких інших областях на заході України

с^шв'іт, на ноз^жі, ц^чіліні

2. Значно вужча, ближча до І й депцо передніша, а то й виразно вузька вимова Й

ни'ва, ли'хо, ми', ви'; ні'ва, лі'хо, мі'н ві'

3. Глуха вимова дзвінких приголосних перед глухими

т'ашко, нішка, каска, р'іски а то й ніш(ніж), рас (раз), плух(плуг)

4. Вимова ненаголошеного О як У або близько до нього:

ку'рова, ду'дому, ду'хати, гу'ву'рити, му'лу'тити

5. Вимова типу

зора, порадо́к, вару́заку́ру, прамо́(твердий Р замість м'якого), або й зор'я́, пор'ядо́к, вар'іу – притаманна південно-західній групі діалектів, а з іншого боку –

комор'а, гр'ад, гр'аниц'а – характерна для південно-східної України.

6. Дуже тверда задньопіднебenna вимова непом'якшеного Л

л'уна, л'опата, л'ан, л'єдве, л'іхо – характерна для східних областей, з другого боку – на Закарпатті, Буковині та східній Україні – голуб, слухай, мало

7. Вимова типу знан'а, жит'а, з'іл'а замість знан':а, жит':а, зіл':а

8. Безпосередній вплив російської мови: м'асо, п'ат', дев'атка, замість мйасо, пйат', деуїатка

3. Міжнаціональні переклади мають неабияке значення для взаємозбагачування мов. Сприяючи розвитку оригінальної, самобутньої літератури, перекладна творчість поповнює новими скарбами як національну культуру, так і свою літературну мову. "Художній переклад, – писав О.Л. Купдзіч, – іде в одному річизі з оригінальною творчістю, він розвиває мову, розширює коло понять, збагачує культуру народу. Перекладаючи твір, письменник дошукується засобів вираження, ще прихованих у його мові. Маючи перед собою образ, він на базі своїх слів пускає в ужиток нові переносні значення, лексичні утвори, крилаті слова, окреслює засобами своєї лексики нові поняття, переймає способи, – не лексику і не граматичну будову, а способи лаконізму, інструментовки, образної типізації, емоціонального насаження і загалом здійснює для свого народу, засобами своєї мови освоєння культури іншого народу, отже, й культури його мови" [10:104].

Проблемам художнього перекладу М.Ф. Наконечний присвятив значну частину власного життя і творчості. Мало хто згадує зараз, що з 1967 по 1980 роки М.Ф. Наконечний у Харківському державному університеті вів курс "Практика перекладу". І майже нікому не відомо, що М.Ф. Наконечному належить один з перших перекладів Ю. Фучіка, зараз, на жаль, недоступний широкому загалу.

Переклад тексту будь-якого жанру літератури обіймає цілий комплекс завдань, насамперед літературознавчих (для художнього перекладу) і мовознавчих. "Творний процес перекладу слід розглядати як дуже складний, але, безумовно, єдиний специфічний розумово-емоційний процес, здійснюваний

за допомогою двох мов. У процесі перекладу матеріал однієї мови заміщується матеріалом іншої, художні засоби мовного порядку перекладач створює на ґрунті своєї мови заново" [5:30].

На думку М.Ф. Наконечного практика перекладацької роботи і теорія художнього перекладу особливо виразно свідчать про неможливість і нереальність якихось стандартних розв'язань проблем перекладу. І хоч важливим загальним завданням перекладу лишаються пошуки потрібних слів у мові шляхом послідовного розширення кола синонімічних елементів і наполегливий, ретельний добір окремих слів – реалій другої мови, – всього цього перекладачеві було б не досить, бо мови відрізняються одна від одної також граматичною будовою й законами, що визначають властивості того чи іншого мовного стилю. У своїй роботі "Мои университеты" М. Горького в українських перекладах" [20:111–117] М.Ф. Наконечний зазначає, що "переклад художнього твору завжди, як відомо, пов'язаний з постійними втратами, часто нічим не відшкодовуваними". Не допомагає тут часом і прийом компенсації, який полягає в тому, що відсутність, скажімо, у мові, на яку перекладається твір, архаїзма, жаргонізма тощо, якими можна було б скористатися при передачі відповідної форми або слова засобами іншої мови, компенсується повністю або частково шляхом заміни іншої, сусідньої стилістично нейтральної форми або лексеми близьким їй за значенням архаїзмом, жаргонізмом, елементом поетичної мови тощо. Так, наприклад, заголовок одного з розділів "Історії одного міста" М. Салтикова-Щедріна – **"О корени происхождения глуповцев"**, де, наслідуючи стиль літопису, автор використав архаїчну форму місцевого відмінка **"о корени"**, замість сучасної **"о корне"**, у перекладі українською може звучати так: **"О корені походження глуповців"**. Тут **"корені"** є звичайною, стилістично нейтральною формою, але заміна нейтрального **"про"** застарілим в українській мові приїменником **"о"** (**"о корені"** пор. "Слово о полку Ігоревім") надає словосполученню в цілому потрібний стилістичний відтінок архаїзованого, близького до стилю літопису мовлення. Хоча цей "прийом компенсації" є неефективним у передачі у вирішенні такої проблеми перекладу, як передача індивідуальних стилістичних особливостей оригіналу – наприклад, відомого вислову **"ловец человеков"**, який усі перекладачі повісті "Мои университеты" подають українською мовою як **"ловець людей"**.

Але, навіть зважаючи на те, що основною вимогою перекладу є адекватна передача змісту, вираженого засобами однієї мови за допомогою засобів іншої мови на основі спільності вираженого ними змісту, інакше кажучи, на основі семантичної, або змістової спільності даних одиниць, неприпустимим, на думку М.Ф. Наконечного є заміна лексеми **"хохол"** (прізвисько українця М.А. Ромаса – одного з героїв твору М. Горького) словом **"українець"**, що було зовсім невідоме тому середовищу у 80-х роках XIX ст. або слова **"народопоклонники"**, що виражало критичне ставлення М. Горького, словом **"народолюбці"** (хоча сам автор досить чітко висловився у повісті щодо відмінності значень цих двох лексем) у перекладі М. Лебединця.

Велике значення надавав М. Наконечний і стилістичній досконалості текстів перекладу. Зокрема, у тій же роботі, вчений застерігає проти буквального, послідовного перекладу фраз, віддаючи перевагу варіанту М. Пи-

линської, як більш вираженому і такому, що не суперечить нормам української стилістики. Пор.: Оригінал:

Ночная мгла пронизана блеском звезд, тем более близких земле, чем дальше они от меня...

Переклад М. Лебединця:

Нічна імла пропштрикнена сяйвом зорь, тим більш близьких землі, чим дальше вони від мене...

У М. Пилинської:

Нічна мла пронизана блиском зір, тим ближчих землі, чим далі вони від мене...

Підсумовуючи, можемо сказати, що у питаннях художнього перекладу з близькоспоріднених мов М.Ф. Наконечний дотримувався поглядів, поширених в українському перекладознавстві 60-70 років ХХст.:

Переклад є творчим процесом, що являє собою відтворення не букви, адуху оригіналу художніми засобами іншої мови через створення текстів, призначених для повноправної заміни вихідного тексту іншою мовою з максимально можливою відповідністю мовних засобів у конкретних умовах здійснення процесу перекладу.

4. У створенні лінгвістичних основ перекладу незаперечно велику роль відіграють перекладні словники. Переклад будь-якого тексту в широкому, загальному розумінні цього слова був би неможливим без таких словників. Словники виконують функцію знаряддя, інструменту, користуючись яким перекладач здійснює переклад текстів однієї мови на іншу. Словники цього типу не обмежуються розкриттям змісту слів першої мови для читача, що володіє другою мовою, – вони до кожного слова й фразеологізму в усіх їх можливих значеннях і відтінках значень, як правило, дають слова-відповідники (іноді багато варіантів перекладу) другої мови, рівнозначні словам першої мови не тільки семантично, а й стилістичними відтінками тощо. Семантику й стиль слів і словосполучень однієї мови перекладні словники передають засобами іншої мови, не відтворюючи, як це робить перекладач, широкого, різнопланового змісту цілих текстів і творів, вони дають тільки загальну орієнтацію щодо перекладу того чи іншого мовного знака.

1926 року разом з М. Йогансенем, К. Німчиновим та Б. Ткаченком М. Наконечний випускає друком “Практичний російсько-український словник”. За словами авторів, він був орієнтований швидше на перекладача російської книжки українською мовою, щоб допомогти не зрозуміти російський текст, а відшукати потрібний український відповідник. Укладачі ставили перед собою такі завдання: 1. дати тільки актуальний російський текст, доповнивши його словами тогочасного радянського вжитку; 2. диференціювати відтінки російських слів та українських значень, пояснюючи характер відтінку на прикладі або через посилання на синонімічні слова; 3. пристосувати словник до потреб українізації, орієнтуючись на мову газети, белетристики, політико-економічної літератури та діловодства.

Докладніше цей словник розглядається нами у роботі “Лексикографічні аспекти творчості М.Ф. Наконечного на матеріалі Практичного російсько-українського словника М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка”, що повинна теж увійти до цього збірника.

Ще один словник відбив у собі, хай опосередковано, Наконечного-перекладача. Це "Російсько-український фразеологічний словник" І. Виргана і М. Пишинської, редактором якого виступав М.Ф. Наконечний.

Література

1. Антокольский П., Ауэзов М., Рильский М. Художественные переводы литератур народов СССР // Вопросы художественного перевода. – М.: Сов. писатель, 1955. – С. 5–44.
2. Бархударов Л.С. Общелингвистическое значение теории перевода // Теория и критика перевода. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – С. 8–14, 25.
3. Білодід І.К., Жовтобрюх А.А. Мовознавство // Українська радянська енциклопедія. – Т.17. – С. 600.
4. Вирган І., Пишинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор – 1959. – № 9–12. 1960. № 1–3, 5–12, 1961, № 1–12, 1962 № 1–12.
5. Головацук С.І. Перекладні словники і принципи їх укладання. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 30.
6. Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б. Практичний російсько-український словник. ДВУ. 1926. – 238 с.
7. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. – М.: Международные отношения, 1973. – С. 70–72.
8. Кундзіч О. Переводческий блокнот // Мастерство перевода. – 1966. – М.: Сов. писатель, 1968. – С. 221.
9. Кундзіч О. Стан художнього перекладу на Україні // Питання перекладу. – К.: Держлітвидав України, 1957. – С. 11–54.
10. Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. – К.: Дніпро. – 1973. – С. 104.
11. Ларин Б.А. Наши задачи // Теория и практика перевода. Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – С. 4–5.
12. Лейтис А. Художественный перевод как явление родной литературы // Вопросы художественного перевода. М.: Сов. писатель, 1955. – С. 97–119.
13. Любимов Н. Перевод – искусство // Мастерство перевода. Сборник 1963. М.: Сов. писатель, 1964. – С. 233–256.
14. Медведєв Ф.П., Веселовська З.М. Методична розробка до лекції на тему «Вклад українських та російських учених у вивчення української мови та її історії». –Х.: ХДУ, 1972.
15. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 33–424.
16. Муромцева О.Г. Лінгвістична діяльність М.Ф. Наконечного // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 61–62.
17. Наконечний М.Ф. Орфоепічні норми та їх значення // Українська мова в школі. – 1958. – №1. – С. 3–5.
18. Наконечний М.Ф. Взаємодіяння та взаємозбагачування мов соціалістичних націй і питання культури мови (на прикладі українсько-російських зв'язків) // Укр. респ. наук. конф. з питань російсько-українських мовних зв'язків: Тези доп. – Луганськ, 1964. – С. 13–16.
19. Наконечний М.Ф. Міжнародні мовні контакти та взаємовпливи і їх роль у дальшому розвитку та збагачуванні мов соціалістичних націй (на прикладі українсько-російських зв'язків) // Питання літературознавства та мовознавства: Тези доп. та повідомлень респ. наук. конф. (травень 1967 р.). – Х., 1967. – С. 113–116.
20. Наконечний М.Ф. "Мои университеты" М. Горького в украинских переводах // Вестник Харьковского университета. – № 36. – Сер. филологическая. – 1968. – С. 111–117.
21. Оболевич В.Б. Роль научных знаний в творческой практике переводчика // Теория и критика перевода. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – С. 161–167.
22. Путь просвещения. – 1927. – №1. – С. 249–252.
23. Рильский М.Т. [3 мовознавчої спадщини] // Мовознавство. – 1967. – № 5. С. 87–90.
24. Рильский М.Т. Художний переклад з однієї слов'янської мови на іншу. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
25. Рильский М. Ясна зброя. Статті. – К.: Рад. письменник, 1971. – С. 165, 231.
26. Россельс В. Перевод и национальное своеобразие подлинника // Вопросы художественного перевода. – М.: Сов. писатель, 1955. – С. 165–212, 172.
27. Русанівський В.М. Мовознавство // Українська радянська енциклопедія. – Вид.2-е. – Т. 11, кн. 1.
28. Федоров А.В. Введение в теорию перевода (лингвистические проблемы). – М., 1958. – С. 5–6.
29. Юрченко О.С. Актуальні питання періодизації історії української мови у висвітленні професора Ф.П. Медведєва // Вісник Харківського університету. – № 310. – Х.: Вища школа, 1987. – С. 116–119.
30. Юрченко О.С. Діяльність М.Ф. Наконечного в галузі україністики // Вісник Харківського університету. Проблеми філології. – 1992. – № 369. Х.: Основа. – С. 144–151.

Декілька слів про популяризаторську діяльність М.Ф. Наконечного як лінгвіста

Згадуючи Миколу Федоровича, його внесок у україністику та довгий шлях педагога, не можна не зупинитися на його діяльності як мовознавця поза межами аудиторії та кафедри. А між іншим, Микола Федорович чимало зусиль віддавав поширенню лінгвістичних знань, культурі мови, питанням семантики та походження слів. Останнє й стало предметом мого наукового спілкування з Миколою Федоровичем. І на цьому я хочу зупинитись у своєму виступі.

Я не була студенткою М.Ф. Наконечного, не слухала його лекції, не брала участь у мовних практикумах. Але завжди з великою зацікавленістю та повагою слухала його виступи на конференціях та засіданнях науково-методичного семінару, який об'єднував викладачів кафедри української мови та так званих "класиків". Звідси інтерес і пошана до Миколи Федоровича як лінгвіста глибоких знань та широкого обсягу з його відданістю до свого фаху, своєї справи.

Одного разу – це було у 70-х роках, ще на вулиці Гоголя, де містився наш факультет, – до мене підійшов Микола Федорович і запропонував (що було для мене повною несподіванкою) взяти участь у передачі з питань мови на Харківському обласному радіо. Тепер можна тільки гадати, хто був ініціатором передачі, але безумовно, що саме Микола Федорович брав безпосередню участь у підготовці та редагуванні матеріалу. Щодо нашої першої розмови, то йшлося про «сторінку», присвячену походженню слів. Микола Федорович прагнув використовувати не тільки слов'янські мови, які були в сфері його компетенції, але й класичні як невичерпне джерело у розвитку та поширенні словникового складу сучасних мов. Інакше кажучи, це було завдання з етимології та історії окремого слова.

Слід відверто сказати, що ця галузь лінгвістики була для мене terra incognita. За часів мого студентства етимологія як окрема дисципліна не входила до навчального плану. Деякі екскурси з латини, давньогрецької та санскриту робив наш улюблений Михайло Октавіанович Юркевич. Але це були спорадичні нотатки, на яких Михайло Октавіанович не зосереджував нашої уваги. І тільки після того, як він пішов з життя, я успадкувала словник давньогрецької мови, який належав йому, з цікавими нотатками по етимології того або іншого слова.

Пропозиція Миколи Федоровича здалась мені дуже цікавою, і я негайно погодилась. Обговорюючи тематику «сторінки», ми вирішили виділити декілька циклів. Спочатку, враховуючи аудиторію обласного радіо, зупинились на походженні назв городніх рослин (здається, що й передачі почались восени, так що тематика була своєчасною, актуальною). У підготовці перших «сторінок» Микола Федорович брав безпосередню участь. Він перевіряв фактичний матеріал, робив стилістичні зауваження, щодо, так би мовити, жанрових особливостей виступу на широку непідготовлену аудиторію.

Таку «школу» я здобула на перших своїх екзерсисах. Далі, – а всього було, здається, десять передач – Микола Федорович пустив мене «у вільне плавання». Але я завжди відчувала його присутність як відповідального редактора за мою роботу.

Передбачалось зробити ще декілька циклів: «Книга, книжкова справа, бібліотеки» та інші, але ці плани не здійснились.

Згадуючи з подякою Миколу Федоровича, який відкрив мені безмежний та чудовий світ «історії слова», я вирішила навести свою першу статтю з етимології, яка написана за допомогою Миколи Федоровича та за його планом. Це була стаття про походження слова «капуста». Нижче наводимо її текст.

«Серед культурних рослин, які займають важливе місце у житті людини, велику роль відіграють городні рослини: капуста, картопля, цибуля, часник, огірки, помідори та інші. Але людина не зразу, не одночасно відкрила властивості цих рослин, навчилася готувати з них різні страви, а також поліпшувати якості і створювати нові види рослин. Деякі з них зайняли своє постійне місце ще у побуті стародавніх народів, і саме з тих часів до нас надійшло багато цікавих свідчень. А інші рослини стали відомі два-три століття тому. Знайомство з походженням назв цих або інших рослин відкриває нам багато цікавих сторінок історії їх походження і поширення.

Ось, наприклад, звичайна і добре усім знакома капуста. Це понад дві тисячі років тому відомий римський діяч Катон, великий спеціаліст у сільському господарстві, писав так: «Капуста – найкращий шпід. Їж її сирю чи вареною». Справді, римляни вживали велику кількість капусти, і їм належить чимала роль у поширенні цієї корисної рослини в усіх країнах Європи. У старослов'янській мові слово «капуста» було зафіксовано ще на початку XII століття і збереглося без істотних фонетичних змін чи не в усіх сучасних слов'янських мовах у тому числі – в російській та українській.

Слово «капуста» – латинського походження, хоча самі римляни називали цю улюблену городину *brassica* (тепер ця назва вживається як науковий термін). Учені-етимологи пов'язують походження слова «капуста» не з окремим, конкретним латинським словом. Вони схильні бачити тут контамінацію, тобто поєднання елементів слів, результатом чого і є третє. Одне з цих слів походить від латинського дієприкметника *compositus* «складений» і первісно означало «складена з багатьох листків зелень», а потім «суміш, компот». В одному з німецьких діалектів у формі *Kumpost* це слово поряд з іншими значеннями має «кисла (квашена) капуста». А друге латинське слово *caput* («голова», а пізніше у формі *caputium* набуло значення «головка капусти»). І в деяких німецьких діалектах існує у формі *Chapuz* і *Kappuz*. Отже, слово капуста змішало, поєднало в собі два слова – *kumpost* і *kappuz*, і в кожній з цих назв – різні зовнішні ознаки цієї рослини. До речі, цікаво згадати і відповідні прислів'я, наприклад, в українській мові: «Латка на латці, а голки не було», або у російській мові: «Сорок одежек й все без застёжек».

Капуста, а її налічується понад 30 видів, поширена в Європі, Азії, Африці. Ще й тепер вона дико росте у приморських місцях Атлантичного океану та Середземного моря. Вирощували капусту ще жителі давнього Єгипту. Варену капусту вони подавали після обіду як солодку страву. Давні греки вбачали у капусті лікувальні властивості: «капуста – це зелень, що

підтримує постійно бадьорістю і веселий спокійний настрій», – так писав давньогрецький математик Піфагор. І римляни вважали капусту винятково цілющою рослиною, твердили, що вона помагає від безсоння, отруєння, сп'яніння, головного болю, глухоти та від захворювання плунку.

Наші предки слов'яни вирощували капусту ще в IX столітті. Здавна на Україні народилось прислів'я: «Борщ та капуста – хата не пуста». І в Росії капуста стала основою багатьох російських національних страв. І справді, яких тільки страв не готують з капусти – сирої, вареної, квашеної, тушкованої.

Лікувальні властивості капусти описувались і в старовинних російських лікарських порадниках. Звичайно, не всі цілющі якості капусти, які приписувались їй нашими предками, насправді їй притаманні. Але безумовно, капуста – найкорисніша з городніх рослин, у якій міститься вітамін С, що зберігається у квашеній капусті аж до літа. У нас в Україні капуста є однією з головних сільськогосподарських культур.

До наведеного хочу додати, що у цьому моєму першому виступі не змінено жодного слова. Стаття повністю відповідає оригіналу, тій коректурі, яку зробив Микола Федорович відносно своїм поглядам та вимогам щодо популяризаторського жанру, навіть у такому складному питанні, як етимологія слова. І мій виступ продиктовано почуттям подяки до Миколи Федоровича, людини інтелектуальної та доброзичливої. Зустріч з фахівцем – мовознавцем такого рівня безумовно сприяла моїм подальшим інтересам в галузі лексикології, історії слів, їх походження та шляхів запозичення.

Д.В. Ужченко

Символ – концепт – компонент фразеологізму

“Кожна мова, – писав у статті “Розмаїтість форм – багатство мови” М. Наконечний, – має свою неповторну красу й силу, свої цінні риси, особливості, свої сильні сторони, що роблять її... де в чому просто незамінним знаряддям пізнання навколишнього світу, дійсності”. Особливо, коли йдеться про національні символи й концепти. Символ – це уявлення, що викликає певне коло асоціацій у даній мовно-етнокультурній системі, поняття складне й багатопланове. Характерною рисою символу є властивість мотивувати значення передусім не через перенос, а через фонові знання, прагматику; він виявляє свій зміст лише в плані встановлення національних, культурних, соціальних, релігійних та інших чинників, що й визначають його розуміння всіма членами даного соціуму [4:31].

Символіка “об’єктивно фіксує ставлення соціуму до певної реальності” [2:69]. Вона транскантрова, а отже, тісно вишитається у фразеологічну систему як базовий компонент що формує і здебільшого мотивує всю ідіому. Лінгвісти звичайно вивчають не власне символи (предмети, артефакти чи персони), а слова-символи або слова і словосполучення, що набувають символічного прочитання. Роль мовного символу полягає в заміні значення мовної сутності на функцію символічну. Словозначення в цьому випадку набуває смислу,

що вказує не на власний референт, а асоціативно “заміщає” якусь ідею [11:243].

Ідіомотворення, конотація та культурно-національна семантика ФО великою мірою завдячують символіній відзначеності слів-компонентів. Ідіомотворча функція символу активізується в переносно-метафоричних утвореннях, зокрема в компаративних структурах: *боїться як чорт свяченої води*, *боїться як гора вітру*, *дивиться як вовк на козу*. Тут вони набувають значення сталонного концепту. Подібні образи-еталони є усталеними, відносно незмінними формулами оцінної характеристики людини та її стосунків, засобом освоєння емпірично сприйманої дійсності, а одночасно — її оцінки в образах-еталонах, що мають пряме відношення до умов життя носіїв даної мови, до їх культури, звичаїв і традицій [7:120]. У дихотомічних фразеоструктурах компоненти-символи реалізують такі семантико-культурні опозиції з підкресленими семантико-символічними функціями, як малий / великий, сумісний / несумісний, однорідний / різнорідний, експліцитний / імпліцитний. Співвідношення еталонів, яке існує в свідомості носіїв тієї чи іншої мови вписується в сітку зіставлень / протиставлень, що являє собою певний стереотип, у рамках і з використанням якого образ покриває частину культурно-фразеологічного континууму. Бінарне співвідношення членів опозиції визначає їх “силове поле” дії, демонструє їх образні потенції, а здатність до синтагматичного поєднання виявляє присутність ментального компонента у внутрішній організації цього розряду ФО.

Слово-символ у повсякденному розмовному мовленні вживають дуже обмежено. “Хоч символічна функція завжди наявна в мовному найменуванні, але, як правило, в прихованому стані”, — зазначає В. Матезіус [8:456]. Проте вона активізується “у звичайній розмовній мові” в переносно-метафоричних утвореннях, якими і є ФО. Компоненти-символи є фокусом висловлювання, навколо якого “формується його оточення (рамка)” [4:36], власне — фразема. Символи є усталеними, одвічними етнокультурними координатами усномовної стихії, художньої літератури, фольклору українського народу, а глибина їх культурно-національного контексту є могутнім фразеотворчим підґрунтям — субстратом численних паремій, легенд, оповідей, переказів, побажань, художніх фігур тощо.

Реальний світ членований і інтерпретований через людське сприйняття у вигляді картин мови, створений чи виформований людиною під кутом зору її фізичної й духовної (ідеальної) взаємодії з середовищем [3:14], поданий концептуально. Концепт є фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію [10:11]. У психіці це — “образ, що втілює певні культурно зумовлені уявлення носія мови про світ” і водночас є прообразом, прототипом, “ідеєю” групи похідних понять; у мові концепт має певне ім’я, оскільки реальність відбивається в свідомості через мову [15:192]. Концептуальний аналіз формалізує “те, що знає інтуїція, яка існує в колективному “несвідомому” й виражається мовою в дії, тобто мовленням” [14:75]. Концепт, за А. Вежбицькою, тлумачиться як комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет і співвідноситься певним чином з поняттям як набором суттєвих ознак, знань про предмет. Проте концепт — це завжди знання, структуроване у фрейм, а це означає, що він відбиває не

просто суттєві ознаки об'єкта, а всі ті, які в даному мовному колективі започаються знанням про сутність [11:96]. Концепт — це весь обсяг знання про об'єкт, “у всій екстенсії цього знання”. У працях А. Вежбицької та представників польської етнолінгвістичної школи дискретизація значення здійснюється за відношенням до певного суб'єктного фону, тобто комплексу факторів, пов'язаних з мовцем: системою його знань, уявлень про світ, ієрархією цінностей, життєвими установками й намірами [1:4; 5:43].

У розмовному мовленні, де найширше побутує ідіоматика, концепт виявляється в загальній чи — найчастіше — еталонній формі ідіоконцепту, що виникає при більш повній сфері імплікаціоналу, притаманній усередненим носіям мови [див.: 10, 13]. Ці форми не мають чіткої межі й перебувають у діапазоні “концепт-мінімум — концепт-максимум” (терміни А. Вежбицької). Символи, стаючи компонентами ідіоми, звужують свою семантику й також набувають значення еталона. Еталон, власне, — образна форма вираження властивостей людини чи предмета якоюсь реалією, значущою з погляду повсякденно-культурного досвіду. Символ і концепт — поняття не тотожні. Мовний символ не охоплює всього символічного значення, оскільки його може виражати не тільки слово, а й реалія, а “також і перш за все ментальний корелят і слова, і реалії — об'єднуючий їх концепт” [12:182]. Складність зіставлення подібних понять полягає в певній їх “різноплановості”: термін “символ” релевантний для образно-поетичного світосприймання, “концепт” же є ментальним оператором децю ширшого плану, пов'язаний із пізнавальною діяльністю суб'єкта незалежно від наявності чи відсутності символічного значення і який виходить за суто лінгвістичні рамки, тому вони можуть зіставлятися лише в певних аспектах, зокрема коли вони вербалізуються і стають одиницями одного рівня — мовного, а отже, ідеться саме про вербалізовані мовні сутності.

У символах досить чітко простежується їх дихотомічний характер, який полягає в поєднанні денотативно-сигніфікативного плану й плану вираження певної ідеї. Для концепту ж властиві “рівномірні” зв'язки між різними семантико-структурними елементами, які актуалізуються в свідомості залежно від емпатії мовця. Концепт в образно-поетичній системі може виконувати функцію символу, хоч і необов'язково. У концепті поєднуються мовні, сенсорні й моторні типи інформації. “Семантичні сутності в мові (якими є і символи. — Д.У.) — це концепти, що виявилися вербалізованими” [6:95]. Символи покривають значний простір концептуальної системи, але не перекривають її. Вони як одиниці мовної системи складають частину внутрішнього лексикону, що є “сховищем певних (розрядка наша. — Д.У.) концептів концептуальної системи” [6:96]. Отже, кожний символ є концептом, але не кожний концепт є символом.

Семантично звужуючись, символ і концепт набувають значення еталона (редукція концепту очевидна, оскільки еталонний ідіоконцепт є лише обмеженим згустком енциклопедичного). При цьому цікаво простежити за ступенем збереження символами й концептами як компонентами ідіоми своїх вихідних словесних характеристик. Наявність символічного значення в семантичній структурі компонента ідіоми “виділяє його серед інших компонентів, надає йому більшої ваги й самостійності” [4:36]. Символи виявляють-

ся стійкішими, оскільки внутрішня форма більшої ідіом із компонентами-символами порівняно легко мотивується останніми: *встромити ніж в спину* (ФСУМ) – “ніж – символ зла, несправедливості” [9:85]. Мотивація ідіом на основі концептів нерідко затемнена, а іноді й зовсім утрачена: *підти у стовбур* “перевестися, втратити крапці риси. На основі спостережень за рослинами, які, переводячись, ідуть у стрілки (в стовбур)” [13:199]; *лізти на рожен* “наражатися на небезпеку, на неприємність, бути необережним. Рожен – гострий кілок, рогатина, уживався при полванні на ведмедів. Звір сам наражався на виставлений мисливцем рожен” [13:168]. Знаючи семантику символу, можна з великою вірогідністю прогнозувати внутрішню форму ФО. Інакше символ сприймається як загальний чи нульовий ідіоконцепт, що може привести до викривленого розуміння мотивації ідіоми.

Література

1. Бартминский Е., Небжеговская С. Когнитивное определение, профилирование понятий и субъективная интерпретация мира // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Междунар. науч. конф. 7–9 октября 1997 г.: В 2-х ч. – Минск, 1997. – Ч. 1. 2. Дяченко Л.М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – № 2–3. – С. 67–71. 3. Зеленько А.С. До питання про становлення лінгвістичного детермінізму (від структурної до когнітивної семантики). – Луганськ, 1999. – 71 с. 4. Кононенко В.І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство, 1991. – №6. – С. 30–36. 5. Космеда Т.А., Гажева І.Д. Аспекти й методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичних парадигм // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 39–46. 6. Кубрякова О.С. Обеспечение речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240 с. 7. Маслова В.А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) // Этнопсихолінгвістика. – М., 1988. 8. Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 444–523. 9. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. Словник символів. – К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 143 с. 10. Селиванова Е. Принципы концептуального анализа // Актуальні проблеми менталінгвістики. – Київ – Черкаси: “Брама”, 1999. – С. 11–14. 11. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 286 с. 12. Толстой Н.И., Толстая С.М. Слово в обрядовом тексте (культурная семантика слав. *vesel-) // Славянское языкознание. XI Междунар. съезд славистов. Докл. рос. делегации: Сб. докл. / Отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – С. 162–185. 13. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224 с. 14. Чернейко Л.О. Гештальтна структура абстрактного імені // Філол. науки. – 1995. – №4. – С. 73–83. 15. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енцикл. словник. – К.: Артєк, 1998. – 336 с.

ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА І СПАДЩИНА О. ПОТЕБНІ

Кравченко Є.Г., Загнітко А.П.

Традиції Харківської лінгвістичної школи в галузі унормування мови

Українська мова як мова незалежної Української Держави для того, щоб адекватно відбивати основні потреби спілкування, увімкнула природні компенсаторні механізми і терміново надолужує те, що було втрачено упродовж десятиліть засилля російської мови, російськомовної практики в більшості сфер адміністративно-господарського, офіційно-ділового життя в Україні. Останніми роками відбулися бурхливі зміни – значною мірою стихійні, що засвідчує якраз їх природність (пор. видозміни у мові есперанто, в алгоритмічних мовах, що були винайдені як штучні, а згодом зазнали суттєвих модифікацій унаслідок набуття ними самостійного розвитку) – як у свідомості носіїв мови, так і в самій системі мови. Надзвичайно багато чинників впливає на систему української мови через мовленнєву діяльність: 1) розширення сфери функціонування; 2) набуття державного статусу; 3) перерозклад естетичної і мовної норми тощо.

Вироблення, уніфікація, послідовна кодифікація, стратифікація норм української літературної мови становить складний соціально-політичний, психологічний і лінгвістичний процес, що не йде прямолінійно з певною інтенсивністю та швидкістю, оскільки у його основних тенденціях своєрідно переплітаються системно-мовні, узусні та суто мовленнєві чинники. Підйоми і падіння, прискорення і стабілізація, уніфікація – все це характеризує суперечливий хід розвитку української мови (пор. дискусію про наявність в українській мові двох рівнозначних літературних варіантів (І. Огієнко та ін.) та подальше обстоювання думки про єдиноможливий один літературно-нормативний вимір української мовної практики). В усіх цих випадках існує прямий суспільний вплив, що стосується не так самої мовної норми, як процесу нормалізації.

У сьогоднішніх суперечках про те, яким повинен бути наш мовний нормативний кодекс у найновіших і найновітніших редакціях, про конкретні вияви процесу кодифікації висловлюються різні думки, спостерігається сплеск нормалізаторської діяльності в суспільстві, нерівнорядні вияви цього нормалізаторського процесу.

Це дає конкретні підстави звернутися до життєдайних ідей Харківської лінгвістичної школи – неминущої цінності вітчизняного мовознавства. Виникнення цієї школи пов'язують з ім'ям О.О. Потебні. Щоправда, в ряді тверджень сучасних мовознавців наявне заперечення Харківської лінгвістичної школи, оскільки зауважується, що у О.О. Потебні не було ні учнів, ні послідовників, тому що навіть його найближчий учень О.В. Попов не розвивав погляди учителя, та й сам О.О. Потебня навряд чи може асоціюватися із

засновником Харківської лінгвістичної школи (пор. протилежні думки Ф. Бадевича (Бадевич Ф. Філософія мови в Україні // Філософія язика: в границах ивне границ. – Харьков: Око, 1999. – С. 285-303) і М. Луценка (Луценко Н. О «новой» украинской школе философии языка, или О новом русском реализме // Філософія язика: в і границах и вне границ. – Харьков: Око, 1999. – С. 280-303)). Такі думки при усій їх аргументованості вимагають своєї корекції, бо поглиблення // неопоглиблення теоретичних міркувань засновника школи його послідовниками не може бути діагностичним показником наявності // відсутності відповідної лінгвістичної школи, відпихування від ідей учителя та розвиток самого напряму лінгвістичних студій можуть виступати показником самої школи.

Геній О.О. Потебні унікальний: він поєднував обдарування філолога-лінгвіста і літературознавця з талантом філософа-діалектика, історика й етнографа. Його спадщина вражає широтою, безмежністю наукових інтересів, розмаїттям і складністю наукових проблем, філософською глибиною їх опрацювання, багатством й унікальністю аналізованих мовних фактів. Він звертав увагу на стосунки сучасників із традицією і твердив: “Спадкосмець виховується не тільки підсумками думки предків, які виплутаються зі спілкування з людьми, ... а творами попередніх віків, що є складовими цих підсумків, взятими окремо, творами сучасників і попередників у їх особистості” [9:173].

О.О. Потебня прагнув максимально “сприяти збереженню української мови і тим самим простелити шлях її майбутньому усамостійненню” [12:69], оскільки “Тематикою, ідеологією і почуттям Потебня був насамперед українським науковцем”, його “фразеологічне мислення” було “виразно українське” [12:69], хоч наукові праці написані переважно російською мовою. Основним джерелом вияву ставлення О.О. Потебні до української мови, розуміння ним шляхів до вільного її функціонування є праця “Язык и народность” (1895 р.). О.О. Потебня обстоював цінність кожної мови окремо і підкреслював, що, як правило, люди добровільно не відмовляються від рідної мови (пор. у чомусь подібні думки Ф. де Соссюра про те, що “Не можна знайти в самій мові можливості припинення її існування; тільки випадкова подія: насильство або незборима вища сила зовнішнього характеру можуть знищити її” звідки лінгвіст робить висновок: що «... мова не може *померти*, якщо тільки не знищити її силою” (Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990. – С. 47, 53)), боячись зниження інтелектуального рівня. Отже, там, де діє примусова денационалізація, “національність, що її вбирає інша, вносить у цю останню елементи розпаду, які звичайно призведуть до помітних наслідків тим скоріше, чим чисельність і моральна міцність та своєрідніша вбирана народність” [10]. Учений уперше у вітчизняному мовознавстві розглянув мову не само собою, а у відношенні до того, хто говорить, і до навколишнього середовища.

Наполягання на монолінгвістичній освіті в умовах тодішньої України О.О. Потебня обґрунтовує бажанням зберегти мову, відгородити українську мову від агресивніших (зокрема російської), про що він писав у листі до О. Штейн та у рецензії на збірник Я.Головацького [5:25].

О.О. Потебня був причетним до процесу стандартизації української мови, вироблення її літературних норм. Він пропагував мовний стандарт, в основі якого є “живомовна, розмовна мова, сперта на південно-східні говірки й цілком

протиставлена церковнолітературній традиції українського бароко” [12:75]. Буквар О.О. Потебні, написаний українською мовою, характеризувався мовними особливостями, що не виходили за межі мовного стандарту усталеного в літературній практиці середини XIX ст. Україномовний переклад “Одісеї” Гомера, виконаний О.О. Потебнею в дусі народницької концепції літературної мови, яскраво “демонстрував здатності української мови творити високий стиль власними ресурсами” [13:26].

Українська літературна мова останніх десятиліть XIX і першої половини XX ст. спиралася в основному на ці засади, на фольклорні традиції, а відновлення Шевченківського напрямку, барокових традицій припадає вже на 20-30-ті роки нашого сторіччя.

Продовжували і розвивали мовознавчі традиції та ідеї свого геніального попередника вихованці Харківської лінгвістичної школи: Л. Булаховський, М. Сумцов, О. Синявський, М. Наконечний, С. Смеречинський та ін. Діяльність харківських мовознавців значно активізувалася в 20-ті роки, коли Харків став грати провідну роль у функціонуванні української мови, шляхи вироблення мовних норм займають чільне місце у їхній науковій спадщині. Мовознавцям доводилося починати з нуля, піднімаючи мову із занепаду. Вони й справді прагнули забезпечити українській мові повноцінне функціонування у всіх сферах громадського життя та у побуті.

Однією з перших праць після революції 1917 р. з історії української літературної мови вийшли “Начерки розвитку української літературної мови” М.Ф. Сумцова [11]. Робота вченого є своєрідною пам’яткою початку наукового опрацювання питань історії української мови в радянський час, хоча й брошура мала науково-популярний характер і ставила завданням висвітлити перед широкими колами громадськості важливі питання, які були пов’язані з функціями української мови як мови державної. Харківський мовознавець висловив свої погляди на проблему нормалізації української мови. Він правильно розумів значення єдиної української літературної мови для всіх українських земель, значення розвитку наукових і публіцистичних термінологій, що може задовольнити різноманітні потреби виробничо-економічного, державно-політичного і культурницького життя українського народу. Наслідком недостатньої унормованості мови був на той час високий ступінь суб’єктивності канонів, пропонованих дослідниками за основу мовної норми і визначення ними напрямів наступної еволюції таких норм. Не існувало й єдиних поглядів на використання того чи іншого узусу для творення норм української літературної мови (пор. регіональний (діалектний), груповий – селянства, інтелігенції або навіть певних видань). Так, якщо В. Гнатюк, не здійснюючи спеціальної диференціації мови, наголошував на необхідності взяти за основу галицькі норми, то М. Сумцов, навпаки, не робив ніяких обмежень щодо діалектної бази, однак наполегливо твердив, що провідну роль повинна відіграти мова україномовної інтелігенції (пор. погляди З. Клеменсевича щодо унормування вимови та орфографії польської мови у цей самий час, який також при укладанні норм польської мови орієнтувався на мову інтелігенції, усукупивши мовленнєву діяльність акторів, філологів-словесників і запропонувавши їх як кодифіковані норми та ін.).

Досягненням Харківської лінгвістичної школи було видання “Загального курсу української мови” (Харків, 1931–1932 рр.), “Підвищеного курсу

української мови" (Харків, 1929 р.) за редакцією Л.А. Булаховського, що використовувалися філологічними факультетами як навчальні посібники для вищої школи в 30-ті роки і справили значний вплив на ширення лінгвістичної теорії та посилення нормалізаторських тенденцій в українському суспільстві.

Питання культури мови щодо літературної мови знайшли у Л.А. Булаховського подальше серйозне і послідовне осмислення. Дослідник наголошував на консервативному характері норми, на необхідності адекватного відтворення мовою нової соціальної реальності. Л. Булаховський неодноразово підкреслює негативні наслідки для суспільства настійної нормалізації, говорить про "повстання" письменників, що відстоювали право на мовну індивідуальність [3]. Поряд з першою і неодмінною умовою удосконалення мови, а отже, обов'язковим допущенням оновлюючих мову лексичних моментів, Л.А. Булаховський вказував також на необхідність суворого дотримання граматичних норм, на очищення мови від небажаних елементів, потребу шліфування її стилістичних ресурсів і розвиток естетичних можливостей. Знаменними були застереження мовознавця про двомовність як джерело можливих помилок, коли в індивіда виникають змішування уявлень про семантику слів на ґрунті другої мови.

Визначним явищем свого часу була і праця проф. О. Синявського "Норми української літературної мови" (Харків-Київ, 1931), яка стала підсумком творчих поглядів самого автора, теоретичних пошуків інших учених, що плідно працювали над проблемами становлення норм української літературної мови. "Так поступово і склався курс сучасної української літературної мови в тому його вигляді й обсязі, якого він набрав завдяки "Підвищеному курсу української мови" за ред. проф. Л. Булаховського та "Нормам української літературної мови" (Харків-Київ, 1931) проф. О. Синявського, – підсумовує С.П. Беззенко, – що став основним мовознавчим курсом при підготовці студентів-філологів" [2, 23].

О. Синявський та Л. Булаховський чимало зусиль доклали для впорядкування українського правопису. У Харкові 1925 року відбувся перший пленум Комісії з упорядкування правопису, розглянуто проекти В. Ганцова, О. Синявського, О. Курило, М. Сулими та М. Наконечного, Л. Булаховського та М. Груньського, М. Йогансена. Запропоновані проекти при обговоренні "зазнали чимало змін, поправок, додатків" [7:255]. Базою для унормування й спрощення служила традиція і природа усталеної традиції, узвичаєної норми, хоч оглядалися на "живу мову в її різних діалектах та її історію" [7:256]. Саме О. Синявський звів матеріал Комісії, упорядкував у дефініціях і уклав проект правописного кодексу. Він же зредагував у 1926 р. кінцевий варіант проекту "Українського правопису". Після затвердження Харківський правопис став державним правописом, який був "законоправним, визнаним Всеукраїнською академією наук, прийнятий широкими колами фахівців і науковців і, нарешті, затверджений формально" [6:158].

У цей час плеяду харківських лінгвістів поповнив С. Смерчинський – талановитий дослідник, автор праць "Куди йде українська мова(до питання про предикативний номінатив та "предикативний" інструменталь)" та "Способи відносної релятивної сполуки в українській мові" [15]. У Харкові 1932 року (є свідчення родичів, що в цей час учений працював у Харківському університеті) побачили світ його "Нариси з української синтаксис у зв'язку з фразеологією та

стилістикою" [15:5]. Мовчання, яким зустрінуто дві перші розвідки С. Смеречинського, після появи "Нарисів..." було порушене і розгорнулося псевдолінгвістичне обговорення та псевдонаукове рецензування на так званій "першій хвилі українського буржуазного націоналізму в 1929–1930 рр. Праці С. Смеречинського становлять і тепер значну наукову вартість як одні з перших спроб поглибленого вивчення синтаксичних досліджень, що полягають у методологічно невиправданому плутанні специфіки уснорозмовного й писемно-літературного мовлення, яке виявилось, зокрема, у намаганні запроваджувати до писемно-літературного вжитку як його норму уснорозмовні синтаксичні конструкції" [1:31].

Роль лінгвістів Харківської школи у творенні національної термінології є визначальною і для нормалізації та стандартизації сучасної наукової термінології. Усі провідні мовознавці 20-х років погоджувалися з тим, що для творення термінології слід використовувати внутрішні мовні ресурси, передусім ресурси незіпсованої народної мови, але про те, як слід далеко у цьому процесі йти, думки розходилися.

Крайні пуристи С. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий та інші стояли на позиціях етнографізму (київська школа). Харківська школа мовознавців виступила з позицій поміркованих пуристів, що ґрунтувалась на синтетичному поєднанні народної та книжної традицій. До поміркованих пуристів належали О. Синявський, Л. Булаховський, М. Наконечний, В. Ганцов та інші. У справі вироблення і впорядкування наукової термінології вони не висловлювали абсолютного заперечення інтернаціональних термінів: "Термінологія взагалі річ така, що де можна, то краще й не перекладати термінів, а залишити їх такими, які вони єсть у європейських мовах" [4:63]. Погляди на поміркований пуризм як на корисну тенденцію в національному термінотворенні домінують і в опрацюванні сучасних українських терміносистем.

Яскравим представником Харківської лінгвістичної школи вважають Ю. Шевельова (Шереха) – вченого мовознавця зі світовим ім'ям, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка (2000 р.). З'єднують мовознавця з діаспори з попередниками харківської школи не тільки біографічні факти, але й уміння розглядати мовні явища у зв'язку з іншими, на широкому суспільно-культурному тлі, з урахуванням особливостей історичного періоду, усвідомлення мови як невід'ємної функції людини. Ю. Шевельов у своїх розвідках не поминув питань, пов'язаних із висвітленням історії українського мовознавства, унормування української мови, співвідношення в проблемах нормалізації та кодифікації, стратифікації різних тенденцій та орієнтацій, актуалізовано ним було і процеси волонтаристського вирішення суто мовних і мовознавчих питань, що і сьогодні позначається на природній стихії української мови [14].

Зміни у структурі української літературної мови, що розвивається в "річищі мішано-діалектної на мішано-мовну", турбує вченого: "...мова перебуває сьогодні на критичному роздоріжжі не лише в тому – бути їй чи не бути, а й у виборі своєї майбутньої структури, і кожний з нас, вибираючи ті чи інші форми, голосує за те, якою вона буде структурою" [14:206]. Отже, регулювання мови в майбутньому потрібне, але "з максимумом уваги до живомовних процесів і без накидання мові того, чого в ній нема" [14:204]. Ю. Шевельов продовжує традиції поміркованих пуристів, констатує, що "Відроджувати на Україні

пуризм у стилі чеського..., було б за сучасних обставин абсурдом, і, може, навіть злочином", щоб сам процес був справедливим й ефективним "робімо часткові реабілітації... – постаті, твори, слова, факти мови, керуючись дороговказами історії" [14:208].

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з думками Ю. Шевельова щодо проблем внутрішнього руху мови сьогодні та перспектив у майбутньому, але в дотриманні уживаного ним і діаспорою "харківського" правопису мовознавець є абсолютно обов'язковим.

Проблематика генези української мови, її розвитку, нормалізації та культури мови перебуває у колі постійних інтересів харківської школи лінгвістів. Щоправда, останнім часом ця проблема стала всеукраїнською і підходи до її розв'язання характеризуються варіативністю: від дотримання утрадиційного погляду на Київську Русь як "колиску трьох братніх народів" до встановлення генези української мови безпосередньо від праслов'янської або твердження про оріанський період її розвитку (див.: [Довгич В. Матір Індосвропа // Онуки Дажбожі: Походження українського народу. – К., 1999. – С. 6–10]). Науково коректним постає погляд на історичний розвиток українських діалектів, української розмовної стихії безпосередньо із праслов'янської (пор. у зв'язку з цим погляди Ю. Шевельова, О. Горбача та ін.).

При постанні української мови як державної активізувалися пошуки харківських лінгвістів у напрямі забезпечення зрослих вимог щодо практичного освоєння української мови, вивчення особливостей її лексичного, граматичного і стилістичного ладу. Так, групою вчених харківського університету (проф. В. Калашник, доц. Ю. Ісиченко, доц. (нині проф.) А. Свашенко)) вперше в Україні було укладено й видано "Самоучитель украинского языка" для російськомовних громадян з метою вільного оволодіння ними державною мовою.

У минулому і сьогодні Харківська лінгвістична школа є одним з найпередовіших філологічних центрів України, де зберігаються вітчизняні лінгвістичні традиції та закладається фундамент нових наукових концепцій та ідей, в якій активно опрацьовуються орфоепічні і стилістичні, фразеологічні і лексикологічні проблеми: значна увага приділяється аналізу сучасних тенденцій фразеотворення у поезії, вивченню сучасного поетичного словника та напрямів функціонування порівняльних конструкцій як сталих одиниць.

Література

1. Бевзенко С.П. До характеристики джерел студій з українського синтаксису С.Смерчинського // Питання синтаксису української мови: Тези доп. і повідомлень респ. наук. конф. до 100-річчя від дня народження С. Смерчинського. – Запоріжжя: Вид-во Запорізьк. ун-ту, 1993. – С. 30–31.
2. Бевзенко С.П. З історії становлення курсу сучасної української літературної мови // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присвячений пам'яті проф. С.П. Самійленка. – Запоріжжя: Вид-во Запорізьк. ун-ту, 1996. – Ч. I. – С. 21–25.
3. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства // Вибрані праці: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. I.
4. Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови // Життя і революція. – 1928. – N 10. – С. 63–68.
5. Калашник В. Ставлення О.О. Потебні до української мови // Видатний філолог сучасності / Наукові виклади на честь 85-річчя Ю.Шевельова. – Х.: Око, 1996. – С. 23–26.
6. Мах О. Катедра українських студій чи кафедра малоросіяництва? // Сучасність. – 1996. – N 11. – С. 135–143.
7. Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис (проект найновішої

редакції). – К.: Наук. думка, 1999. – С. 242–333. 8. *Паламарчук О.Л.* Славіст Л.А. Булаховський: учений і педагог // *Мовознавство*. – 1988. – № 2. – С. 69–72. 9. *Потебня О.О.* Естетика і поетика слова. – К.: Наук. думка, 1985. 10. *Потебня О.* Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с. 11. *Сумцов М.Ф.* Начерки розвитку української літературної мови. – Харків, 1918. 12. *Шевельов Ю. О.* Потебня і стандарт української літературної мови // *Мовознавство*. – 1992. – № 2. – С. 67–74. 13. *Шевельов Ю.* Олександр Потебня: Спроби реконструкції цілісного аналізу // *Українська мова: історія і стилі*. – Х.: Основа, 1992. – С. 5–44. 14. *Шевельов Ю.* У затінку сивих крил // *Українська мова в I пол. XX ст. (1900–1941)*. Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 198–208. 15. *Шевельов Ю.* Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди // *Поza книжок і з книжок*. – К.: Час, 1998. – С. 393–437.

Т.Б. Лукінова

Роль Харківської лінгвістичної школи в розвитку порівняльно-історичних досліджень в Україні

Здобутки українських лінгвістів у галузі порівняльно-історичного мовознавства є безперечними і визначними. Можна цілком обґрунтовано стверджувати, що фундаментальні дослідження компаративістів України не тільки йдуть урівень з найвидатнішими працями славістичної й світової науки, а в деяких визначальних моментах перевершують їх.

Хронологічно особливо плідний розвиток української компаративістики припадає на минулі п'ятдесят років і пов'язаний насамперед з іменами акад. Л.А. Булаховського і акад. О.С. Мельничука, а отже й з Києвом, де обидва вчених жили й працювали в післявоєнний час. Але оскільки Л.А. Булаховський народився в Харкові, вчився в Харківському університеті і кілька десятиліть викладав у ньому, то очевидно, що як учений і громадянин він сформувався саме тут, на традиціях рідного йому навчального закладу. А наприкінці XIX – на початку XX ст. історико-філологічний факультет Харківського університету був одним із передових і найсильніших лінгвістичних центрів Росії з міцними науковими традиціями, здатний дати глибокі знання і виховати молодь на гуманістичних ідеалах.

Л.А. Булаховський слухав лекції таких видатних учених, як С.М. Кульбакін, Г.А. Ільїнський, Я.М. Ендзелін, що широко використовували у своїх працях порівняльно-історичний метод. Університетське середовище було осяяне світлом ще живої пам'яті про О.О. Потебню, насичене його ідеями. В особі Л.А. Булаховського ці ідеї знайшли палкого прихильника, виявилися співзвучними його власним пошукам і устремлінням.

Через багато років Л.А. Булаховський згадував: «Благоговійна пам'ять про нього (О.О. Потебню – Т.Л.)...», особисто свідчу про це як старий харків'янин, залишалась і в Харкові взагалі, а в університетському колі особливо, живого до останнього часу. Працюючи в часи глухі, в епоху пригніченості суспільних сил Росії, особливо України, на яку самодержавство дивилося майже як на напівколонію і за якою зовсім не бажало визнавати не тільки будь-яких прав на

самостійність, а й навіть самого існування її мови, – Потебня... був у харківському академічному колі свого часу взірцем особистої порядності, неприхованої ворожості до численних тоді шептунів і різного роду донощиків..., готовності чесно й прямо захищати будь-яку справедливу справу, насамперед справу рідного народу. Розумніші представники верхів царської бюрократії не могли не бачити цього, і не випадково один з попечителів Харківського учбового округу якось кинув злобну фразу: «Потебня – це знам'я!» [1].

На все життя для Л.А. Булаховського, як і для багатьох інших, О.О. Потебня залишився взірцем відданості науці і високим ідеалам, безкомпромісної принциповості.

Л.А. Булаховський чимало писав про Потебню, вважав своїм обов'язком відгукнутися на ювілейні дати вченого або річницю його смерті. Перу Л.А. Булаховського належить 12 публікацій, присвячених О.О. Потебні, у тому числі праця монографічного характеру [2], деякі статті були перекладені за кордоном, зокрема в Чехословаччині [3].

Виняткове значення для увічнення пам'яті про видатного вченого мало присвоєння в 1946 р., за ініціативою саме Л.А. Булаховського, імені Олександра Опанасовича Потебні Інституту мовознавства Академії наук УРСР.

Аналіз наукової спадщини обох учених дозволяє виявити те спільне, що єднало їх як творчі особистості, схожість – при всій оригінальності й неповторності кожного – основних ліній напрямку їх думки, ті орієнтири, що були для них пріоритетними. Не випадково, мабуть, на початку творчого шляху Л.А. Булаховського, як і О.О. Потебню, цікавили широкі питання походження і розвитку мови, її соціальної природи. Серед головного, що слід було б підкреслити насамперед, є історизм у підході до вивчення мовних явищ. Слідом за Потебнею Л.А. Булаховського приваблювали проблеми історичної еволюції і в її загальних лініях, і в індивідуальних, часткових проявах.

Історичний і порівняльно-історичний підхід до вивчення мови у О.О. Потебні, як і в інших представників харківської лінгвістичної школи, реалізувався переважно в дослідженнях з фонетики східнослов'янських мов [4]. Тематично близьким до цього виявився інтерес Л.А. Булаховського до проблем слов'янської акцентології. Першу ж його публікацію, що побачила світ у рік закінчення ним університетського курсу, становила рецензія на працю П. Дільса «Студії з слов'янського наголосу» [5]. Цей інтерес до порівняльно-історичної акцентологічної проблематики учений проніс через усе своє життя: остання подана ним до друку стаття теж була присвячена питанням наголосу й часокількості в слов'янських мовах [6].

Серед численних ґрунтовних акцентологічних досліджень Л.А. Булаховського є такі, що висвітлюють загальні закони, які діяли в праслов'янській мові або визначали часокількісні й інтонаційні особливості певних давніх граматичних форм чи лексичних груп; інші ж є розгорненими порівняльно-історичними коментарями до акцентологічних і пов'язаних з ними фонетичних явищ окремих слов'янських мов.

Широким струменем ще в 20-ті роки учений увів у свої дослідження, а отже й у слов'янську та балто-слов'янську акцентологію фактичний матеріал з української мови, збагативши тим самим фактологічну базу акцентологічних студій.

У 1957 році вийшла у світ праця Х. Станга «Слов'янська акцентологія», де було запропоновано нові підходи до явищ часокількості. Л.А. Булаховський, добре знайомий з позицією Станга (про що свідчить його рецензія на книгу шведського вченого), залишився прихильником класичної акцентологічної теорії, одним з найвидатніших представників якої він був.

Не випадково також чимало творчих сил Л.А. Булаховський, як і О.О. Потебня, віддав вивченню слова, його семантики і походження, з одного боку, і синтаксису – з другого. Адже саме в цих галузях дослідник відчуває себе найближче до думки, до духовної сутності індивіда і цілого соціуму.

Новий аспект у вивченні лексики відкриває праця Л.А. Булаховського «Деетимологізація в російській мові» [7]. У ній вперше визначено як склад лексики, що деетимологізувалася, так і умови розпаду етимологічних гнізд, причому встановлені автором причини можуть бути поширені на подібні явища в інших мовах.

Дуже болісно реагував Л.А. Булаховський на наступ вульгарно-соціологічного, так званого нового вчення про мову (30-40 рр.), коли порівняльно-історичне мовознавство оголошувалося ідейно ворожою, буржуазною наукою. Без перебільшення, з ризиком для життя учений продовжував свої компаративні студії, хоча, як свідчать архівні матеріали, далеко не все могло побачити світ.

І в повоєнні 40-і роки нападки на Л.А. Булаховського, тоді вже директора Інституту мовознавства АН УРСР, продовжувалися. На засіданнях ученої ради, відкритих партійних зборах його піддавали критиці, вимагали визнати марризм високою наукою. У ці роки панівною в його творчості була історична проблематика, хоча й компаративістські студії не припинялися. Зокрема для збірника, присвяченого пам'яті акад. Л.В.Щерби (вийшов з друку в 1946 р.) на матеріалах описаного колись Львом Володимировичем мужаківського діалекту серболужицької мови Л.А. Булаховський підготував статтю «Лужицкие отражения древнейшей славянской акцентологической системы». Прийняту редколегією збірника статтю до друку вже у гранках було вилучено і повернуто авторові із супровідним листом, у якому вказувалося на хибність авторської теоретичної позиції [8].

Коли у червні 1950 р. на сторінках газети «Правда» статтею грузинського вченого А.С. Чикобава розпочалася дискусія, присвячена проблемам мовознавства, насамперед проблемам методології нашої науки, для Булаховського не існувало питання вибору: одним із перших він пристрасно, але в той же час глибоко аргументовано виступив з великою статтею на захист порівняльно-історичного мовознавства. На щастя, дискусія закінчилася, як відомо, повним розгромом марризму і реабілітацією компаративного методу.

Наступне (останнє) десятиліття життя Л.А. Булаховського було сповнене особливо напруженою працею. У численних статтях, що друкувалися не тільки в наукових виданнях, а й у газетах та популярних журналах, він роз'яснював сутність порівняльно-історичного методу, висвітлював його потенціальні можливості і певні недоліки. Згодом пише велику працю теоретичного характеру «Нариси з порівняльно-історичного методу в мовознавстві. Граматична аналогія і споріднені явища», активно продовжує акцентологічні дослідження, мріючи про створення фундаментального «Вступу до слов'янської акцентології».

Отже, коротко підсумовуючи сказане, можна твердити, що упродовж кількох десятиліть Л. А. Булаховський був найбільш видатним славістом і компаративістом в Україні. Незаперечним був його авторитет і далеко за її межами. Не випадково саме йому союзною Академією (Л. А. Булаховський був членом-кореспондентом АН СРСР) доручалася підготовка порівняльно-історичної граматики слов'янських мов у зв'язку з широким розробкою проблем порівняльно-історичної лексикології.

Наприкінці 50-х рр. переважно з випускників Київського університету (де з ініціативи Л. А. Булаховського в 1946 р. було відкрито слов'янське відділення і де він очолив кафедру славістики та читав славістичні курси) згуртувався невеликий колектив для роботи над порівняльно-історичною граматикою слов'янських мов. Приступили до написання проспекту цієї фундаментальної праці. Але життя видатного вченого Леоніда Арсенійовича Булаховського у квітні 1961 р. обірвалося. Не тільки керівництво цим колективом, а й відповідальність за дальший розвиток порівняльно-історичних досліджень, принаймні в межах Академії наук України, лягла на плечі тоді кандидата наук, потім доктора, професора, академіка Олександра Савовича Мельничука, чия діяльність – навіть не яскрава сторінка, а цілий великий і надзвичайно змістовний розділ в історії українського мовознавства, зокрема порівняльно-історичного.

Очолована О. С. Мельничуком група після створення і надрукування розгорнутого «Проспекту» підготувала колективну монографію «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», що побачила світ у 1966 р. і стала надійним помічником для всіх, хто хоче оволодіти основами слов'янської компаративістики і взагалі мати серйозну лінгвістичну підготовку. Праця одержала високу оцінку фахівців. У ній викладено основні результати порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов на тому етапі. На відміну від більшості зарубіжних видань такого типу вона містить не тільки розділи «Фонетика» і «Морфологія», а й «Синтаксис» та «Лексика».

Розділ «Синтаксис» належить перу О. С. Мельничука. Відомо, що порівняльно-історичні дослідження в галузі синтаксису мають свою виразну специфіку, пов'язану із складністю реконструкції синтаксичних явищ прамови. Тому синтаксичні проблеми в компаративістиці залишалися майже не розробленими. Тим більшу вагу має виконана О. С. Мельничуком праця, де систематично й повно висвітлено розвиток і структуру речення в слов'янських мовах, засобів вираження синтаксичних відношень, розкрито взаємозв'язок синтаксису і морфології в історії слов'янських мов.

У значно розширеному і доповненому вигляді новаторське дослідження О. С. Мельничука було видано й окремою книгою [9].

Одразу ж після завершення роботи над монографією «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» та ж авторська група розпочала ґрунтовну підготовку до укладання «Етимологічного словника української мови» (формування реєстру, створення етимологічної картотеки, підбір бібліографічних джерел тощо). О. С. Мельничук розробив принципи створення словника і детальну інструкцію для укладачів з урахуванням досвіду кращих праць аналогічного характеру.

Розпочалася, можна сказати, нова епоха в українській лексикографії і компаративістиці. За кілька років написання етимологічних статей було завершено.

На сьогодні, як відомо, три томи Етимологічного словника (літери А – М) побачили світ. Ця капітальна праця має своє виразне обличчя. Однією з найважливіших її рис є повнота реєстру, а також ретельне формування етимологічних гнізд, завдяки чому ЕС виявився найповнішим зібранням української лексики, власне тезаурусом, де не тільки майже вичерпно представлена нормативна частина лексичної системи мови, а й максимально використані всі наявні на той час діалектні джерела. Високий науковий рівень опрацювання матеріалу, особлива увага до семантичної сторони запропонованих етимологій, стрункість і чіткість побудови статей, широке використання історичних даних, великий бібліографічний апарат вигідно відрізняють ЕСУМ від кількох випусків українського етимологічного словника, створеного проф. Рудницьким і друкованого в Канаді, а також і від багатьох інших аналогічних зарубіжних праць.

Уже зараз ЕСУМ є невичерпним джерелом матеріалів для дальших поглиблених досліджень у галузі порівняльно-історичної та історичної лексикології. Мабуть, закономірно, що такі дослідження виходять і з-під пера укладачів словника і насамперед його відповідального редактора О.С. Мельничука, що мав можливість проаналізувати і творчо осмислити величезні лексичні багатства з усіх слов'янських і багатьох неслов'янських мов.

Особливістю порівняльно-історичного методу є те, що він удосконалюється і вигострюється в процесі його використання. Одним із важливих моментів, про який можна говорити в плані удосконалення методу в ході створення ЕС, є тенденція до укрупнення етимологічних гнізд, встановлення етимологічних зв'язків між словами, які досі не розглядалися як споріднені. Це дає змогу розкривати структуру цілих масивів лексики, створюються умови для етимологізації великих ділянок лексичної системи. Переконливу спробу встановити генетичні зв'язки між коренями, що вважалися відокремленими, зробив О.С. Мельничук у праці, присвяченій етимологічному гнізду з коренем **tei-* та його різновидами, зумовленими давнім паралелізмом кількох приголосних у ролі його функціонально тотожного звукового компонента [10]. Такого ж спрямування є розвідка про корінь **kes-* [11].

Величезний лексичний матеріал, що зосередився в руках акад. О.С. Мельничука, дав йому підстави зробити відкриття глобального масштабу, значення якого науковою громадськістю досі ще недостатньо осмислене й оцінене. На основі глибоких реконструкцій, з урахуванням певних особливостей давньої структури коренів, оперуючи цілими етимологічними комплексами, О.С. Мельничук обґрунтував думку про спорідненість усіх мов світу, тобто щодо давньої дилеми «моногогенез чи полігенез» однозначно висловився на користь мовного моногогенезу [12].

Важливість одержаних О.С. Мельничуком результатів – ще одне свідчення виняткової потенціальної сили порівняльно-історичного методу. Мабуть, не менш важливо також, що операції з великими масивами мовних фактів з усіх мов світу і спроби незвично глибоких хронологічно реконструкцій спонукали автора відкриття внести ряд істотних коректив у підходах до мовного матеріалу (зокрема щодо архаїчної структури коренів, глибинних меж діяння фонетичних законів тощо), і це відкриває нові перспективи в етимологізуванні і використанні порівняльно-історичного методу взагалі.

Як і Л.А. Булаховський, О.С. Мельничук теж виховав школу серйозних дослідників, насамперед компаративістів. Серед її представників слід назвати передусім члена-кор. НАН України В.Г.Скляренка. Саме його зусиллями успішно розвивається, попри всю складність цієї галузі, улюблена Булаховським слов'янська акцентологія. В.Г.Скляренко є автором кількох монографій, у яких висвітлюється історія акцентуації іменників української мови від пізньопраслов'янської доби до нашого часу. В останній книзі [13] учений, підсумовуючи свої численні дослідження, враховуючи здобутки як класичної акцентологічної теорії, так і новіші погляди, пов'язані з працями Є. Куриловича і Х. Станга, по-новому пояснює цілий ряд акцентологічних явищ і процесів, що мали місце в праслов'янській мові, і реконструює пізньопраслов'янську акцентну систему. Публікації останніх років засвідчують також, що В.Г.Скляренко поставив порівняльно-історичну акцентологію на службю етимологізуванню і дав блискучі зразки розв'язання досі темних і неясних етимологій. Успішно заявляє про себе і виховувана В.Г.Скляренкою молода генерація, отже вже зараз можна говорити про формування цілої школи українських акцентологів.

Спочатку під керівництвом Л.А. Булаховського, а потім у співробітництві з О.С. Мельничуком розквітнув і змужнів дослідницький талант члена-кор. НАН України О.Б.Ткаченка, сина Бориса Ткаченка, відомого вченого і перекладача, колишнього випускника і аспіранта Харківського університету, співавтора деяких праць Л.А. Булаховського. О.Б.Ткаченко – автор, серед багатьох інших глибоких і оригінальних праць, унікального дослідження, через яке його ім'я добре відоме фінно-угрознавцям: за скупими свідченнями пам'яток і прослідками в російських говірках він зробив переконливу спробу реконструювати в системі основні – фонетичні, граматичні, лексичні – особливості мервянської мови [14].

Продовжує і розвиває започатковану в Україні Л.А. Булаховським розробку проблематики балто-слов'янських взаємин член-кор. НАНУ А.П.Непокупний. Його праці, побудовані з використанням не тільки порівняльно-історичного, а й методу типологічного зіставлення мовних фактів, а також методу ареальних досліджень, високо ціняться і в славістичному світі, і колегами з Балтії. Разом з керованою ним групою А.П.Непокупний, розширивши рамки студій, провадить ґрунтовне вивчення лексики, спільної не тільки для слов'янських і балтійських, а й романських та германських мов.

Традиції порівняльно-історичної школи Л.А. Булаховського продовжує доктор філол. наук І.М.Железняк, що готувала під його керівництвом кандидатську дисертацію з сербської антропонімії, а зараз очолює Відділ ономастики Інституту української мови. Невеликий, але висококваліфікований колектив Відділу планомірно і фундаментально обстежує гідронімію України, насамперед басейну Дніпра і його приток. На основі етимологічного аналізу встановлюється стратиграфія гідронімів, розглядається слов'янська гідронімія різних хронологічних зрізів, вивчаються характер і природа неслов'янських елементів. Проведені дослідження дають ученим підстави для висновків про історичну долю населення відповідних регіонів, зокрема про його безперервність у басейні Дніпра [15].

Безпосередньо з Харківським університетом були пов'язані перші кроки в науці одного з найбільш талановитих учнів Л.А. Булаховського професора

Ю.В. Шевельова, з 1991 р. академіка Національної академії наук України, у 2000 р. лауреата Національної премії ім. Т. Шевченка. Доля вченого склалася так, що йому довелося працювати далеко від батьківщини – в Німеччині, Швеції, США, але за своїми науковими інтересами, при всій їх широті, він залишився насамперед українцем – істориком і компаративістом. Серед його численних праць для компаративістики особливо вагомими є дослідження, присвячене історії слов'янських числівників [16], фундаментальні праці з праслов'янської фонології [17] та історичної фонології української мови [18]. Для українських етимологів важливою є його детальна й компетентна рецензія на «Етимологічний словник української мови» Я. Рудницького.

Навіть короткий огляд праць українських компаративістів дозволяє твердити, що наукові традиції, започатковані ще в минулому столітті в Харківському університеті, продовжуються і розвиваються. Почесний обов'язок вітчизняних учених і далі розвивати порівняльно-історичне мовознавство – невід'ємну складову науки і культури України.

Література

1. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня. К 60-летию со дня смерти. – К., 1952. – С. 34.
2. Александр Афанасьевич Потебня. К 60-летию со дня смерти. – К.: Изд-во КГУ, 1952.
3. Bulachovský L.A. A.A.Potebna, veliký ruský a ukrajinský jazykovedec//Sovetská jazykoveda. – 1954, № 1. – S. 57 – 65.
4. Пор. Глуценко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа. – Слов'янськ, 1994.
5. Булаховский Л.А. К вопросам славянского количества и ударения [Рец. на пр.: P.Diels. Studien zur Slavischen Betonung. – Archiv fur slavische Philologie. – 1909, 21, H.1]. – Рус. филол. вестник. – Т. 63. – 1910. – С. 161 – 170.
6. Булаховский Л.А. Из очерков по славянской акцентологии// Слов'янське мовознавство. – Т. 4. – К., 1962. – С. 5 – 16.
7. Див.: Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. III. – К., 1978. – С. 345 – 440.
8. Див.: Там же. Т. V. – К., 1983. – С. 503.
9. Мельничук О.С. Развитие структуры слов'янского речення. – К., 1966.
10. Мельничук А.С. Этимологическое гнездо с корнем *?ei- в славянских и других индоевропейских языках. – К., 1978.
11. Мельничук А.С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков. – Этимология. 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 194 – 240.
12. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков мира// Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 27 – 42; № 3. – С. 46 – 65.
13. Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія. – К., 1998.
14. Ткаченко О.Б. Мерянський язык. – К., 1985.
15. З найважливіших праць назвемо такі: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985; Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988; Його ж. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991; колективні монографії: Київське Полісся. – К., 1989; Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992; Питання історичної ономастики України. – К., 1994 – та ін.
16. Šerech J. Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slawischen Sprachen. – Lund, 1952.
17. Shevelov G.Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, – 1979.
18. Shevelov G.Y. Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. – Heidelberg, 1964.

Біля витоків українських компаративістичних досліджень: становлення лінгвістичної проблематики на національному ґрунті

Порівняльні дослідження, безумовно, є одним з найактуальніших напрямків розвитку мовознавчої науки. І це при тому, що компаративістика набула статусу окремої галузі мовознавства лише у XIX ст., з формуванням порівняльно-історичного методу. У становленні кожної національної науки про мову порівняльні дослідження займають одне з чільних місць, оскільки породжені об'єктивною потребою встановлення політичних, економічних та культурних зв'язків між народами, тобто необхідністю комунікації різними мовами. З іншого боку, започаткування порівняльних досліджень свідчить про усвідомлення вченими-лінгвістами функціонування певної мови як окремого лінгвістичного феномену. Не є винятком і українське мовознавство.

Однак, говорячи про становлення української компаративістики, не можна не згадати, хоча б тезисно, що при її теоретичному оформленні як наукової дисципліни у XIX ст., її емпіричне коріння сягає кінця XVI ст., причому перші практичні розробки з залученням порівняння мовних фактів зафіксовані ще у літературних джерелах часів Київської Русі. Однак ґрунтовні наукові спостереження свідчать, що власне з кінця XVI ст. можна твердити про початок оформлення української лінгвістики як наукового напрямку.

При розгляді даного питання суттєво зауважити, що українські лінгвісти ніколи не обмежувалися лише вивченням проблем власне української мови: вона завжди розглядалася ними як у контексті її взаємодії з іншими мовами, слов'янськими та неслов'янськими, так і у світлі загальнотеоретичних досліджень. Свідченням цього можуть бути праці Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, Мелетія Смотрицького, Єлисея Плетенецького та інших українських учених, які вивчали як старослов'янську мову, що була однією з літературних мов тогочасного слов'янського світу, так і грецьку та латинську, які виконували роль носіїв середньовічної ученості. Таким чином, погляд на українське мовознавство до XIX століття як на наукову систему зі своїми теоретичними концепціями та розробками, які відіграли важливу роль у формуванні лінгвістичної думки на Україні вже після зародження порівняльно-історичного мовознавства, має глибоке наукове підґрунтя.

Безпосереднім поштовхом до зростання зацікавлення вітчизняних лінгвістів у порівняльному аналізі стала ситуація, що склалася на Україні у середині XIX ст. Річ у тому, що у першій половині XIX ст. спостерігається активізація компаративістичних досліджень у слов'янському мовознавстві взагалі, з одного боку, та посилення орієнтації лінгвістів на живі, народні зразки, з другого боку. Проявом цього процесу на українському лінгвістичному ґрунті можна вважати праці О.П. Павловського, М. Максимовича, І. Войцеховича, П. Білецького-Носенка, А. Метлинського на Східній Україні та О. Левицького, І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Лозинського на Західній. Взагалі в цей час українська мова стає настільки відомою і об'єктивно необхідною для висвітлення окремих питань

загальної славістики, що в січні 1839 р. чеський учений В. Ганка запропонував Російській Академії наук створити слов'янський відділ, в якому мали бути представлені й українські мовознавці. Проте, що можна розглядати як логічне продовження антиукраїнської політики російського імперського уряду, цього не тільки не сталося, а й було введено заборону на друкування українських мовознавчих праць. Шукаючи виходу з цієї ситуації, українські лінгвісти звернулися до порівняльного аналізу, який давав можливість залучити український мовний матеріал до наукового дослідження й одночасно спробиувати визначити місце української мови серед інших слов'янських мов. Найвидатнішими представниками української лінгвістичної думки цього часу справедливо вважають М. Бодянського, М. Максимовича та І. Срезневського, які виступали з позицій самобутності української мови та відстоювали її право на існування як окремої слов'янської мови. У цьому контексті особливого значення набула полеміка М. Погодіна з М. Максимовичем щодо походження українського народу та української мови, в якій український учений виступив з обґрунтованим захистом національно-патріотичної позиції. Ця дискусія про походження української мови (1856–1863 рр.) мала величезне значення для розвитку українського мовознавства, оскільки вона не тільки збагатила вчення про мову, її характерні ознаки, сутність та історію (поява, наприклад, праці П. Лавровського), а й привернула до неї увагу громадських кіл Російської імперії та філологів інших народів. Фундаментальні праці та оригінальні розвідки українських лінгвістів першої половини XIX ст., активний публічний захист ними своїх наукових поглядів підготували основу для появи цілої групи визначних учених у другій половині XIX ст., роботи яких у галузі діалектології, історії мови, порівняльного мовознавства, лексикографії стали набутокм не лише української, а й європейської та світової мовознавчої думки. Серед них, безумовно, чільне місце належить Олександрові Потебні, якого обґрунтовано вважають одним з найяскравіших представників українського мовознавства II половини XIX ст.

В історію української лінгвістичної думки він увійшов не лише як фундатор першої наукової лінгвістичної школи на Україні (у Харківському університеті), а й як учений, що остаточно затвердив принципи порівняльно-історичного методу на ґрунті української мови, оскільки він широко залучав її як фактичний матеріал для проведення компаративістичних досліджень, застосовуючи при цьому науковий інструментарій та теоретичну базу європейського порівняльного мовознавства XIX ст. Таким чином, цілком обґрунтованим є твердження про те, що саме з ім'ям видатного вченого пов'язане введення українського порівняльного мовознавства у контекст європейської, чи ширше, світової компаративістики.

Кожне лінгвістичне дослідження О.О.Потебні ґрунтується на розгляді мови у її взаємодії та зв'язках з іншими мовами, спорідненими і неспорідненими. Учень видатного лінгвіста, професора Харківського університету Петра Олексійовича Лавровського, а через його посередництва Івана Івановича Срезневського, який згодом назвав Олександра Потебню "онуком по слов'янській філології", він з перших кроків своєї наукової діяльності виступав як компаративіст, вільно оперуючи даними трьох слов'янських мов, якими володів досконало: української, російської та польської. У магістерській дисертації "О некоторых символах в славянской поэзии" вчений розширює

базу порівняльного аналізу, залучаючи до нього такі слов'янські мови, як сербська, словенська, болгарська, чеська. Чудове знання німецької мови дозволяє молодому вченому ознайомитися з працями найвидатніших представників тогочасного мовознавства у світі: Вільгельма фон Гумбольдта, засновника сучасної теоретичної лінгвістики, Геймара Штейнґаля, одного з фундаторів психологічного напрямку в мовознавстві, та Карла Беккера, представника логічної школи. Усі вони у своїй дослідницькій діяльності застосовували порівняльно-історичний метод, принципи якого були розроблені німецькою лінгвістичною школою. Протягом стажування у Берлінському університеті (за програмою підготовки для роботи на кафедрі порівняльної граматики індоевропейських мов Харківського університету) О. Потебня мав безпосередню можливість глибоко вивчити, на основі першоджерел, методи і принципи європейського порівняльно-історичного мовознавства. Одночасно він відвідав лекції санскриту, мови, яка відіграла надзвичайно важливу роль у становленні компаративістики як науки, визначаючи тим самим програму своїх компаративістичних досліджень.

Не обмежуючись лише студіями в Берліні, О. Потебня скористався можливістю і відвідав Прагу та Відень, де ознайомився з працями видатних славістів і зустрівся з деякими мовознавцями, зокрема з Францем Міклошичем, автором першої "Порівняльної граматики слов'янських мов", одним із засновників слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, та А. Мажураничем, знавцем чаковського наріччя, яке має особливе значення для славістики зокрема і компаративістики в цілому.

Здобуті знання з індоевропейських мов, теорії та практики порівняльних досліджень і розроблені на їх ґрунті власні методики О. Потебня застосовує до вивчення слов'янської діалектології. Формулюючи у роботах "О полногласии" (1864), "О звуковых особенностях русских наречий" (1865), "Заметки о малорусском наречии" (1870) наукові підвалини вивчення східнослов'янських діалектів, учений послідовно порівнює та зіставляє дані говорів та мов, писемних пам'яток і сучасного лінгвістичного матеріалу, одночасно чітко визначаючи фонетичні особливості російської та української мов і обґрунтовуючи існування української мови як окремої слов'янської мови поряд з російською та білоруською.

Пізніше вчений звертається до слов'янської акцентології, власне вперше розглядаючи її у порівняльному аспекті. Досліджуючи слов'янський наголос, О. Потебня не лише аналізує дані різних слов'янських мов, а й використовує матеріал санскриту і литовської мови. Одночасно наприкінці 60х – на початку 70х років він розпочинає працю над дослідженням, яке одержало назву "Из записок по русской грамматике" і зайняло особливе місце у світовій лінгвістиці. За планом автора це мала бути багатотомна праця з порівняльної граматики східнослов'янських мов, що базувалася на широкому фактичному матеріалі діалектів, пам'яток писемності різного часу, літературних творів, із залученням до аналізу даних інших індоевропейських мов, зокрема слов'янських, литовської, латинської, давньогрецької, санскриту. Глибина та масштабність узагальнень і висновків, послідовність та аргументованість викладу, підтвердженість мовним матеріалом, чітке застосування порівняльно-історичного методу зробили цю працю взірцем порівняльного аналізу історії та сучасного стану східнослов'янських мов. При цьому слід зазначити,

що, користуючись у роботі терміном "російська мова", вчений не обмежується лише російською мовою. Згідно з тогочасною лінгвістичною традицією, яка була прийнята в Російській імперії, цим терміном позначалися всі східнослов'янські мови. Висловлювання самого вченого, зокрема зафіксовані в його особистих листах, засвідчують, що в багатьох дослідженнях саме українська мова виступає для нього відправним моментом.

У праці "Из записок по русской грамматике" О. Потебня вивчає історію становлення і розвитку окремих граматичних явищ, відзначаючи зміни у структурі як східнослов'янських мов, так і слов'янських мов узагалі. Значення цієї праці для славистики полягає в тому, що він сформулював нові завдання для розвитку східнослов'янського синтаксису, зокрема із використанням порівняльних методик. Він був першим ученим, який залучив до слов'янської компаративістики балтійський мовний матеріал, оскільки у цьому дослідженні литовська і латиська мови займають важливе місце, поряд з романськими та германськими. "Из записок по русской грамматике" надзвичайно високо оцінили і сучасники, і наступники видатного вченого, зокрема І. Срезневський, Ф. Буслаєв, В. Ягич, А. Котляревський, які наголошували на значенні порівняльного аспекту.

Таким чином, Олександр Потебня остаточно утвердив порівняльний метод в українському мовознавстві. Він переконливо довів наукову необхідність компаративістичного підходу до вивчення мови у процесі її становлення та розвитку, її взаємодії та взаємозв'язках з іншими мовами, спорідненими і неспорідненими. Він залучив до східнослов'янських порівняльних досліджень не лише інші слов'янські мови, а й різні індоевропейські мови, зокрема санскрит та балтійські. Так було закладено традиції компаративістичних досліджень, остаточно оформлено українське порівняльне мовознавство як наукову дисципліну, введено українську мову до світового лінгвістичного процесу, надано їй статусу наукового об'єкта. Тому, називаючи Олександра Потебню одним із засновників українського мовознавства, цілком обґрунтовано вважати його фундатором української лінгвістичної наукової компаративістики.

Л.М. Топчій

До питання про зіставно-типологічний аспект у вивченні східнослов'янських мов

На сучасному етапі розвитку літературних мов незаперечним є факт системності лексики. На утвердження думки про системність лексичного рівня великий вплив мали дослідження видатного українського мовознавця О.О. Потебні, який зробив значний внесок у теорію системності лексики. У своїх дослідженнях з історичної граматики, фольклору і теорії словесності О.О. Потебня досить часто звертався до питання історії розвитку літературної мови, розмірковуючи про проблеми її формування і розвитку, про взаємозв'язки з іншими східнослов'янськими мовами.

О.О. Потебня ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в аспекті змісту. Цілісність лексичної системи підтверджувалася і теорією внутрішньої форми слова, вченням як про значення слова, так і про його багатозначність і історичну змінність значень, про семантичні відношення між словами, а також про закони і правила внутрішніх змін у групах семантично пов'язаних слів. В його ученні про еволюцію структури східнослов'янського речення остаточно доводиться положення про те, що лексика — це не механічне нагромадження слів, а цілісна система, яка характеризується різноманітною і складною структурою.

Ідея про системний характер лексичного ярусу будь-якої мови не може не навести на думку про те, що встановлення системності лексики, взаємозв'язків однієї мовної структури з іншими створює можливість як всебічного наукового дослідження лексичної системи кожної мови зокрема, так і з'ясування загальних (типологічних) і специфічних (характерологічних) рис, притаманних близькоспорідненим мовним культурам.

Як вважав О.О. Потебня, вивчення еволюції розвитку мовних систем ставить перед мовознавством завдання з'ясувати не тільки те, звідки, але й куди ми йдемо [8: 5]. Системне порівняння лексичного фонду східнослов'янських мов, здійснення серії зіставно-типологічних досліджень дає можливість мовознавству встановити генетичну спорідненість мов, визначення системи відповідностей і відхилень від них між зіставлюваними мовами, виявити їх просторову і хронологічну локалізацію.

Оскільки на сучасному етапі розвитку близькоспоріднених мов виділено кількісно великий і семантично вагомий спільний фонд східнослов'янських мов, то при дослідженні їх у зіставному аспекті стає актуальним показати "не окремі зіставні факти, явища, риси цих мов, а всю систему однієї мови у співвідношенні з системою мови другої" [1:18].

Зрозуміло, що "неможливо зіставляти одночасно всі мовні факти" [10: 5], але й одне явище, взяте за основу порівняння до всієї системи в цілому, не дає можливості зробити узагальнення. Тому саме системне зіставлення лексичного масиву мов встановлює як їх спорідненість, тобто походження від одного джерела-прамови, так і відношення контрасту на лексичному ярусі.

Розвиток лексичних систем кожної із східнослов'янських мов, які завжди відкриті для динамічних процесів, — це, з одного боку, "власне існування" в межах цієї мови, з другого — результат постійних мовних контактів, які мають можливість "обмінюватися" лексичним матеріалом [3:40], що і веде до кількісного зростання спільних елементів для російської, української і білоруської мов. Цей фонд складається з генетично споріднених слів давнього походження та спільних запозичень. Характерною його рисою є повний збіг поняттєвого значення, семантичної структури і фонетично — морфологічного оформлення, а в ряді випадків і синхронність утворення.

Спільний лексичний фонд близькоспоріднених мов, семантична характеристика якого в основному визначається сферами зв'язків, включає елементи загальновоживаної лексики на означення поширених явищ об'єктивної дійсності. Насамперед, це назви спорідненості та свояцтва (р. — *мать, сын, зять*; у — *мати, син, зять*; білор. — *маці, сын, зяць*), назви частин тіла (р. — *сердце, нос, мозг*; у. — *серце, ніс, мозок*; білор. — *сэрца, нос, мозг*), назви тварин і рослин (р. — *коза, береза*; у. — *коза, береза*; білор. — *каза, бяроза*), назви неживої

природи, явищ, процесів, дій (р. – *снег, мясо, счастье*; у. – *сніг, м'ясо, щастя*; білор. – *снег, мяса, шчасце*). Також цей фонд містить лексичні елементи, що характеризують науку і техніку, економіку держав і назви суспільно-політичного життя, назви галузей промисловості, сільського господарства, знарядь праці, культури і мистецтва. Пор.: р. – *философ, сцена, суд, рудник, филология*; у. – *філософ, сцена, суд, рудник, філологія*; білор. – *філософ, сцена, суд, рудник, філалогія* тощо.

Значна подібність серед споріднених мов виявляється і у номінаціях дружніх відношень, що спостерігається як на рівні вираження, так і на рівні змісту, майже повної семантичної ідентичності семної будови одиниць: р. – *дружба, братство, дружелюбие, содружество*; у. – *дружба, братство, дружжелюбність, співдружність*; білор. – *дружба, браітва, дружалюбнасць, садружнасць*.

Одакову матеріальну і змістову спільність у трьох слов'янських мовах має і словотвірний ланцюжок. Пор.: р. – *голос, столяр, старый*; у. – *голос, столяр, старий*; білор. – *галас, сталяр, стары* та р. – *голосовать, столярная, старость, стареть*; у. – *голосувати, столярня, старість, старіти*; білор. – *галасоваць, сталярня, старасць, старэць*. Такий інтерсхіднослов'янський лексичний фонд можна назвати еквівалентною лексикою, при вивченні якої передбачається, за думкою Г.П. Іжакевич, виділення певних груп слів, які, по-перше, зумовлені єдністю походження, по-друге, які виникли внаслідок запозичень з тих самих або споріднених мов, і, по-третє, які розвинулися в кожній з аналізованих мов у результаті дії аналогічних закономірностей словотвору [2:10].

Чимало однакових за змістом і тотожних за формою одиниць містить у близькоспоріднених мовах і фразеологічний рівень. Так, наприклад, фіксуються подібні у структурному і змістовому відношенні утворення зі значенням "ледарювати" (р. – *бить байдь*; у. – *бити байди*; білор. – *бить байди*), зі значенням "нерозумна людина" (р. – *голова соломою набита*; у. – *голова соломою набита*; білор. – *галава соломаю набіта*), або у значенні "пізно, несвоечасно" (р. – *свиной голос*; у. – *свинячий голос*; білор. – *у свінья галасы*). Однаковий план вираження при спільній фонеморфологічній структурі у всіх мовах мають і наступні фразеологічні одиниці: р. – *умывать руки, з головы до пят, подложит свинью*; у. – *вмивати руки, з голови до п'ят, підкласти свиню*; білор. – *умываць руки, з галавы да пят, падлажыць свінню*. Ще багато показових і переконливих ілюстрацій можна навести для доказу генетичної єдності східнослов'янських мов.

Надзвичайно впливають на матеріальний склад лексичного фонду східнослов'янських мов мовні контакти. Але активність мовного впливу залежить не тільки від ступеня структурної близькості мов, але й від багатьох екстралінгвістичних факторів (суспільно-економічне, культурно-історичне і політичне життя). Звідси – свої особливі шляхи еволюції. Саме тому у лексичному ярусі близькоспоріднених мов можна визначити три категорії слів:

1. слова, які виникли на ґрунті наявних у словнику мови – джерела слів різних за семантичним обсягом та іншими характеристиками;
2. слова як результат нерівномірної втрати і видозміни слів мови-джерела та їх значень в історії окремих мов;

3. слова, які з'явилися у результаті новоутворень і запозичень у кожній з мов.[4:10–11]

Коло спільних лексичних понять за час їх функціонування значно розширилося, але серед них фіксуються еквівалентні паралелі тільки у 2-х мовах. Так, наприклад, вагомий пар спільної лексики мають російська та українська мови. Пор.: р.- *учитель, дружить, картофельный, терпкий*; у.- *учитель, дружити, картопляний, терпкий* і білор.- *настаўнік, сябраваць, бульбяны, даўкі*. Деякі загальні слова, які виникли у східнослов'янський період, були витиснуті діалектними формами. Небезінтересним у цьому плані, наприклад, буде факт, коли лексема * *ворн* у значенні "ворон" зберіглася тільки в українській та російській мовах, тоді як у білоруській мові з таким значенням використовується слово "крумкач".

Спільні лексеми спостерігаються в українській і білоруській мовах, наприклад: у.- *бруд, журитися, смачний, цирий, блискавка, вельми* і білор.- *бруд, журьца, смачны, ичыры, бліскавіца, вельми*. У російській мові вони інші: *грязь, печалиться, вкусный, щедрый, молния, очень*. Продовжуючи зіставлення, знаходимо факти, коли елементи лексики з української мови контрастують на тлі однокорених лексем російської та білоруської мов. Пор.: р.- *май, окружить, звеньевой, обувь*; білор.- *май, акружыць, звеннявы, абутак* і укр.- *травень, оточити, ланковий, взуття*.

Безперервний розвиток мов, бурхливий суспільно-економічний й науково-технічний прогрес, найвідчутливіші зміни у періоди перетворення і оновлення суспільства – все це рельєфно відзеркалюється на словниковому складі мов. З цим пов'язані процеси запозичення і творення нових лексичних одиниць, факти закріплення за наявними словами нових значень і залучення необхідної лексики із територіальних діалектів і професійної лексики. [7:6] В усякому разі, на думку Ф.П. Філіна, таких відмінностей багато, навіть у межах однієї мови [9:11]. Тому у споріднених мовах функціонує кількісно вагомий лексичний масив слів, який створений з власного мовного матеріалу за законами словотворення і формотворення даної мови. Пор.: р.- *железная дорога, испугаться, апрель, изморось, безразличный*; у.- *залізниця, злякатися, квітень, мжичка, байдужий*; білор.- *чыгушка, сполахацца, красавік, імгла, абьякаві*.

Торкаючись вузлових питань цієї галузі дослідження, Ф.П. Філін писав: "Ми докладно не знаємо всіх відмінностей у лексиці між російською, українською і білоруською мовами. Для того щоб встановити повний інвентар цих відмінностей і тим більше науково пояснити їх, була б потрібна колосальна порівняльно-зіставна і порівняльно-історична робота" [9:11].

Таким чином, на підставі спостережень багатьох лінгвістів (зокрема, дослідників-лексикологів) приходимо до висновку, що саме зіставні дослідження лексико-семантичних масивів, представлених не тільки на синхронному зрізі існування мови, але й у її історичному розвитку, дають можливість вивести певну кількість спільностей для східнослов'янських мов, а також констатувати наявність діяфонії, діаморфії, діасемії і діалексії [5:220] на всіх мовних рівнях.

Вивчення лексичного фонду у зіставно-типологічному аспекті сприятиме більш глибокому осмисленню міжмовних розходжень, явищ мовної конвергенції і дивергенції і може бути корисним, на думку А.Мейє, для того, щоб виявити загальні закономірності або здобути історичні відомості [6, 11].

1. Білодід І.К. Мовознавча наука і школа // Мовознавство і школа. – К., 1981.
2. Ісакевич Г.П. Зіставно-типологічний аспект вивчення лексики // Мовознавство, 1979. – № 2.
3. Козачук Г. Лексична інтерференція в західнопольських говірках // Український діалектологічний збірник. – Кн. 3. Пам'яті Т. Назарової. – К., 1997.
4. Козырев Н.П. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии. – Орел, 1970.
5. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К., 1999.
6. Мей Є.А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – М., 1954.
7. Паламарчук Л.С. Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство, 1982. – № 4.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 3. – М., 1968.
9. Філін Ф.П. Про походження російської, української та білоруської мов // Мовознавство, 1972. – № 5.
10. Ярцева В.Н. О сопоставительном методе изучения языков // Филол. науки, 1960. – № 1.

М.С. Скаб

Мовні засоби апеляції у працях представників Харківської філологічної школи

Характерними рисами наукового методу засновника Харківської філологічної школи О. Потебні є передусім дослідження лінгвістичних явищ на якомога ширшому мовному тлі, урахування специфіки витворення та розвитку тієї чи іншої граматичної категорії, психологізм у підході до аналізу окремих одиниць мови та її структури в цілому, посилений інтерес до живого мовлення. Достатньо часто в працях ученого і його наступників зустрічаємо міркування, що стосуються мовних засобів апеляції (термін запозичено нами у К. Бюллера [3]), – одиниць мови, які реалізують функцію привернення уваги співрозмовника, змушування його до сприйняття повідомлення та подальшого підтримання контакту.

О. Потебня розглядає граматичну форму, що служить для називання адресата мовлення, серед форм категорії відмінка іменника: “считаю верным старинное мнение, противопоставляющее именительный и звательный, как прямые падежи, т.е. падежи субъекта и слов, согласуемых с ним, остальным косвенным падежам объекта” [8:101].

Цікавими є міркування О. Потебні про формування системи закінчень кличного відмінка в слов'янських мовах [9:71–73]. Учений зауважує, що “в самом украинском восточном [підкреслено нами. – М.С.] звательный падеж начинает колебаться. Как в именах женских <...>, так и в мужских и в говоре и в песнях уже употребляется именительный падеж вместо звательного” [9:71].

Усвідомлюючи першочергову важливість для тогочасної науки формальних показників тієї чи іншої граматичної форми, О. Потебня докладає зусиль для розширення уявлення про граматичну маркованість вокатива. Зокрема він підкреслює важливу роль наголосу як засобу вираження граматичного значення кличного відмінка: “Малоросійське народне, що зберегло в одній кличний відмінок, зберегло й властивий цьому відмінкові наголос” [11:114]. Учений встановив, що українським формам кличного відмінка властиве

закріплення наголосу на основі, пересунення його до початку слова, та обґрунтував генетичні корені цього явища.

О. Потебня неодноразово звергас увагу на досить поширені в українському фольклорі випадки заміни вокативних форм формами номінатива та навпаки і відкидає думку, що причиною цього є намагання зберегти віршовий розмір, висловлюючи припущення, що така заміна є наслідком семантичної і граматичної спорідненості обох відмінкових форм [8:102]. Знаходимо й таке пояснення: "...в песнях употребляется форма звательного падежа вместо именительного; но здесь может быть смешение значения падежей, а может быть и сознательное употребление звательного падежа как более сочного вместо именительного" [9:72].

Глибоко проаналізувавши семантику й особливості матеріальної репрезентації граматичного значення кличного відмінка, О. Потебня сформулював ряд ідей, що є етапними у встановленні морфолого-синтаксичного статусу вокатива. Синтаксичну відмінність прямих відмінків він бачить у тому, що "именительный лишь в местоимениях личных я и мы, ты и вы есть 1-е и 2-е лицо; остальные имена местоименные и качественные суть 3-е лицо; между тем звательный ... есть 2-е лицо и как такое согласуется с 2-м лицом глагола. Вопреки правилу "отделять запятою звательный от сказуемого... и не отделять именительного..." думаю, что расстояние в живой речи между этими падежами и сказуемым одинаково". Відповідно до такого розуміння вчений робить висновок: "в наших языках единственные падежи, способные выражать подлежащее, суть именительный и звательный" [8:101].

Зауважимо, що дослідник вказує не лише на наявність у форм вокатива значення 2-ої особи, а й на синтагматичну зумовленість появи такого значення: узгодження за 2-ою особою з дієсловом.

О. Потебня здійснив опис і граматичних форм, що репрезентують предикатну сферу змісту апеляції, зокрема акцентував увагу на специфіці парадигми наказового способу, своєрідності статусу його в граматичній категорії способу дієслова [10:206–232], особливостях граматичного вираження форм наказового способу в різних мовах, передусім українській: "В украинском, сохранившем особую форму 1-го лица множественного числа повелительного наклонения, прибавка *-те* к этой форме была бы излишняя, хотя на востоке слышится *ходим-те*, но эта форма – не народна" [10:229].

Як бачимо, у працях О. Потебні достатньо повно та різнобічно описано мовні засоби апеляції, висловлено ряд положень, які мали важливе значення для дальших студій. Вважаємо винятково важливим те, що основоположник Харківської школи трактує субстанційні форми апеляції як форми кличного відмінка іменника, а предикатні – як форми наказового способу дієслова, вбачаючи між ними тісні семантичні та формально-граматичні зв'язки. Не менш важливим є визнання О. Потебнею тотальності статусів названих вище граматичних форм у відповідних граматичних категоріях та однотипності процесів їх становлення в сучасних мовах.

Питання, порушені О. Потебнею, знаходять своє відображення в працях інших вчених, що працювали в Харківському університеті. Зокрема синтаксична природа мовних засобів апеляції потрапляє в поле зору відомого граматики Д. Овсянико-Куликовського, який став на традиційну точку зору, що панувала на той час у вітчизняному синтаксисі, і, на відміну від О. Потебні,

розглядає звертання серед "слов и выражений, не входящих в состав предложения" [7:296].

Форми апеляції піддаються аналізу й у працях харківських дослідників ХХ століття. Так, у посібнику М. Наконечного "Українська мова: Програма-конспект" серед форм словозміни іменника фігурує й клична. Привертає увагу історичний коментар до витворення сучасних українських закінчень вокатива: "Зміни, що поійшли згодом в українській мові, були в тому, що закінчення -у, будучи перенесене подекуди на о-пні, поширилося на окремі групи цих іменників (під впливом "сину!" могла постати форма "синку!", потім "батьку!", "татку!", а далі й "хлопчику!", "робітнику!")... Менше вплинула група о-пнів на колишні у-пні: "воле!" (давнє -волу!) [6:111-112].

М. Наконечний подає кличні форми іменника обов'язково з узятим у дужки дієсловом-імперативом *слухай*. Таке позначення підкреслює тісний функціональний зв'язок обох грамем, про який наполегливо твердив О. Потебня, і суперечить традиційному "ізоляціоністському" тлумаченню так званого звертання.

М. Наконечний наголошує на специфічних рисах української мови і, услід за О. Потебнею, ратує за використання питомо українських форм замість накинених суржикових: "Під впливом російської мови і в українській інтелігентській (поточній мові) частенько нехтують питомі форми кличності, говорячи (і навіть пишучи): Слухайте, Сергій Петрович!, Вельмишановний Петро Маркович!, Дорогий брат!, О теплий вітер! Добра письменська і народна мова всюди тута додержує правдивих українських форм" [6:112-113].

Дослідження засобів матеріального вираження вокатива продовжив Л. Булаховський, присвятивши цьому питанню спеціальну розвідку [2], у якій аргументує відсутність спеціального закінчення в назвах адресатів мовлення середнього роду, спростовуючи тим самим поширену тезу про неповноцінність парадигми вокатива: "Факт відсутності кличних форм у слів середнього роду звичайно цілком натуральний, бо останні охоплюють назви предметів, що не означають істоти. Невеличка група, до складу якої входять ст. сл. **ДіТТ**, **Тел** та ін., не виявила достатньої вимогливості, щоб змінити у цьому відношенні загальний стан категорії. Навпаки, там, де, як у іменників чоловічого та жіночого роду, була розвинена система кличних форм, останні перенесено на рідкий ужиток і в назвах неживих предметів" [2:281].

Крім того, Л. Булаховський звертає увагу на специфічну акцентуацію форм вокатива, головною особливістю якої вважав збереження найдавнішої тенденції - наголошення у звертанні першого складу слова, відзначаючи, однак, що "ця давня традиція в практиці новітнього вжитку постійно занепадає" [2:283].

Л. Булаховський схиляється до традиційної точки зору, відносячи звертання до односкладних речень з повною безприсудковістю [див. зокрема: 1:326]. Учений зовсім по-іншому тлумачить факти використання форми вокатива замість номінатива у функції підмета: "Клична форма, що зрідка трапляється в фольклорі як старого, так і нового запису: "Ой плаче, плаче молодий *козаче*" (нар. пісня), виступає в функції називного відмінка і дієслово-присудок узгоджується з нею, як з називним відмінком. Коріння такого вживання кличної форми, мабуть, треба шукати не стільки в тому, ніби вона показує співчуття автора до дійової особи (Потебня), скільки в відмиранні кличної форми як категорії. Кличні форми перестають диференціюватися значенням з називним

відмінком; звідси, з одного боку, вживання називного відмінка в функції звертання (дуже часто), з другого – вживання кличної форми в функції підмета (дуже рідке і обмежене умовами ритмічної фольклорної мови)” [5:21].

До Харківської школи також відносимо одного з чільних закордонних українських лінгвістів повоєнного часу Ю. Шевельова (Шереха), лінгвістична концепція якого формувалася в стінах цього університету. У “Нарисі сучасної української літературної мови” вчений говорить про звертання як про одну з функцій, “в якій іменник виступає у ролі граматично-незалежного слова і не стоїть у називному відмінку”. Автор зазначає, що для звертання “звичайно використовується клична форма іменника, а там, де її нема, називний відмінок у ролі її заступника” [12:165].

Дослідник стверджує, що звертання “граматично не зв’язане з реченням, хоч інтонаційно воно не завжди відокремлене від решти речення, особливо коли воно коротке (не обтяжене залежними словами) і стоїть у середині речення” [12:166]. Такий підхід до синтаксичного статусу назви адресата мовлення спричиняє й специфічне тлумачення її морфологічних ознак: “Саме через те, що звертання граматично стоїть поза реченням, і недоцільно називати кличну форму відмінком: відмінок бо показує форму приписування іменника до речення, а тут маємо якраз протилежне – виводження іменника поза межі речення” [12:166].

Як бачимо, вчені, наукова доля яких тісно пов’язана з Харківським університетом, по-різному тлумачили граматичний статус мовних одиниць, які служать для вираження апеляції. З одного боку, ними було висловлено ряд глибоких новаторських положень про відмінковість вокатива та способовість імператива, про зумовлений специфічністю виконуваної функції тісний зв’язок між цими грамами, про підметовий характер вокатива в реченні; дослідники наголошували на специфічності представлення граматичного значення цих форм іменника та дієслова в українській мові і застерігали від необдуманого перенесення до неї російських форм. З іншого боку, послідовники О. Потебні відійшли від запропонованої ним концепції, схилившись до традиційних уявлень.

Література

1. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. – 5-е изд., перераб. – К.: Рад. шк., 1956. – Т. 1. – 446 с.
2. Булаховский Л.А. Кличная форма / вокатив // Вибрані праці: В 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 281–284.
3. Бюллер Карл. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Прогресс, 1993. – 502 с.
4. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 1. – 519 с.
5. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2. – 408 с.
6. Наконечный М. Українська мова: Програма-конспект. – Харків: Рух, 1928. – 164 с.
7. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – СПб: Изд. И.Л. Овсянко-Куликовский, 1912. – 322 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1985. – Т. IV. – Вып. I. – 287 с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1985. – Т. IV. – Вып. II. – 406 с.
11. Потебня А.А. Ударение. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
12. Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

Исследования А.М. Финкеля в области морфологии русского языка и традиции харьковской лингвистической школы

Выход в свет в 1954 г. курса современного русского языка А.М. Финкеля и Н.М. Баженова ознаменовал собою появление, можно сказать, первого краткого — и насыщенного материалом; доступного — глубокого по проникновению в суть языковых явлений; лингвистически строгого —, и очень интересного по своему фактическому материалу учебника русского языка для вузов. Предшественников «по жанру» у этого учебника было мало: очень интересный, но краткий курс С.А. Абакумова, ставший уже к 1954 году библиографической редкостью; фактически монографическое издание «Русский язык» В.В. Виноградова; фрагментарный и ориентированный на историю языка «Курс русского литературного языка» Л.А. Булаховского, а первое издание Академической грамматики под ред. В.В. Виноградова вышло тогда, когда авторы уже работали над книгой. Учебник был пионерским, очень быстро завоевал известность и был многократно переиздан.

За почти полвека грамматическая наука (морфология) продвинулась вперед: появились разного типа грамматики, новые концепции, классификации морфологических явлений и в связи с этим разросся метаязык описаний. А сам русский язык в основе своей остался тем же, таким же негомогенным по своей структуре, асимметрично устроенным, трудноуловимым для исследователя, таким же не поддающимся для одномерных, основанных на желанном единстве членения, желанной невозможности непротиворечивости классификаций, которые охватывали бы весь соответствующий материал.

Заслуга грамматиста А.М. Финкеля состоит в том, что он всегда раскрывал суть, жизненное ядро любого морфологического явления, как бы оно впоследствии ни называлось, в какие бы терминологические одежды ни облачалось, в какие бы головоломные, изощренные (или упрощенные) классификации ни выстраивалось.

Увлекательна и плодотворна сама идея вывести морфологию из морфемики. Исследования американских и европейских дескриптивистов и Пражская лингвистическая школа были близки А.М. Финкелю и по времени, и по направленности автора на изучение общей теории языка. Не вина харьковского грамматиста, что морфемика была еще очень слаба (отсюда и неточности), и жаль, что, развившись и выделившись в самостоятельный раздел науки о языке, она слишком отделилась от грамматики, что принесло известные трудности в преподавании.

Данью времени являются некоторые утверждения автора относительно состава грамматических значений — достаточно вспомнить о спорах между серьезными лингвистами о том, входят ли «формы субъективной оценки» в их число, и одновременно вспомнить о том, что значения эти в современной дериватологии называются все-таки лишь модификационными. В духе времени словообразовательные значения суффиксов называются лексико-граммати-

ческими (может быть, имелась в виду неоднократно подчеркиваемая автором связь между суффиксом и флексией?). К способам выражения грамматических значений отнесены чередования звуков и ударение (и до сих пор это отмечается в русском материале учебников по введению в языкознание). Расширительно (вероятно, условно) употребляется слово «форма»: **формы словообразования, формы видообразования**, хотя вид отнюдь не отнесен к словоизменительным категориям.

Хочется сравнить толкования основных понятий морфологии в учебнике А.М. Финкеля с современными.

Части речи автор учебника считает категориями грамматическими, однако употребляет термин «лексическое значение» (предметности, признака, действия-процесса и т.д.), **разделяя** тем самым эти значения и отодвинутые на задний план морфологические категории и формы словоизменения. Однако многие современные лингвисты (например, И.Г. Милославский) после долгих исканий тоже высказываются за **компромиссное** решение вопроса о частях речи. В дополнительном указании на синтаксические функции и словообразование частей речи содержится здоровое ядро **практической** нацеленности курса, и автор остается до конца верным принятой концепции. Грамматическая проницательность позволила А.М. Финкелю как бы предугадать бесплодность дискуссии 60-х годов о возможности выделения категории состояния в отдельную часть речи.

Подчеркивая, что **род существительных** — это не форма слова, автор не акцентирует его синтаксичности и преувеличивает связь со значением слова. В этом сказалась виноградовская ориентация на связь грамматики с лексикой.

Как категория лексикограмматическая в курсе русского языка выступает и **число существительных**, но ведь ясно, что только считаемые имена могут составить четкую грамматическую оппозицию, а анализ всего массива слов до сих пор даст противоречивые результаты относительно содержания категории числа, ее типовых и функциональных значений (см. работы А.А. Реформатского, П.А. Соболевой, А.А. Зализняка).

Отказавшись от многозалоговой системы, А.М. Финкель логично и просто выделяет **два залога**: действительный (переходные глаголы) и средний (непереходные невозвратные). Такое членение не более ущебно, чем современное (РГ-80). Выделение действительного и страдательного, противопоставляющее огромный массив разнородных глаголов небольшому количеству даже не собственно *verbum finitum*, а **конструкций**, весьма ограниченных со стороны вида глагола, форм, условий функционирования (это отмечается в учебнике).

Учебная литература не может вместить тему «Категория вида». В краткой характеристике невозможно разграничить оппозицию двух видов **в целом** — и глубоко уходящие в лексику отношения в нерегулярных и часто труднообъяснимых в своей нерегулярности видовых парах. В курсе А.М. Финкеля показаны лишь **очевидные** различия видов на уровне системы с выделением основных способов действия в рамках совершенного вида.

Ни одна из характеристик категории времени в учебной и даже научной литературе не может удовлетворить взыскательного читателя. Четко противопоставленные формы на уровне языковой системы при описании их исполь-

зования неизменно «сдвигаются» в сторону вида, синтаксических структур, контекстов, лексики (перфективное значение, в частности). Разумно говорить о **функционировании** времен, как это сделано в курсе А.М. Финкеля.

В учебнике можно найти множество интересных замечаний (может быть, высказанных впервые), получивших развитие в специальных исследованиях (о значимости форм числа, и синтаксической семантике прилагательных, о «скользящей» семантике наречий и обстоятельств и мн. др.).

В морфологии А.М. Финкеля **акцентированы** «узлы», в которые завязаны разные языковые явления и разные стороны одного и того же явления.

Позволив себе вольность, можно сказать, что перед нами уже исчезающий тип **синтетического**, филологического учебника. Структура разделов, посвященных каждой части речи, строго выдержана. Знаменательно, что представлен **синтаксис** морфологии (в современных учебниках – наоборот, и где, например, можно найти **полную** «неразорванную» характеристику инфинитива?). Большое внимание уделяется **нормам** формообразования, и, хотя некоторые рекомендации уже устарели, внимание к нормам XIX в., фольклорным, народным, заслуживает признания. Вслед за словообразованием представлены **орфография** и даже **орфоэпия** (чего уже вовсе нет в современных учебниках). Не присутствует в современных учебниках и **историко-культурный** аспект морфологии, который автору со всей очевидностью дорог и интересен (остатки двойственного числа, элементы формирования современной системы склонения; **Н** в личных местоимениях; переход **Е** в **Ё**; динамика непродуктивных классов глаголов; происхождение фамилий и отчеств; история отдельных слов и т.д.). **Филологичность** учебника проявляется в любви к хорошему авторскому материалу (возможному в те времена), к **тексту**, к эстетической стороне слова, к изящным речевым «фокусам» (*Лизочек и Елисавет Воробей, дурак и дура* и др.), к стиху, к рифмам разных поэтов и одних и тех же – как доказательству неустойчивости орфоэпических норм.

Вместить весь этот богатый материал в немногим более, чем 150 стр. текста можно было лишь благодаря лаконизму, аналитичности стиля изложения, выдержанности принципов классификации, использованию четких логических формул (*«вместо форм на -у в род. пад. всегда можно использовать формы на -а, но не наоборот»*, *«признаки в прилагательным мыслятся как присущие предмету, а не производимые им»*).

Методическая сторона учебника должна быть отмечена особо. Этот курс – добрый **путеводитель**, его автор ведет за руку обучаемого, чтобы помочь ему освоить сложный устроенный объект. Здесь мало деклараций. Всё новое и тем более сложное начинается с анализа примера – **индуктивный** метод позволяет «пощупать» материал. Многое напоминает учебно-научную беседу, а когда автор говорит «**мы**» – это не ученое авторское «мы» – это он и **читатель**. В письменном тексте слышится **живая речь** лектора-учителя. Он обучает, рассуждая вместе с обучаемым: сопоставляет, предупреждает, напоминает об уже сказанном, раскрывает перспективу (*«конечно»*, *«как говорится»*, *«можно подумать, что...»*, *«подумайте»*, *«станет окончательно ясным далее»*) – это не слова сурового академического текста). Там, где языковое явление или то или иное его понимание имеет причинную обусловленность, автор не оставляет без ответа вопрос: «А почему так?». Он помнит и о типичных ошибках в русской речи в Украине, об устойчивых ошибках и заблуждениях

середньої школи (наприклад, о неизмінності корня). Для термінів знаходяться пояснюючі суть дела **метафори** (безафіксований спосіб – «*бесприметный*»; грамати́ка – «*архитектурный план, по которому строится здание языка*», продуктивність моделі – «*ее ясность и устойчивость*» і др.).

Возвращення к традиціям доброго **філологічного** підручника російської мови во багато може сприяти мотивації навчання, справі широкого культурно-естетичного виховання і виховання спеціалістів – шкільних вчителів. Занежені суто лінгвістическими концепціями, часто схематичними і віддаленими від живої плоти мови, ми не повинні забувати об цьому. Недаром в Польщі, наприклад, де ці традиції цінуються, підручник А. М. Фішкеля і Н. М. Баженова числиться в списках рекомендуваної літератури.

С. Вакуленко

Застарілі ідеї в мовних студіях на погляд Олександра Потебні

Прикметою наукового *modus vivendi* О. Потебні було свідоме визначення власної позиції в паявному розмаїтті концептуальних підходів до дослідження мови на підставі поцінування теоретичної вартості доробку попередників і сучасників. Властиво, за стислий огляд історії мовознавства можна вважати перші три розділи його теоретичного *magnum opus* – «Думки та мови», а принагідні заваги з приводу слушності чи хибності різних поглядів на мовні явища розпорошено по сторінках мало не всіх його творів. При цьому схвальні відгуки, як правило, супроводжуються конкретним посиланням на автора влучної думки; натомість критика, за винятком досить детально розібраних Потебнею концепцій К. Ф. Беккера, А. Шляйхера чи М. Мюллера, часто висловлюється у спосіб «безособовий». Як приклад, можна навести узагальнену згадку про авторів, які «несвідомо впадають у не перевірений наукою песимізм, під впливом застарілих теорій плутаючи піднесеність із поезією та буденність із прозою, і, неспроможні добачити навколо себе нічого, крім буденщини, створюють собі міф про поетичну минувшину, наприклад про поетичність середньовіччя порівняно з прозаїчністю нового часу» [6:154]. Оскільки поезію та прозу Потебня трактував (услід за В. фон Гумбольдтом) як «явища мови» [5:179], можна небезпідставно твердити, що він має на думці традиційні уявлення про занепад мов із бігом часу, що їх висловлювали, скажімо, Дж. Свіфт, Ш. де Сен-П'єр, Ф. Фенелон, Л. Расін, Вольтер, Ж. Бюффон, Я. Грім, Ж.-Ф. Мармонтель, Н. Ретіф та ін. [див. 14:181–182]; натомість протиставлення застарілих теорій міфів (сучасному) цілком очевидно ґрунтується на Потебневій інтерпретації взаємозв'язку між типами мислення, згідно з якою «міф є подібний до наукового мислення тим, що й він теж становить акт свідомої думки, акт пізнання» [6:284], а сама «науковість», тобто аналітизм і критичність мислення (здавалося б, антипод «міфичності»), має відносний характер: «... ми лише тому можемо протиположувати наш погляд, як істинний, поглядів минулому, як хибному, що нам

бракує засобів перевірити власний погляд” [6:288–289].

У наведеному вище переліку адептів концепції мовного занепаду, що їх могла би стосуватися Потебнева репліка, переважають французькі автори XVIII ст., тобто представники наукової традиції, яка – на відміну від німецької – зовсім нечасто згадується в контексті потебнянських студій. Утім, коли йдеться про XVIII ст. (а саме воно було для Потебні найближчою добою “застарілості”¹), цю традицію ледве чи можна оминати, оскільки саме Франція була тоді провідним у Європі осередком теоретичної рефлексії над мовою. Зрештою, Потебні про це було добре відомо, принаймні з другої руки, як засвідчує подана ним (вочевидь, у власному перекладі) цитата з І. Тена, що змальовує інтелектуальну атмосферу в тогочасній Франції: “Тут ... щодо слова (*en fait de parole*) усі є знавці, ба навіть усезнайки. Математик Даламбер оприлюднює розправу про красномовство; натураліст Бюффон виголошує промову про стиль; правознавець Монтеस्क’є komponує розвідку про смаки; психолог Кондільяк пише книжку про штику писання” [6:136]. Щоправда, його обізнаність зі згаданою традицією, напевно, була менш ґрунтовна, ніж із німецькою; не дурно-бо, коментуючи в першому розділі «Думки та мови» суперечність між доконечністю мови та довільністю в її винайденні, сформульовану в рамках т. зв. “універсальної” граматики – концепції французької *par excellence*, за архетип якої править «Усезагальна й раціональна граматика» К. Лансело й А. Арно [18], – Потебня волів покликатися не на першоджерела, а на їх “тубільну” рецепцію І. Орнатовським [2], який, на його думку, “цілком вірно” віддзеркалив загальну спрямованість цієї теорії [5:21]. З другого боку, уважний аналіз текстів сутерує, що Потебнева лектура була значно ширша, ніж можна б гадати на підставі самих лише прямих посилань, і, зокрема, “французький” слід простежується в них досить очевидно. Це можна проілюструвати, скажімо, такою цитатою: “Уже в минулому столітті було помічено, що слово має якнайщільніший зв’язок із узагальненням чуттєвих сприйнять і що в німотності тварин слід шукати пояснення, чому для них не є досяжні ні загальні ідеї (у французькому, щонайзагальнішому розумінні цього слова), ні залежна від них здатність людини досконалитися. Зрештою, і тоді й тепер дуже багатьма значення мови для розвитку думки тлумачиться геть незадовільно, наприклад, таким чином: ‘Мова слугує підмогою при відмислюванні, тому що вона позначає лише відміслене й повинна позначати тільки це; у противному разі мова була б непотрібна, бо число слів не було б меншим, ніж число сприйнять’. Слово береться тут як знак готової думки, а не як її орган, не як засіб видобувати її з копалень власної душі й надавати їй вищої вартості” [5:136].

З кожного речення повищого фрагменту проступає відлуння саме французької традиції. Приміром, ідея про те, що мовна здатність становить розділову лінію між твариною та людиною, була предметом жвавої дискусії, у якій дуалістіві картезіанського гатунку Бюффонові з сенсуалістичних позицій опонували П. Бонне та Кондільяк [див. 19:20–21], причому останній спирав свою аргументацію щодо наявності певних форм спілкування у тварин на власному розрізненні т. зв. “дієвої мови” (*langage d’action*), спільної для людей і тварин, та членоподільної звукової мови як суто людського набутку [див. 12:163–169; пор. 10, передмова].

Започатковане ще Декартом “французьке” розуміння слова *ідея*, згідно з яким то є частка розуму й нематеріальна субстанція, справді дотривало без

істотних змін аж до кінця XVIII ст. [див. 9:24], не втративши свого цілорічного загального характеру навіть у концепціях т. зв. "ідеєзнавців" (*idéologues*), що позначали цим терміном будь-які факти свідомості².

Якщо брати принципово хибне, на погляд Потебні, "кількісне" узагальнення мови (зрештою, дуже давнє, ясно висловлене ще Арістотелем), то достоту таке самісіньке віднаходиться в Н. Бозе, одного з поважніших французьких авторів XVIII ст., що він, за свідченням А. Робіне, "поновлює в працях уся граматилогічну традицію, від Арістотеля до Квінтіліана, від св. Йоана до св. Августина, від перипатетиків до схоластиків" [21:68]. Обґрунтовуючи перевагу загальних імен над власними в кожній мові, Бозе насамперед подає такий аргумент: "Якби потрібне було власне ім'я для всякого неподільного³, чи то вже реального, чи абстрактного, що з них складаються фізичний і розумовий світи, жоден розум не був би спроможний не тільки вимислити, але просто згадати цілокупність такого колосального реєстру. До того ж голос може позначити тільки досить обмежену кількість простих первозвуків, а отже, щоб охопити нескінченний реєстр неподільних, він мусив би множити сполуки цих простих первнів до нескінченності..." [10:240–241].

Нарешті, теза про слово як просту позначку попередньо сформованої думки просякає праці всіх авторів, що дотримувалися картезіанського дуалістичного протиставлення душі та тіла, звідки для них впливало суто механічне сполучення елементів у слові: "... мовлення складається з двох речей, а саме з вимови звуків голосом, що може йти тільки від тіла, ... та з приєднуваного до них значення, або ідеї, що може походити тільки з душі" [13:122]. Ця концепція належала у французьких авторів XVIII ст. до *loci communes*, набувши з часом метафоризованого вигляду: "Ідеї являють собою прості образи речей; однак, оскільки вони є внутрішні й духові, щоб оприявити їх назовні, треба було дати їм тіло – що й учинено запровадженням слів, до яких вони були приєднані, ставши їхньою душею..." [15:5].

У «Психології поетичного та прозаїчного мислення» Потебня розгортає одну зі своїх головних теоретичних тез наче коментар до повищого: "Потяття мови вичерпується певного ґатунку сполученням членоподільного звука та думки. Звук, кажучи інакомовно, може бути названий покривом, тілом, формою; пов'язана з ним думка – також кажучи інакомовно – покриваним, душею, змістом. Це порівняння, попри всю його неточність, може, втім, слугувати відповідним пунктом для іншого висновку. У тварини шкірний покрив може бути здергий з тіла, але незалежно від тіла шкіра не існує. Членоподільний звук може бути штучно відокремлений від думки, коли людина хоче використати його для дослідження, але в природі, як і шкіра, існує лише як форма думки, невіддільно пов'язана з нею" [5:203].

Якщо нерозпізнання єдності позначення та позначеного в мовному знакові (вдаючися до сосюрівських термінів) було типовою прикметою французької теоретичної рефлексії над мовою під добу Просвітництва [див. 9:20], то Потебневі уточнення з цього приводу не слід розуміти в сосюрівському дусі, як ствердження суто асоціативного зв'язку між цими двома компонентами, – попри позірну суголосність в аргументації, застосованій обома авторами. Справді-бо, Ф. де Соссюр, розплумачуючи власне розуміння істини мовного знака, завважував щось дуже схоже: "Цю двосторонню єдність часто порівнювали з людською особистістю, що є єдністю душі й тіла. Зіставлення це

малоприйнятне. Правильніше було б зіставити її з хімічною сполукою, наприклад з водою, що складається з водню й кисню; узятий окремо, кожний з цих елементів не має жодної з властивостей води” [7:130]. Принципова відмінність тут полягає в тому, що для Соссюра таке поєднання є беззаперечно довір’я [7:89], тимчасом як Потебня рішуче стверджував протилежне: “У створенні мови немає довірливості, а тому доречно буде запитати, на якій підставі певне слово означає саме оце-ось, а не щось інше” [5:100].

Розбіжності між поглядами Потебні та панівною мовною теорією попередньої доби добре увиразнюються в двох моментах, що вможливають когерентне порівняння між ними: співвідношення між абстрактним і конкретним у мові та поняття мовного вжитку.

Із приводу першого Потебня, *expressis verbis* покликаючися на естетичні уявлення французьких авторів початку XVIII ст. А.-І. де ла Мотта та А. Ріше, згідно з якими загальне положення (в процесі мистецької й, зокрема, літературної творчості) передусє конкретному випадкові і ховається в ньому, ніби в шатах іноказання, одразу ж проводить паралель із мовою: “Стосовно мови це означало б, що слово спочатку позначає цілу низку речей, наприклад *стіл узагалі*, або цілу низку якостей чи дій, а відтак, конкретно, *цю річ, цей стіл, цю дію*. Коли так, постає питання: звідки взялося це загальне. Ми можемо на підставі міркувань чи спостережень довести, що загальне виникає не інакше, ніж із складення багатьох конкретних, і набуття загальних думок вимагає певних зусиль, іноді настільки великих, що деяких узагальнень людство доходило впродовж багатьох тисячоліть свого життя, що численні мови, а отже й численні народи, які ними говорять, деяких узагальнень зовсім не можуть висловити, або висловлюють їх неповно, тому що ці узагальнення не становлять спільного здобутку пересічного рівня мовців” [6:78]. Із цієї цитати випливає, що Потебня вельми влучно окреслив неабиякий ключіт, що його мали тогочасні французькі теоретики, намагавшись, за виразом С. Ору, “сягнути конкретного загальними ідеями” [8:89], хоча причини цього йому вбачалися, напевно, не в “уломності способу потрактування референтної функції мови”, притаманній добі Просвітництва [8:89], а радше в безперспективності всяких спроб пояснити функціонування живого мовленого слова на підставі “забобону”, згідно з яким за його джерело має правити “гербаризована” подоба слова, внаочнювана словниковим описом [6:56].

Відповідно й поняття мовного вжитку, яке було осереддям теоретичних побудов у рамках французької “просвітницької” візії мовних проблем, мислившись передовсім у протипокладенні поняттям раціональності [див. 22:19], набуває в Потебневому освітленні зовсім іншого забарвлення. І справді, приміром, у Н. Бозе (а він може в цьому питанні репрезентувати й позицію багатьох інших авторів) принципова вихідна теза про довір’я мов [див. 22:22–23] тягне за собою висновок, що приступні чуттям знаки можуть бути виразниками нематеріальної думки лише завдяки певній умові (convention), єдиним “уповажником” якої є вжиток [10:177–178]. У 9-му томі загальнозваної «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж. Д’Алямбера міститься стаття «Язик»⁴ («Langue») за підписом В. Е. Р. М., скомпонована Н. Бозе спільно з Ж.-Ф.-А. Душе [див. 9:11], – де категорично стверджується: “У *язиках* усе є вжиток: матерія та значення слів, аналогічність та аномальність закінчень, примус чи свобода у складенні, чистота чи несовірність зворотів” [ст. 249А, цит. за вид.: 9]. Попри таке

всесилля вжитку, він аж ніяк не може вважатися, на думку авторів, за “тирана” над язиками, оскільки поняття тиранії сутерує несправедливість, сваволлю й самодурство, а влада вжитку над мовою, навпаки, є щонайсправедливіша, адже тільки він – уже самим своїм існуванням – забезпечує порозуміння. У підсумку цих міркувань із притиском повторено: “Ужиток ... не є тиран над язиками, він є їхній природний, обов’язковий і єдиний законодавець; його ухвали становлять їхню сутність ...” [ст. 249В]. На позір дуже подібна думка, до того ж виражена мало не тими самими словами, віднаходиться в Потебні: “... *usus* у мові не є *tyrannus*, тобто щось стороннє, а сама сутність мови” [3:480]. Проте її справжній зміст є геть відмінний, оскільки за контрапункт до вжитку для Потебні править не *ratio*, а етимологічна форма; притому він відмовляється припустити будь-яку можливість невідповідності між нею та вжитком [див. 3:50], звідки впливає динамічне окреслення цього останнього як сили, що “дається взнаки тільки в дійсному житті мови, тобто у зв’язному мовленні” [див. 4:95].

Властиво, в царині мовознавства чи не головним критерієм розрізнення теорій застарілих, які мають бути віднесені до міфології, та теорій новітніх, приналежних до актуальної науки, для Потебні була міра досягнення ними динамічної ролі мови як посередника між уже пізнаним та новопізнаваним, що її виконання передбачає нерозривну єдність ужитку та творення [див. 3:58–59], а отже й засадничу невпинність і незавершеність перекшталтування мовної системи [див.: 4:136; 5:227]. Такий погляд на мову перебував поза рамцями зорієнтованої на картезіанський раціоналізм французької граматики XVIII століття, у якій постулювалася незалежність думки від мови [див. 20:127]. У прикладному аспекті з цього випливало, зокрема, прагнення “устійнити нашу мову в такому стані, як ми нею говоримо сьогодні”, і водночас сподівання, що це пощастить зробити, “узгодивши правила граматики з ужитком” і домігшись їх повсюдного дотримання завдяки дбайливому вивченню [11:39]. Щойно на зламі XVIII–XIX ст. розуміння обопільної взаємності думки та мови почало увиразнюватися в поглядах, що їх обстоювали ідеєзнавці Ф. Тјоро, А.-Л.-К. Дестют де Трасі, П. Ж. Ж. Кабаніс та ін. [див. 16:102], – автори, що справили певний вплив на інтелектуальну еволюцію Гумбольдта (зокрема під час його перебування в Парижі 1798 р.), виступивши як своєрідна сполучна ланка між ним та французькою просвітницькою традицією [див.: 16:112, 119; 19:230–231]. Утім, для Потебні нове теоретичне мовознавство починалося саме з Гумбольдта, з-поміж чийх концептуальних засад він вирізняв ту – революційну [див. 5:38–39], – згідно з якою мова є не готовий витвір (*Vñāñi*), а діяльність (*Tiŷñāñéá*), спрямована на те, щоб зробити членоподібний звук вираженням думки [пор. 17:418]. Беручи загальний перебіг еволюції людського знання “від міфу до поезії, від поезії до прози та науки” [6:303], догумбольдтівський етап у розвитку уявлень про мову, нехай нескінченно далекий від первісного – щиро міфологічного – невідділення слова від речі [див. 5:206], усе ж перебував, на погляд Потебні, хіба що на порозі правдивої науковості.

Автор складає подяку фундації «La Maison des Sciences de l’Homme» (Париж) за надану йому 1999 р. дослідницьку стипендію ім. Д. Дідро, що вможливила опрацювання розглянутої теми.

1. Вакуленко С.В. До питання про відтворення українською мовою лінгвістичної термінології Ф. де Соссюра // Филологический анализ: Теория, методика, практика. – Киев; Днепропетровск; Херсон, 1995. – Вып. 7. – С. 140–147. 2. Орнатовский И. Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных. – Харьков, 1810. 3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I–II. 4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.; Л., 1941. – Т. IV. 5. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. 6. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. 7. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. 8. Aurox S. La sémiotique des encyclopédistes. Essai d'épistémologie historique des sciences du langage. – Paris, 1979. 9. Aurox S. L'encyclopédie "grammaire" et "langue" au XVIIIe siècle. – [Paris], 1973. 10. Beauzée N. Grammaire générale, ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage, Pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues. – Paris, 1767. – Т. 1. 11. Buffier C. Grammaire Française sur un plan nouveau pour en rendre les principes plus claires & la pratique plus aisée. – Paris, 1709. 12. Condillac E. B. de. Essai sur l'origine des connaissances humaines. – Paris, 1998. 13. Cordemoy G. de. Discours physique de la parole. – Paris, 1677. 14. Droixhe D. La linguistique et l'appel de l'histoire (1600–1800). Rationalisme et révolutions positivistes. – Genève; Paris, 1978. 15. Girard G. Les Vrais Principes de la Langue Française, ou La Parole réduite en Méthode, conformément Aux Loix de l'Usage, en seize Discours. – Paris, 1747. 16. Hafler G. Sprachtheorien der Aufklärung zur Rolle der Sprache im Erkenntnisprozess. – Berlin, 1984. 17. Humboldt W. von. Werke in fünf Bänden. – Berlin, 1963. – Bd. III: Schriften zur Sprachphilosophie. 18. Lancelot C., Arnauld A. Grammaire générale et raisonnée. – Paris, 1660. 19. Ricken U. Probleme des Zeichens und der Kommunikation in der Wissenschafts- und Ideologieggeschichte der Aufklärung. – Berlin, 1985. 20. Ricken U. Sprache, Anthropologie, Philosophie in der französischen Aufklärung. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses von Sprachtheorie und Weltanschauung. – Berlin, 1984. 21. Robinet A. Le langage à l'âge classique. – Paris, 1978. 22. Tabouret-Keller A. La maison du langage. Questions de sociolinguistique et de psychologie du langage. – Montpellier, 1997.

¹ Пор. його заввагу щодо І. Е. Лессіна: "... чоловік дуже глибокодумний – через що його дослідження й мають для нас вагу, – але чоловік XVIII ст. ..." [6:79].

² Варто зазначити, що ставлення Потебні до терміна *ідея* мінялося з плином часу. Якщо в молодечому творі «Думка та мова» він називав його узвичаєнішим відповідником поняття "зміст" мистецького твору [5:161], то згодом почав добавати потребу "очистити його від налиплих до нього трансцендентальностей" [6, с. 140], а в пізній період волів зовсім його не вживати [5:228].

³ Так перекладено фр. *individu* – згідно з термінологічним ужитком О. Потебні, який віддавав лат. *individuum* за допомогою рос. *неделимое* [див. 5:43 та деінде].

⁴ Термін *язык* ужито як відповідник фр. *langue* – у протиставленні до *langage* (мова), – оскільки в «Енциклопедії» є й окреме гасло, що має за назву цей останній термін. Такий терміновжиток не є противний українській мовознавчій традиції [див. 1:140–145].

Український образ світу в дослідженнях міфопоетичних символів О. Потебні

О. Потебнею було зроблено революційний крок у методології дослідження міфології та міфопоетичного мислення. Сприймавши ідею О.М. Афанасьєва про міфічну структуру і генезу слів мови, про імплікованість міфічного способу мислення у внутрішній формі слова, О. Потебня розробив і реалізував у конкретних дослідженнях методологію аналізу міфів як мовного, лінгвістичного феномену. "Основне положення Афанасьєва, що "зерно, з якого виростає міфічна оповідь, криється в *первісному слові*" почасти вірне", – писав О. Потебня, – але "не первісне тільки, але будь-яке слово з живим уявленням, якщо його розглядати разом з його значенням (єдиним), є ембріональною формою поезії. Оскільки міф є теж поетичною формою..., але дуже загальною, такою, що має різні ступені розвитку, від найпростіших до найскладніших, то наперед є можливим, що найпростіші форми міфу *можуть* збігатися із словом. А міф як цілісна *оповідь* ("сказание") може передбачати міф як *слово*" [3:256].

Виходячи з ідеї своєрідної "лінгвоморфності" міфу, О. Потебня був першим, хто розпочав дослідження міфів на базі наукового методу. Сутність цього методу можна визначити як реконструкцію внутрішньої форми ключових слів-символів міфопоетичних текстів. На основі реконструкції первинних смислових парадигм ключових символів (семантика міфу) стає далі можливою реконструкція взаємовідносин цих первинних смислоутворюючих одиниць у цілісній оповіді ("синтаксис" міфу) та аналіз окремих ситуацій міфотворення як моделювання реального світу в образах свідомості людини (прагматика міфу). Втім, вихідним об'єктом аналізу є внутрішня форма окремого слова-символу в міфі, оскільки саме тут виникає первинна міфічна модель окремого явища реального світу, смислова парадигма його розуміння.

Цей аспект наукової спадщини О. Потебні останнім часом набув великої актуальності у зв'язку з появою нового напрямку у вітчизняній і світовій культурології – дослідження *національних образів світу*. Для реконструкції українського образу світу такі дослідження О.Потебні, як «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865), «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (1883–1887), «О доле и сродных с нею существах» (1867) та ін., виявилися невичерпним джерелом фактів та ідей навіть на сучасному етапі розвитку науки. Причому, як зазначала Т.Б. Лукінова, у деяких випадках (наприклад, у тлумаченні етимології деяких слів) сучасні уявлення виявилися хибними у порівнянні з поглядами О. Потебні [1:64]. Як зазначав І. Фізер, О.Потебня "був першим, хто першим дійшов висновку про триєдність семантичної потенції відношення вираження/зміст – міфологічної, поетичної та наукової" [4:6]. Саме це стало теоретичним підґрунтям наукового аналізу міфопоетичних символів. У дослідженні українського образу світу названі роботи О.Потебні відіграють роль класичної спадщини, звернення до якої може бути збудником нових ідей і джерелом натхнення для сучасних дослідників.

Метою даної короткої розвідки є аналіз і оцінка спроби О. Потебні реконструювати загальнослов'янський образ світу як системне ціле і виявлення в ньому специфічно українських елементів.

Вихідною гіпотезою О. Потебні була впевненість у *моністичному* походженні системи міфопоетичних символів загальнослов'янської картини світу, репрезентованої у народній поезії. Така впевненість була закономірним наслідком концепції *генези внутрішніх форм слів-символів*, що була розроблена О. Потебнею. Дослідник виходив із необхідності існування *першокоренів* кожної групи мов, які були б фіксаціями первинних інтуїцій світосприйняття. За гіпотезою О. Потебні, для слов'янської картини світу (як і для загальноіндоевропейської) першопінтуїцією був двоїстий першосимвол вогню / світла. "Якби ми й не знали, що божества вогню і світла посідали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, — пише О.Потебня, — то могли б пересвідчитися в цьому з величезної кількості слів, що мають в основі уявлення про вогонь і світло. Як дупа і життя, так і окремі прояви життя: голод, спрага, жага, любов, печаль, радість, гнів, — уявлялися народові і зображувалися в мові вогнем [точніше, його проявами. — Авт.]" [3:289]. Далі у процесі розвитку і ускладнення мови першопінтуїція вогню / світла як первісного світовідчуття членувалася, диференціювалася у відповідності до смислів окремих явищ.

Шляхом аналізу етимології ключових слів слов'янських мов (етимологія є безпосереднім розкриттям принципу утворення внутрішньої форми слова) О. Потебня реконструює довгий "ланцюг" споріднених за внутрішньою формою слів. За своїм безпосереднім значенням у сучасних мовах ці слова виявляються часто вже зовсім не пов'язаними одне з одним, але першопінтуїція вогню / світла, яка міститься в їхній внутрішній формі, є своєрідним "загальним знаменником", що генетично пов'язує їх між собою. Цей ланцюг, що реконструйований у ранній роботі О. Потебні "Про деякі символи в слов'янській народній поезії", виглядає таким чином: вогонь/світло — жага/журба — їжа/життя — гіркота/солодкість — жар/мороз — білий/червоний/чорний — швидкість/розум — вода/вітер — темрява/ніч — гори/рівнина — шлях — а також багато інших явищ світу [3:287–379]. Починаючи приблизно із середини "ланцюга" первинна інтуїція вогню/світла поступово "згасає", вже не зустрічається безпосередньо у внутрішній формі слів. Втім, *генетична логіка взаємозв'язку* слів показує, яким чином зі слів, що ще мали у своїй внутрішній формі зв'язок з першопінтуїцією, виникли ті, що її вже не мають, але є очевидним їхнє походження від перших. Мова, таким чином, постає у вигляді своєрідного "дерева" з єдиним коренем (вогонь/світло), розгалуженим гілками (система основних коренів) та множиною "листя" — слів. "Прийнявши за дане певне число коренів, рівне числу основних уявлень у певній сім'ї мов, ми можемо припустити, — писав О.Потебня, — що хід лексичного розвитку полягає приблизно у наступному. Нові поняття, входячи у думку і мову народу, означалися звуками, які раніше мали смисл, і ґрунтом для цього слугувала єдність основних ознак нових і старих понять" — і, таким чином, кожне новіше "покоління" слів "споріднювалося вже зі словами не первинного, а пізнішого утворення". Але мова залипається живою липше завдяки своїй здатності "відновлювати власне значення слів, що стихійно забувається, і в цьому причина утворення символів" [3:285]. Символічний вимір слів мови є своєрідною "компенсацією" щодо їхньої прагматичної функції, яка нехтує глибинним смисловим виміром мови.

Таким чином, генетична логіка мовного “дерева”, що визначає внутрішню форму слів, є структурою символічного виміру мови. Аналіз цієї структури дозволяє досліджувати сукупність народних міфопоетичних слів-символів як системне ціле, що складає національний образ світу. Певні спроби такого системного цілого можна знайти у дослідженнях О. Потебні. У ранній роботі, про яку вже йшла мова, серед ключових символів українського образу світу дослідником розглядались такі: *журба, жага, жаль* (встановлюється їхній зв'язок через *горе* з *горінням*); *поти* (зв'язок з *жаданням* і *любов'ю*); *полин* (через *гіркоту* з *горінням*); *радість, весна, весілля* (зі *світлом*) та багато інших. Отже, доробком О. Потебні в дослідженні українського образу світу тут було виявлення наскрізної смислової причетності значного ряду символів до першоінтуїції *вогню/світла*, що призводить до розуміння “прихованих”, глибинних конотацій цих символів.

У подальших дослідженнях О. Потебнею було розкрито смисл символу долі – одного з ключових в українському образі світу, глибоко пов'язаного з уявленням про сутність людини, а також проаналізовано взаємозв'язок цілої низки поширених міфопоетичних символів на прикладі аналізу пісні “Зеленая явірничка...”

Символ долі (“частини”) є спорідненим зі словом *щастя* (с-частя), – в обох випадках місце людини у світі усвідомлюється тут як отримання свого місця у світовому цілому. Символ *року* відображає вже більш високий рівень ставлення людини до світу, – тут доля людини усвідомлюється як слово, вирок божественної волі. Символ *лиха* О. Потебня тлумачить як таке, що має внутрішню форму, похідну від *за-лишати*, позбавляти, – тобто як пов'язаний із символом долі. *Біда* так само за внутрішньою формою пов'язана з *розділенням, розколом*, тобто, знов-таки, з “долею” [3:472–477]. Появу в мові двох слів-символів, не спільнокорених з долею, але пов'язаних з нею внутрішньою формою слова, слід розглядати як необхідність розмежування доброї і поганої долі. *Горе, журба* є безпосередньо пов'язаними з першоінтуїцією *вогню* через *горіння* і стосуються суб'єктивного аспекту, стану переживання поганої долі. Аналіз О. Потебнею символу долі і споріднених з ним символів, як на рівні лінгвістичному, так і на фольклорному, є певним зразком для аналізу ключових символів українського образу світу.

У роботі “Про зв'язок деяких уявлень у мові” О. Потебнею аналізується на прикладі однієї пісні з наведенням великого порівняльного матеріалу (лінгвістичного і фольклорного) ряди стійких символічних асоціацій, що притаманні українському народному мисленню: *рід—ріст—зріст—старість—дерево—ствол* і т.ін.; *пнів—корінь—батько*; *листя дерева—слово—розум—брехня—шум—лайка—загроза—грім*. Рівень спорідненості символів, міжсимвольних асоціацій безпосередньо відображає національну специфіку світосприйняття.

Крім того, О.Потебня залишив зразки не тільки прискіпливого аналізу символічних “ланцюгів”, але й зразки цілісної і стиснутої до короткої “формули” інтерпретації окремих пам'яток фольклору, особливо пісень. Прикладом цього може слугувати його тлумачення пісні про “крокове колесо”. “Можна собі уявити, що цю пісню хтось зрозумів в буквальному смислі, тобто не зрозумів її взагалі... Але нехай ця нісенітниця отримає внутрішню форму і від пісні повіє на нас весною природи і дівочого життя”, – пише тут О. Потебня. Здатність дослідника за зовніпильною специфічно національною метафоричною схоплювати

загальнонародські смисли і символічні відношення є іншою стороною дослідження саме національної специфіки міфопоетичного мислення.

У підсумку роль наукового доробку О. Потебні в дослідженні українського образу світу слід визначити як 1) реалізацію нового методу аналізу міфопоетичної символіки (аналіз внутрішньої форми слів-символів; 2) розбудову "деревopodobної" моделі слов'янських мовних символів, у контексті якої виявляється специфіка української символіки, особливо тієї, що стосується розуміння місця людини у світі (доля і т.ін.); 3) надання зразків тлумачення окремих міфопоетичних пам'яток у контексті загальнонародських смислів. Усе це робить актуальним науковий доробок О. Потебні для сучасного дослідження українського образу світу.

Література

1. Лукінова Т.Б. О.О.Потебня як дослідник слов'янського язичництва // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія. – К., 1985. – С. 62–70.
2. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – 192 с.
3. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – 532 с.
4. Fizer John. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. A Metacritical Inquiry. – Cambridge, Massachusetts, 1988. – 164 p.

Л.В. Гармаш

Теоретическое наследие А.А. Потебни и проблема символа в интерпретации символистов

Наследие выдающегося филолога XIX века А.А. Потебни все чаще привлекает внимание современных ученых. Наряду с лингвистическими трудами ученым был создан ряд исследований по поэтике фольклора и литературы. Взгляды Потебни разделяли многие представители одного из ведущих литературных направлений начала XX века – символизма. На научный авторитет Потебни стремились опереться В. Брюсов, Вяч. Иванов, А. Блок. Широко ссылались на работы ученого А. Белый, который писал, что "символическая школа видит языковой свой генезис в учениях Вильгельма фон-Гумбольдта и Потебни (здесь обобществен взгляд Брюсова на Потебню)" [1:447].

Обосновывая теорию символизма, Белый исходил из учения Потебни, считавшего, что "язык есть главное и первообразное орудие мифологии" [7:105]. Ученый был уверен в присущей языку метафоричности и показал, как исконный символизм языка и мифа закономерно порождает поэтические тропы. Разделяя подобные взгляды на язык и миф, Белый приходит к выводу, что для возникновения символа слово должно пройти несколько стадий: эпитета, сравнения и аллюзии, в результате чего возникает метафора – символ [1:140]. Символ, по его мнению, находится между творчеством поэтическим и мифическим [1:141]. Наделенный в процессе творчества "онтологическим бытием", символ "оживает и действует самостоятельно <...> символ становится мифом" [1:141]. И наоборот, как писал С. Булгаков, "содержание мифа выражается в символах" [2:61]. Способность поэзии к созданию

образов, по мысли Белого, является тем неперменным фактором, который обусловил непосредственную связь поэтической речи с мифологическим творчеством [1:141].

В мифе символисты (Вяч. Иванов, А. Блок, А. Белый) подчеркивают его объективность, общечеловеческий характер, предельную обобщенность образа (*"Миф – объективная правда о сущем"* [4]). Для них миф никогда не был чем-то нереальным, а значит – вымышленным или фантастическим. И тем более он не мог быть обманом, попыткой как-либо "приукрасить" действительность или уйти в некий иллюзорный, не имеющий ничего общего с реальностью мир.

Миф, по мнению символистов, так же реален и объективен, как и мир идей, который в мифе обретает форму, видимые черты, после чего этот мир может быть понят и принят человеком. Но реальность мифа существенно отличается от реальности объектов, данных человеку в чувственном опыте. *"Мифу, – пишет С. Булгаков, – присуща своя особая достоверность, которая опирается не на доказательства, но на силу и убедительность непосредственного переживания"* [2:57–58]. В мифе раскрывается картина божественного бытия, которое, как известно, для символистов является первичным по отношению к земному, а потому истинным.

Назвав одно из выделенных им в символизме направлений "реалистическим", Вяч. Иванов подчеркнул, что символ не просто условный знак, намек на субъективные душевные переживания художника. Раскрывая в символе миф, по Иванову, становится выразителем коллективного сознания. Подобной точки зрения придерживался также А. Белый. Он писал о себе: *"...Я саму индивидуальность рассматриваю как лишь соединение многих обличей личности; мой индивидуум – коллектив..."* [1:440]. Суждения А. Блока по этому вопросу неоднозначны. Тем не менее он также признает объективный характер мифа.

Объективность мифа предъявляет к художнику требование быть правдивым, что понимается как верная передача им изначальных, архетипичных, по выражению К. Юнга, образов, которые существуют в коллективном бессознательном. В отличие от обычного человека, художник наделен особой проникновенностью и чуткостью, что позволяет ему интуитивно проникнуть в трансцендентное бытие, а затем, не исказив его, *"творчески закрепить в имманентном мире"* [2:59]. В своих работах 1890-х годов Вл. Соловьев высказывает уверенность, что источник поэзии находится в мире вечных идей или первообразов. Поэту дано познать этот мир идей иррациональным путем и постичь объективный сущностный смысл бытия.

В "Мыслях о символизме" Вяч. Иванов писал, что поэт должен выйти за пределы рассудка. Слово перестает быть адекватным самому себе, оно обретает особую энергию, становясь инструментом иррационального познания космического универсума. *"Я не символист, – заявлял Иванов, – если слова мои равны себе, если они не эхо иных звуков"* [4:194].

С другой стороны, мифопоэтической литературе нового времени присуща, по выражению Д. Максимова, "напряженная субъективность". Как же случилось, что непоколебимая уверенность в объективности мифа сочеталась у символистов с совершенно противоположной тенденцией? Очень часто художник наделялся символистами функцией творца,демиурга, создающего новый, никогда не существовавший в действительности мир. При этом

изменению подвергались привычные жизненные реалии, они полностью подчинялись всемогущей воле поэта: *"Беру кусок жизни, грубой и бедной, и творю из нее сладостную легенду, ибо я – поэт"*, – так начал один из своих романов Ф. Сологуб. Для автора *"Творимой легенды"* единственной истинной реальностью становился мир исключительно своего внутреннего *"я"*, а мифологические образы использовались только как материал для символизации субъективных личных переживаний.

Взаимоисключающие суждения могли встречаться у одного и того же поэта. Здесь действует та же всеобъемлющая идея синтеза, пронизывающая буквально все аспекты деятельности символистов. Наиболее ярким тому подтверждением служат противоречивые высказывания Блока. Проанализировав их, Д. Максимов пришел к выводу, что для поэта *"миф в своей основе субъективен, но, вместе с тем, устремлен к преодолению субъективности, к объективации, к 'общему'"* [6:10].

У А. Белого объективность мифа неотделима от субъективности автора-демиурга. Это выразилось, в частности, в понимании Белым творческого процесса, который осуществляется в несколько этапов. Сначала поэт создает словесную метафору (символ) – *"творимую легенду"*, но как только символ возник, он наделяется, по мнению Белого, *"онтологическим бытием, независимо от нашего сознания"* [1:140]. В повести *"Котик Летаев"* окружающая действительность дается через восприятие ребенка, и в этом смысле возникающая в произведении картина мира предельно субъективна. С другой стороны, все личное здесь есть проекция уже некогда бывшего раньше – каких-то событий, имевших место в прошлом, а теперь *"узнаваемых"* или *"вспоминаемых"* в настоящем. Белый как будто срывает *"покровы Майи"*, обнажая за кажущейся случайностью любого момента в настоящем глубокую внутреннюю закономерность, делает видимой связь между событиями древнего прошлого и настоящего. Это дало основание одному из исследователей определить повесть как философское произведение *"на тему об единстве индивидуального и общечеловеческого развития сознания"* [3:76]. В субъективном мире сознания ребенка отражается, как в капле воды, весь океан человеческой культуры.

В романе *"Петербург"* подобное совмещение объективного и субъективного начала представлено, как отмечает Л. Силард, парадоксально двойственной позицией автора-повествователя: *"автор эксплицировался как демиург, творец своего мира, но в то же время у него оспаривалось право занимать 'позицию вневещности'"* (терминология М. Бахтина), скажем так: *быть вне изображаемой жизни и "завершать ее"* [8:278].

Для Белого в символе и в мифе соединяются до полного растворения друг в друге субъективное и объективное. Человек представляется ему одновременно и субъектом, и объектом деятельности, поэтому в нем индивидуальное приравнивается ко всеобщему: *"Мы идем от себя, как ничтожной песчинки бытия, к себе, как Адаму Кадмону, как к вселенной, где я, ты, он – одно..."* [1:39]. В художественном символе соединены окружающая человека внешняя объективная действительность и внутренний мир его сознания, макрокосм и микрокосм. В статье *"Пути культуры"* Белый пишет: *"...Символ есть образ, соединяющий в себе переживание художника и черты, взятые из природы"* [1:22]. Подробнее он развивает эту мысль в другой своей работе *"Смысл*

искусства" [1:117]. Белый стремится распахнуть рамки индивидуального сознания до предела, каковым является весь мировой универсум. Действительность становится тогда частью сознания, когда она переживается человеком. *"Кто хочет практически узнать ценность, тот должен ее пережить"*, — пишет Белый, соглашаясь в данном вопросе с Риккертом [1:19]. С другой стороны, в "я" личном Белый стремится пережить "я" вечное.

Правдивость художника, реальность его образов, по мнению символистов, не в том, чтобы изобразить окружающую действительность и человека такими, каковы они есть в данный исторический момент, а в том, чтобы приблизить человека к его "норме" (богочеловеку) и через преобразование человека преобразовать мир, так как они изоморфны друг другу и изменение одного неизбежно повлечет изменение другого.

Мы считаем, что именно тенденция слить объективное и субъективное породила ситуацию, когда *"не человек создает миф, но миф высказывается через человека"* [2:61]. Это привело к возникновению в начале XX века лирических жанров, наполненных несвойственным им ранее эпическим содержанием. Разумеется, лиро-эпическая поэзия существует давно, но в произведениях символистов смыкаются предельно выраженные устремления — с одной стороны к мансимальной индивидуализации, о чем свидетельствует хотя бы присущий им автобиографизм и насыщенность легко узнаваемыми бытовыми и историческими реалиями; а с другой — максимально выраженное обобщение, универсальность мифа, расширение рамок "я" лирического героя до бесконечности, попытка вобрать в себя весь окружающий мир, их отождествление. В абсолюте микроэлемент (отдельное стихотворение) становится равен макроэлементу (сборнику стихов) и даже всему творчеству поэта. Эта тенденция повлияла и на сознание лирического субъекта поэзии символистов, которое становится, как справедливо заметил С. Титаренко *"антипсихологичным"* [9:6].

Герои творимого Белым мифа одновременно в чем-то отражают личность своего создателя и в то же время обязательно являются проекцией своих "вечных" прототипов — героев античной, христианской, германской и других мифологий. Его раннее творчество представляет собой один из наиболее ярких образцов такого соединения индивидуального и универсального. Более традиционным путем Белый-символист идет в поэтическом сборнике *"Золото в лазури"*, воплотившем *"миф об аргонавтах"* (см. подробнее статью А.В. Лаврова [5]). Но в оригинальном жанре литературной симфонии тенденция к полному слиянию субъективного и объективного начала выражена не менее отчетливо. Через их всеохватывающую *"музыкальную"* лирическую стихию выкристаллизовывается мифологический сюжет. На примере произведений А. Белого мы наблюдаем рождение лирического мифа, в котором эпос и лирика неразрывно соединены в единое целое.

Литература

1. Белый А. Символизм как миропонимание. — М., 1994.
2. Булгаков С. Свет невечерний. — М., 1994.
3. Григорьев А.Л. Мифы в поэзии и прозе русских символистов // Литература и мифология. — Л., 1975.
4. Иванов Вяч. Родное и вселенское. — М., 1994.
5. Лавров А.В. Мифотворчество аргонавтов // Миф — Фольклор — Литература. — Л., 1978.
6. Максимов Д.Е. О мифопоэтическом начале в лирике Блока (Предварительные замечания) // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. Тарту, 1979. — Вып. 459.
7. Потебня А.А. Мысль и язык. — К., 1993.
8. Силард Л. Поэтика символистского романа к. XIX—н. XX

в. (В. Брюсов, Ф. Сологуб, А. Белый) // Проблемы поэтики русского реализма XIX века. – Л., 1975. 9. Титаренко С.Д. Миф как универсалия символистской культуры и поэтика циклических форм // Серебряный век: философско-эстетические и художественные искания. – Кемерово, 1996.

Н.И. Сукаленко

Учение А.А. Потебни и современная антропоцентристская лингвистика

В 60-70-е годы происходит смена в парадигме лингвистических представлений на проблему языкового значения. До этого времени преобладал взгляд на значение как на достаточно одномерное плоскостное явление, базирующееся на четких логических основаниях. В лексикографических работах высказывались мнения о недопустимости логически противоречивых описаний слов в толковых словарях, например наличия замкнутого круга в определениях, а едва ли не самой распространенной темой лингвистических работ традиционной семантики было исследование конкретной лексико-семантической группы с обязательным применением компонентного анализа. Однако многомерные, многосущностные, нередко диффузные семантические категории не могли быть описаны удовлетворительно только с его помощью, в отрыве от реальных условий функционирования языка. Поэтому вполне закономерен в 60-70-е годы резкий поворот от отдельного автономного изучения семантических и прагматических аспектов значения к их совместному, целостному рассмотрению; более того, к возникновению представления о том, что семантика и прагматика нередко образуют «амальгамированные», по выражению Е.М. Вольф, структуры, не поддающиеся четкому разграничению [7:13].

В прагматических исследованиях организующим центром «смыслового пространства» становится человек со всеми его психологическими комплексами, в связи с чем коренным образом меняются взгляды и на методы изучения семантического значения. В частности, лингвисты, психологи и психолингвисты единодушно отмечают несопоставимо большую сложность изучения значения как феномена психики, чем знакового явления [20:29]; акцентируют внимание на необходимости учета «многомерности, многоуровневости и многоаспектности психических явлений» [9:28]; высказывают предположения о том, что значения «представляют собой сложнейшие переплетения бесконечного числа сущностей, состоящих из элементов с самым различным онтологическим статусом» [11:254]. «Если вы используете инструменты, учитывающие восприятие, социальное взаимодействие, эмоциональную жизнь и т.п., вы, вероятно, получите совсем не те законы, которые выводимы с помощью одного только аппарата порождающей лингвистики», – подчеркивает Дж. Лакофф [10:367]. Более того, ставится не только вопрос о существовании сходных принципов структуры восприятия и концептуальных систем, но положение о неотделимости восприятия от концептуального содержания сознания становится основным постулатом когнитивной психологии. Психологи

в работах последнего времени приходят к выводу о том, что «структуры сенсорного, семиотического и семантического пространств при относительной самостоятельности теснейшим образом взаимосвязаны, взаимообусловлены и взаимопроницаемы друг в друга» [9:32].

Таким образом, представление о языковом значении как многомерном, многосущностном, многоаспектном явлении неизбежно приводит к мысли о необходимости междисциплинарного подхода к его изучению. В этом плане Е.Д. Поливанов предвосхитил современный подход, высказав мысль о том, что, «исходя из многоаспектной природы языка, лингвистику следует считать многоаспектной» [16:182].

В настоящее время Т.В. Булыгина отмечает зависимость детально разработанной лингвистической теории от ее взаимосвязи с нейропсихологией, социальной психологией и антропологией [4:134]. А.А. Уфимцева настаивает на необходимости «дополняющих друг друга связей» (вместо увеличивающегося разрыва) между лингвистикой, психологией, логикой, социолингвистикой, психолингвистикой [19:60, 99]. Н.Д. Арутюнова идет еще дальше и высказывает мысль о целесообразности создания промежуточных дисциплин, позволяющих изучать не изолированные феномены, а комплексы (циклы) каузально связанных явлений, относящихся к разным сферам жизни. Такой подход, по мысли автора, необходим для сохранения фактора целостности в познании, а прагматика, если не ограничивать ее задачу изучением механизмов коммуникации, направлена на исследование языка в контексте смежных с ним феноменов [3:3]. Психолог Б.М. Величковский также разделяет идею единства знаний, считая, что необходимо создать междисциплинарную науку о человеческой деятельности [5:10], а именно слово сохраняет память о человеческой деятельности в максимальной степени. И хотя понимание значения как феномена, объединяющего лингвистические и экстралингвистические знания, явную и фоновую информацию, уводит за пределы традиционного лингвистического анализа, именно такое понимание на современном этапе развития науки представляется В.В. Петрову «единственно приемлемым» [15:9].

Попытка проникнуть в сущность лексического значения как феномена человеческой психики выдвигает на первый план такую формальную проблему, как соотношение языка и эмпирического обыденного сознания; точнее, возникает «необходимость привлечения понятий и концепций, относящихся к сфере сознания, для решения ряда ключевых вопросов, касающихся природы и функционирования языка» [14:474].

В настоящее время реконструкция «наивной модели» мира на основе полного описания лексических и грамматических значений начинает рассматриваться, по мнению Ю.Д. Апресяна, как сверхзадача семантики и лексикографии, имеющая ценность сама по себе, а кроме того, позволяющая изменить стратегию описания языковых значений, сделать ее более общей и принципиальной [2:6].

В свете сказанного становится понятным, почему именно представление — основная единица эмпирического обыденного сознания, «тот способ, которым мы видим вещи», по Л. Витгенштейну, — одновременно становится центральной единицей фундаментальных лингвистических исследований последнего времени.

В связи с чрезвычайным интересом в настоящее время к феномену быденного сознания не только философов и лингвистов, но и психологов, культурологов, этнографов, медиков и специалистов по искусственному интеллекту обнаруживается удивительная современность учения А.А. Потебни. Со всей очевидностью она проявляется в постижении специфики метафоры, проблеме существования словесных знаков как специальных схем для означивания чувственных образов, сложнейшем переплетении в человеке социальных и биологических факторов, взаимодействии различных сфер чувственного познания при создании интегрального образа реальности, восприятию и передаче информации с помощью особого вероятностного критерия.

Исключительно важную роль в языковом означивании всех сфер человеческой деятельности – бытовой, профессиональной, социальной, морально-этической – играет врожденный, по мнению Н.М. Амосова, критерий вероятности [1:54]. Именно на существование данного критерия, естественно, не употребляя указанного термина, обращает внимание А.А. Потебня в работе «Мысль и язык». Так, анализируя значимость чувственных данных для постижения пространственных представлений, А.А. Потебня отмечает, что восток первоначально для нас там, где восходит солнце, запад – там, где оно заходит; но мы видоизменяем эти чувственные данные, так что упомянутые точки горизонта не меняются для нас по временам года, а остаются неподвижными и служат законам действительных явлений: восток не там, где восходит солнце, а там, где оно должно восходить [17:91–92].

В настоящее время доказано, что вероятный критерий составляет ядро учения о стереотипах. С помощью стереотипов в сознании человека создается устойчивая, стабильная картина мира. В этой картине подвижный, изменчивый в различных фазах, циклах объект рисуется в наиболее продолжительной и наиболее благоприятной для человека циклической разновидности. Например, *зеленый цвет* представляется человеку как *цвет травы*, *голубой* как *цвет неба*, хотя всем известно, что трава не всегда бывает зеленой, а небо голубым [21:43].

По-видимому, стабильность картины мира объясняется устройством человеческого разума, который «эволюция создала для оперативного реагирования в коротких отрезках времени при меняющейся среде и критериях. Поэтому модели качественны, отрывочны и статичны, состоят из отдельных картин, отражающих действительность фрагментами с разной обобщенностью» [1:55].

Усредненные, стереотипные представления могут превращаться в массу детальных картинок, используя терминологию Н.М. Амосова. Закрепление в языке степени их детализации, степени «раздельности восприятий», по А.А. Потебне, широкого спектра «игры психических соответствий», по А.Н. Веселовскому [6:90], самым непосредственным образом зависит от заинтересованности людей в подробно зафиксированных свойствах среды. Как подчеркивает Э. Сепир, «заинтересованность носителей языка в особенностях окружающей среды в значительно большей степени, нежели само наличие этих особенностей, предопределяет словарный состав языка» [18:273]. При различных видах хозяйственной деятельности необходимость в чрезвычайно раздробленной классификации фрагментов среды по сути дела аналогична той ювелирной детализации действительности, которая становится

подвластной профессионалам после упорной тренировки. Так, анализируя деятельность различных племен индейцев, Э.Сепир отмечает, что чрезвычайно разветвленный словарь отдельных участков действительности у определенных племен индейцев полностью предопределяется интересом людей к тем или иным реалиям. Так, например, словарь языка пайутов, жителей пустынных плато, очень точно описывает местоположение любого родника, а в ряде случаев это возможно лишь через указание на особенности рельефа (ср. каньон с небольшой речкой, старое русло реки, безводный каньон). Европейское собирательное понятие «сорняк» в языках некоторых индейских племен, пропитание которых в значительной степени составляют корни и семена диких растений, репнительно ломая все европейские представления об абстракции слова, приобретает самые непредсказуемые ипостаси. Так, часто используются различные названия для разных состояний одного и того же растения — в зависимости от того, сырое оно или как-то приготовлено, в зависимости от его цвета или от степени его созревания [18:272–273].

Подобная универсальность человеческих чувств, в конечном счете, обусловлена универсальностью человеческой практики, которая, как особо подчеркивает Т.И. Ойзерман «также является чувственной деятельностью» [13:56]. Конечно, чувствует, воспринимает предметы мыслящий человек. Наивно думать, что без тесной связи с разумом были бы возможны утонченно-изысканные метафоры К. Гамсахурдиа и В. Набокова типа: «... *тех папирос, которые он курил, тут не держали, и он ушел бы без всего, не оказись у табачника крапчатого жилета с перламутровыми пуговицами и лысины тыквенного оттенка*». И все-таки современная наука доказывает, что человеческий индивид обладает сознанием лишь постольку, поскольку он чувственным образом воспринимает внешний мир [8:69]. Не случайно в ключевых словах культуры, в мифологемах сознания, подобных судьбе, в устойчивых метафорах и сравнениях бытовой речи и фольклорного творчества, безусловно, преобладает чувственный элемент. Чувственный элемент чрезвычайно существенная часть массового обыденного сознания, того кентавра, по выражению В.М. Найдыша, в напластованиях которого причудливо переплетаются и в чем-то дополняют друг друга уровни научные и мифологические, логико-рациональные и мифопоэтические, рационально-теоретические и иррационально-мистические [12:45].

Литература

1. Амосов Н.М. Мое мировоззрение // Вопр. философии. — 1992. — № 6.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. — М., 1989.
3. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира Семиотика и информатика. — Вып. 28. — М., 1986.
4. Булыгина Т.В. Синхронное описание и внеэмпирические критерии его оценки // Гипотеза в современной лингвистике. — М., 1980.
5. Величковский Б.М. Предисловие // Хофман и Активная память. — М., 1986.
6. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — Л., 1940.
7. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. — М., 1984.
8. Дельгадо Х. Мозг и сознание. — М., 1971.
9. Забродин Ю.М., Потемкина О.Ф., Рубахин В.Ф. Слобно-ступенчатая модель переработки информации человеком // Когнитивная психология. — М., 1986.
10. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. X. — М., 1981.
11. Льюис Д. Общая семантика // Семантика. — М., 1983.
12. Найдыш В.М. Мифотворчество и фольклорное сознание // Вопросы философии. — 1994. — № 2.

13. Ойзерман Т.И. Сенсуалистическая гноссология и действительный научно-исследовательский поиск // *Вопр. философии*. – 1994. – № 6. 14. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. XVI. – М., 1985. 15. Петров В.В. От философии языка к философии сознания: Новые тенденции и их истоки // *Философия, логика, язык*. – М., 1987. 16. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. 17. Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. 18. Сепир Э. Язык и среда // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. 19. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М., 1986. 20. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: Аспекты психолингвистического анализа. – М., 1984. 21. Wierzbicka A. *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language*. – Sydney, 1980.

Т.И. Гончарова

Узуальные языковые и окказиональные речевые знаки

Лингвистические концепции А.А. Потебни были и остаются работающими концепциями. Со всей очевидностью это проявляется в постижении специфики речевого феномена, которая преимущественно заключается в «применении» старого знака к новым случаям [9].

«Действительная жизнь слова совершается в речи» и «слово в речи... имеет не более одного значения» писал А.А. Потебня в работе «Из записок по русской грамматике» [8].

А.А. Потебня обнажил природу метафорического значения слова и показал на исключительно большом материале своеобразную роль тропов в речи.

Антиномия языковой статики и речевой динамики вторичной картины мира является составной частью глобальной антиномии «неуловимого духа» и слов «как опоры для достижения того, что выходит за их рамки» [3:349]; антиномии несопоставимо «более емкого по объему и многомерного по структурной организации плана содержания» в пределах языковой знаковой системы и не имеющего «однозначного соответствия плана выражения» [10:79].

По-видимому, языковые и речевые знаки в первую очередь должны противопоставляться как узуальные и окказиональные; иными словами, как стереотипные оценочные представления, системой языковых средств предназначенные для выражения определенной идеи, и эталоны, созданные специально, *ad hoc*, выходящие за рамки стандарта.

Проявление антиномии языковых и речевых эталонов, очевидно, основано на асимметрии левого и правого полушарий мозга. При этом вторичная номинация подчиняется тем же закономерностям, что и первичная.

Правое полушарие как бы отключает сцепление с конкретными реалиями внешнего мира, выводя из множества их разновидностей некоторое усредненное языковое представление.

Левое же, напротив, максимально используя тенденции визуализации, стремится представить предметы объективной действительности во всей их многокрасочности [4].

Еще Аристотель отмечал индивидуальный характер метафор: "Но особенно важно быть искусным в метафорах, т.к. только этому одному нельзя научиться у других; эта способность служит признаком таланта. Ведь создавать хорошие метафоры значит подмечать сходство" [1:176].

Значения индивидуальных метафор и сравнений порою бывают прямо противоположны общепринятому о них представлению. При их возникновении ведущую роль играет творческое воображение авторов, которые, стараясь запечатлеть реалии внешнего мира во всей их конкретности, единственности и неповторимости, создают речевые эталоны *ad hoc* и тем самым достигают эффекта передачи живого, непосредственного впечатления. Особенно оно значимо при описании внешности человека: "It is spring. There is the church of the abbey. Boys, *long-legged like flamingoes*, are waiting for the beginning of the service" (D. Le Camte). – Подворье аббатства весной... *голенастые, как фламинго*, фигуры мальчиков, ждущих начала службы. Произвол в уподоблении ограничен лишь абсолютно "немыслимым" сходством, он зависит от воображения и опыта "языковой личности" [7:25], обладающей своим "личностным тезаурусом", под которым, по Караулову [5:12–18], понимается способ говорящего на данном языке создавать тексты на основе индивидуальных знаний о мире, зафиксированных в значениях слов и их ассоциативных комплексах, в соответствии с национально-психическим складом ума и личной заинтересованностью в интерпретации обозначаемых (или воспринимаемых) фактов.

Окказиональное употребление характеризуется относительной свободой в плане выбора слова, подвергающегося переосмыслению, но своеобразной платой за эту свободу выбора является строгая обусловленность смыслового сдвига контекстом. Чем необычнее новый смысл, тем специфичнее, выразительнее и длиннее должен быть контекст, который доносит этот смысл до адресата.

По мнению Е.М. Вольф, ценностная картина мира объективируется в тезаурусе "языковой личности" как носителе определенного национально-культурного стереотипа, но она может "сместаться" в конкретной языковой личности [2:35]. Диалектическая взаимосвязь между обществом и индивидом все время колеблется то в сторону здравого смысла и морали, подчиняющей интересы индивидуума интересам общества, то в сторону интересов индивидуума и его личностных пристрастий. По этой причине возникают противоречия между объективной и субъективной оценкой, и тогда возможно, что *кляча* окажется "хорошей" *лошадью*, подобно тому, как в определенных контекстуальных же условиях *стреляный воробей* может оцениваться как 'опытный человек' (и это "хорошо"), а в других – как 'ловкач' (и это "плохо") [11].

В орбиту действия субъективной модальности вовлекается не только квазистереотипное, эталонное сравнение, но и его источник. Иными словами, в зависимости от индивидуального опыта, накопленного субъектом к моменту речи, его характера, вкуса и т.д. начинает субъективизироваться содержание двух знаков. Человек может придавать знакам только те характеристики, которые, по словам А.А. Леонтьева, "отражают, в сущности, лишь отношение этого человека к чувственному образу" [6:60].

Мысль А.А. Леонтьева подтверждается антонимическими расхождениями в эмоциональной модальности, связанной с представлениями о *коровьих глазах* в есенинской индивидуальной картине мира и русской общенациональ-

ной шкале оценок [6: 54]. Сравнение человека с *собакой* в определенном контексте чаще всего воспринимается как оскорбительное. Тем неожиданнее оказывается выбор А. Чеховым этого образа для ласкового обращения к жене: "Умница моя, голубка, радость, *собака*, будь здорова и весела", "Оля, милая, *собака*..." Положительный эффект усиливается в данном случае еще и потому, что обращение *собака* стоит в одном ряду с привычными ласкательными эпитетами "умница", "голубка", "радость", "милая". Приведенный пример указывает на то, что при выборе образа животного с целью экспрессии значительную роль играет его личная значимость как для автора, так и для адресата.

В результате сказанного становится понятным, что многопризнаковость как объектов, так и эталонов сравнения в сочетании с множественностью механизмов субъективного понимания приводит к неопределенно-большому количеству индивидуальных оценок.

Многие авторы, стремясь придать языку своих произведений больше образности, неповторимой индивидуальности, используют в качестве метафор неожиданные зооморфизмы, основываясь не на коллективном, а на собственном видении картины мира. При этом могут быть задействованы как мотивированные, так и немотивированные метафоры и сравнения.

Часто выбор объекта сравнения зависит от того, насколько хорошо автор изучил поведение определенного животного. Ср. глубоко индивидуализированный образ *перты* у Е. Евтушенко:

Вся любопытная, как *перточка*,
Кося глазами из-под папки,
Меня учительница - *перточка*,
Смеясь обыгрывала в шашки (Е. Евтушенко).

По-видимому, очень важным принципом восприятия предметов действительности, отражения их в сознании и закреплении языковой картины мира является принцип общих, групповых ассоциаций по отношению к лексемам, входящим в одну тематическую группу.

Иногда индивидуально-образные метафоры и сравнения могут быть построены на основе общего, коллективного представления о животном: "Благо еще, что был он в таком отделе, где не приходилось с булавками во рту *хариусом виться* вокруг беспокойного господина в исчерченном мелом пиджаке" (В. Набоков). Автор не воспользовался привычным сравнением *виться* *вяюном*, а нашел собственное сравнение, эффект которого возникает за счет редкости, экзотичности источника. В приведенном примере контекст указывает на признак, по которому происходило уподобление *хариусу*. По-видимому, и данный пример строится на основе родо-видовых, тематических групп, ассоциативно соотносясь с ними. В связи с этим можно сказать, что подтверждается мысль о том, что речевые эквиваленты, т.е. слова со слабым кодированием, существуют как бы на фоне ассоциации по аналогии к словам сильного кодирования, т.е. языковым знакам.

Аналоговая контекстная ассоциация постоянно отсылает к сильно кодируемым членам самых разнообразных группировок лексико-семантической системы языка — тематических, лексико-семантических, антонимических, синонимических.

Кроме того, как уже отмечалось, в речевой коммуникации непрерывно взаимодействуют две диалектически взаимосвязанных тенденции человечес-

кой психики – визуализация чувственного опыта и сигнификативная функция абстрагирующей работы мысли [4:55].

Выбор автором текста экспрессивных средств в значительной мере определяется представлением об адресате, в которое включаются на основе эмпирического опыта, знаний автора те свойства и качества личности адресата, для воздействия на которые лучше подойдут определенные образы: “Я вовсе не называл Вас *змееньшим*, как Вы пишете. Вы *змея*, а не *змееньщи*, *громадная* змея. Разве это не лестно?” (А. Чехов). В приведенном примере обыгрывается величина животного. Контекст указывает на то, что вопреки общепринятому представлению о *змее*, данное сравнение несет в себе положительную окраску.

Экспрессивные средства специально создаются автором с определенной целью – сильнее воздействовать на читателя. В одном из рассказов В. Набокова встречается, на первый взгляд, индивидуальное, придуманное только им сравнение: “Надо вам сказать, что отец мой *пил, как старьй кит*.” Действительно, для носителя русского языка такой окказионализм необычен, читатель выделяет его из системы привычных зооморфизмов. На самом же деле это сравнение традиционно в английском языке, а В. Набоков одинаково свободно писал на двух языках, и, переведя данное выражение дословно на русский язык, он тем самым создал индивидуальную метафору.

По необычной, оригинальной модели строятся следующие сравнения. Их неповторимость вызвана сопоставлением мира звуков со зрительными образами, невидимого, психического мира с видимым, физическим: “Милда слегка картавила, ее низкий теплый голос, каждое слово в ее устах казались осязаемыми, уютными и милыми, *как только выдупившийся цытленок*” (Й. Авижюс). “Мне кажется, что душа моя ссохлась, превратилась в *маленькую, злую собачку*” (А. Чехов).

В принципе же языковая и речевая лексическая номинативная система представляет собой непрерывную и очень подвижную шкалу перехода от узуальных, привычных знаков к менее привычным, окказиональным с достаточно отчетливыми границами только на полюсах шкалы.

Литература

1. *Аристотель*. Поэтика // Античные теории языка и стиля. – М., 1936.
2. *Вольф Е.М.* Функциональная семантика оценки. – М., 1985.
3. *Гумбольдт В.* Языки философия культуры. – М., 1985.
4. *Каминьски В., Сукаленко Н.* Антиномия языковых и речевых знаков // Актуальные вопросы русского языка и литературы. – Познань, 1996.
5. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
6. *Леонтьев А.А.* Психолингвистический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.
7. *Петренко В.Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М., 1983.
8. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. – М., 1958.
9. *Потебня А.А.* Из записок по теории словесности. – Х., 1984.
10. *Уфимцева А.А.* Лексическое значение. – М., 1986.
11. *Шибутани Т.* Социальная психология. – М., 1969.

Взаимосвязь языка и мышления на примере объектных отношений в языке

Изучая проблему взаимосвязи языка и мышления, А.А. Потебня рассматривает процесс мышления как проекцию на внешний объект познания деятельности субъекта, результатом чего и является образ познаваемых предметов и понятий о них, представляющий собой синтез субъективного и объективного. "Чувственный образ — исходная форма мысли, вместе и субъективен, потому что есть результат нам исключительно принадлежащей деятельности и в каждой душе слагается иначе, и объективен, потому что появляется при таких, а не других внешних возбуждениях и проецируется душою" [2:142]. Наличие в образе субъективного и объективного моментов делает возможным процесс понимания. Воспринимаемый чувственный образ распадается на ряд признаков, познаваемых путем сравнения друг с другом. А.А. Потебня считает, что "всякое суждение есть акт апперцепции, толкования, познания, так что совокупность суждений, на которые разложится чувственный образ, можем назвать аналитическим познанием образа. Такая совокупность есть понятие" [2:130].

Развитие взаимоотношений между мышлением и языком, по мнению Потебни, определяется следующим образом: от дословного мышления образами через образное мышление, ассоциированное со словом, до мышления с помощью слов, причем все эти этапы тесно связаны между собой.

Необходимость передать в границах наличного языкового материала всё богатство понятий, отражающих разнообразие связей окружающего мира, приводит к уточнению значений полисемантических структурных моделей как путём подбора соответствующих лексем, так и средствами общего языкового контекста. Одновременно в языке может быть отмечена тенденция к разграничению понятий относительно более существенных и менее важных. Анализируя содержание грамматических категорий в различных языках мира, многие лингвисты пришли к заключению, что одни понятия систематически выражены во всех известных языках, в то время как другие передаются факультативно, а иногда вообще не дифференцированы и соединены с близкими значениями.

Вышеуказанные лингвистические наблюдения отразились в теории универсалий, но ещё до этого Сепир указывал, что важные для коммуникации понятия не могут не быть выражены в языке. Во всяком суждении, по его мнению, "должны быть выражены такие реляционные понятия, которые прикрепляют конкретные понятия одно к другому и придают суждению его законченную, фундаментальную форму. Эта фундаментальная форма не должна оставлять сомнения касательно характера тех отношений, которые устанавливаются между конкретными понятиями. Если мы хотим говорить о каком-то предмете и каком-то действии, мы должны знать, связаны ли они между собою соотносительно или предмет разумеется как отправная точка, как причина действия, как "субъект", или же, наоборот, он выступает как конечная точка, "объект" действия". Анализируя субъектно-объектные отношения в примере *the farmer kills the duckling* 'фермер убивает утёнка', Сепир

писал: "Можно умолчать о времени, месте и числе и о множестве других понятий всякого рода, но нельзя увернуться от вопроса, кто кого убивает. Ни один из известных нам языков не может от этого увернуться" [3:73]. Таким образом становится ясно, что объектные отношения принадлежат к тому разряду грамматических понятий, которые обнаруживаются в языке любого строя [6:10].

Объектные отношения возникают там, где процесс мышления соединил в одно сложное представление, сблизив их между собой, два по существу своему независимые представления [5:310].

При этом объектные отношения, охватывающие основные сферы деятельности и жизни человека, окружающей его действительности по типу языковой оформленности подпадают по разные части речи.

Что касается формального оформления словосочетаний с объектным значением, то можно выделить несколько основных грамматических конструкций со значением объектности. Это, прежде всего, глагольные словосочетания с зависимым именем существительным в косвенном падеже с предлогом или без. Касательно этой конструкции В.П. Сухотин отмечает, что сочетания глагола с винительным объекта передачи часто сопровождаются дательным адресата передачи (*дать брату книгу, положить письмо в сумку*), сочетания с винительным объекта отчуждения часто выступают в содружестве с родительным обозначения источника (*взяли у рыбака лодку*): большей частью такие спеления зависят от семантики глагола; его многосторонняя сочетаемость объясняется характером обозначаемого им действия – процесса в реальной действительности [4:160]. Ещё одной типичной конструкцией для выражения объектных отношений является сочетание отглагольного существительного с зависимым словом – именем существительным в родительном падеже. По мнению Н.С. Валгиной, среди словосочетаний с объектными отношениями легко обнаруживаются системные связи трёх частей речи – глагола, прилагательного (причастия) и существительного; ср. *готовиться к борьбе, готовый к борьбе, готовность к борьбе* и т.п. В этой системе некоторые звенья могут отсутствовать (*строгость к себе, строгий к себе*), другие – быть непродуктивными (*склониться к преувеличению, склонность к преувеличению*), третий – иметь разную семантику при сохранении общих объектных отношений (*верить народу и верный народу, верность народу*; с одной стороны, обнаруживать доверие к народу, с другой – самому быть верным ему). Однако в целом это не нарушает общей системности синтаксических отношений в словосочетаниях разных морфологических типов. Во всех случаях, где обнаруживаются объектные отношения, подчёркивает Н.С. Валгина, главное слово словосочетания имеет значение, перекликающееся с глагольной семантикой, это в широком смысле значение процессуальности (значение конкретного действия, чувствования, опущения, состояния; значение речи, мысли; значение склонности к чему-либо, общей наполненности и т.д.) [1:41].

Внутри разряда словосочетаний, выражающих объектные отношения, выделяются, в соответствии со значением главного и зависимого слова, несколько основных групп словосочетаний, в которых объектные отношения могут быть уточнены и конкретизированы:

1) словосочетания, главное слово которых называет конкретное физическое действие, а зависимое слово – материальный объект этого действия, напр: *ловить рыбу, открыть глаза, рубить дерево* и т.п.

2) словосочетания, главное слово которых называет восприятие, говорение, внутреннее состояние, чувствование, а зависимое слово – объект восприятия, говорения, чувствования, напр.: *слышать песню, вспомнить сказку, ожидание сестры* и т.п.

3) словосочетания, выражающие объектно-пространственные отношения, напр.: *перебежать дорогу, обойти весь город*.

4) словосочетания, выражающие объектные отношения с оттенком удаления, липения, в качестве главного слова выступают глаголы или отглагольные существительные, имеющие значение удаления, липения; зависимое имя существительное называет предмет, являющийся как бы как бы отрицательным объектом: действие направляется от объекта, а не на него. Круг глаголов, входящих в такие словосочетания, ограничен: *бояться, избегать, лишать, лишаться, пугаться, опасаться, остерегаться, сторониться, чуждаться, дичиться, стесняться, стыдиться, удаляться* и некоторые другие.

5) словосочетания, зависимое слово которых называет предмет, а чаще лицо, к которому (а не на которое) направлено действие, напр.: *дарить ребёнку, обяснять ученикам* и т.п.

6) словосочетания, значением которых является значение действия и орудия, посредством которого совершается действие, напр.: *рубить топором, писать чернилами* и т.п.

7) и другие.

Большая семантико-синтаксическая зависимость прямого дополнения от подчиняющего слова наблюдается во многих языках. Конкретный анализ тех типов прямого дополнения, которые могут быть обнаружены в разных языках или в различных по структуре предложениях одного языка, должны проводиться с учетом всех факторов, обуславливающих как структурные, так и семантические черты данного элемента предложения.

Литература

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. школа, 1973. 2. Потемня А.А. Мысль и язык. – Изд. 3. – Х., 1913. 3. Сетир Э. Язык. Введение в изучение речи. – М.-Л.: ОГИЗ, Соцгиз, 1934. 4. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. 5. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. 6. Ярцева В.Н. О синтаксической роли прямого дополнения в языках различных типов // Члены предложения в языках различных типов. – Л.: Наука, 1972.

Т.Ю. Ковалевська

Аспекти нейролінгвістичного програмування у світлі психологічних концепцій О.О. Потемні

Антропоцентрична скерованість сучасної наукової парадигми зумовлює актуальність досліджень у галузі дискретно-аналогової комунікації, де розуміння специфіки та закономірностей вербально-ментальних об'єктивацій ґрунтується на глибинному усвідомленні природи мовного феномену, що є характерним для того «конгломерату феноменологічних, психологічних, логіч-

них і лінгвістичних ідей та методів» [8:227], який становить наукову спадщину фундатора Харківської лінгвістичної школи, славетного О.О. Потебні. У колі проблем, що ними цікавився учений, чільне місце належить аналізу мовно-мислительної діяльності, пояснюваної дослідником у гумбольдтіанських традиціях з урахуванням і творчим розвитком ідей лінгвістичного психологізму Г. Штейнгаля та М. Лацаруса. Природа слова і діалектика його функціонування розглядаються вченим на основі гносеологічних аспектів особистісної психології, з відповідною екстраполяцією цих положень на лінгво-культурні спільноти, оскільки «народи складаються з особистостей і стикаються між собою через посередництво особистостей, то все сказане про своєрідність і замкненість особистості застосовується і до народу настільки, наскільки його єдність є подібною до єдності особистості» [13:161]. Основним же чинником, який визначає цю єдність «у зв'язку з етиогенезисом і остаточно...фіксується на етапі націогенезиса» [4:65], О.О. Потебня визнає мову, бо саме вона «не тільки найкраща, але й вірна, єдина прикмета, за якою ми й упізнаємо народ і разом з тим єдина, не замінима нічим і неодмінна умова існування народу» [13:187]. Зазначивши роль мови у формуванні й об'єктивації думки та відповідному скеруванні конденсованих мисленевих структур, учений вказує, що саме «через це народність, тобто те, що робить певний народ народом, полягає не у тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається» [там само], бо «мова є знаряддя, яке виробляє цю частку думки і накладає на неї свій відбиток» [14:206], і цей «хід об'єктивування предметів може бути по-іншому названий процесом формування погляду на світ» [14:154]. Розміркування вченого, таким чином, зосереджуються на особливостях специфічних «модусів мислення», які і являють собою «фактично розгорнутий і адекватний опис того, що телер прийнято позначати терміном ментальність» [6:32], а оскільки йдеться саме про вербальну кодифікацію картини світу, то до цих ідей О.О. Потебні доцільно застосувати й сучасне поняття лінгвоментальності, яке, без термінологічного позначення, великий учений виокремлює і деталізує у своїх дослідженнях. Отже, вияв національної ментальності залежить від вербалізованої інтерпретації властивої етнопсихолінгвістичному типу мовця «картини того, як існують речі..., його концепції природи, себе й суспільства» [9:88], де мова є обов'язковим складником у комплементарній єдності когнітивно-інтуїтивної картини світу, оскільки «щоб вловити рухи своєї душі, щоб осмислити свої зовнішні сприйняття, людина повинна кожне з них об'єктивувати в слові» [14:156].

Ідеї народної ментальності та її основи лінгвоментальності були виведені О.О. Потебнею з аналізу особистісних трансформацій світосприйняття, підґрунтям якого слугували положення асоціативної психології. Критикуючи теорію духовних здібностей людини, учений зазначав, що «вона нелогічно приймає те, що в нас відбувається, за реальні початки самих явищ» [14:56] і ця відсутність каузативу між психічними явищами пов'язана «з іншим важливим недоліком. з тим, що явища постають в ній одночасними і нерухомими членами системи» [14:57]. Оскільки ж в реальному житті «постійні хвилювання не можуть бути досягнуті нерухомими схемами» [там само], то і предметом цієї науки «є не дійсна, а якась мислима, неможлива людина» [там само]. Субстратом же душевного життя О.О. Потебня визнає почуттєві сприйняття, а подальші внутрішні властивості, що належать до царини психічної природи особистості, є «тільки видозміни матеріалу, даного почуттям» [14:58]. Таким чином, наголо-

псується на каузальній природі психічної організації, динамічному характері психологічних процесів та необхідності їх урахування у відповідних дослідженнях. Крім того, пояснюючи причини трансформацій почуттєвих сприймань, учений відзначає залежність цих процесів від ступеня їх внутрішньої актуальності, зумовленої аксіологічною реструктурацією особистісної психіки у контексті ситуативного взаємовпливу, але ж загальний феномен мисленнєвої діяльності, перетворення уявлень в поняття як «виключно людську форму думки... може здійснитися тільки через посередництво слова» [14:67]. Глибоке розуміння взаємозумовленості між особистісною психологією, суб'єктивною природою процесів вербальної об'єктивації і діяльнісним характером мови призвело вченого до критики іманентних шляхів її дослідження: «Звичайно ми розглядаємо слово в тому вигляді, як воно подається у словниках. Це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно підготоване для цілей пізнання» [15:84]. Соціальна ж природа мови детермінує необхідність її аналізу у полікомунікативних моделях, оскільки «слово тільки в устах іншого може стати зрозумілим для мовця, мова твориться тільки сукупними зусиллями багатьох, суспільство передчує початку мови» [14:95]. Але сам процес розуміння, підрунтям якого є той факт, що «слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявляється народному баченню важливішою» [14:286], ускладнюється багатьма факторами, зумовленими психофізіологічною специфікою особистісного декодування та і власне феноменом перетворення сприйнятої дискретної інформації в абстраговані сенсові категорії. Взагалі ж процеси адекватного розуміння «можливі лише завдяки здібності абстрагування, тобто зведення дійсної відмінності думок різних суб'єктів до певного мінімуму відмінностей, завдяки фікції, яка виявляється у прийнятті цього мінімуму за еквівалент повноцінних думок» [14:161].

Проблема комунікативного дисонансу, усвідомлена вченим, залишається актуальною і для сучасних досліджень у теорії комунікації, де аналізуються різноманітні мовленнєві технології [див. 16]. На нашу думку, одною з прогресивних моделей інтерактивного спілкування є нейролінгвістичне програмування як здатність «ефективно взаємодіяти з іншими людьми і... розуміти та поважати їх моделі світу» [12:120]. Зазначимо, що ця галузь гуманітарного знання по-різному оцінюється науковцями. Так, відомий учений, засновник Московської психолінгвістичної школи О.О.Леонтьєв іронічно пише, що «в останнє десятиліття було опубліковано багато книжок з так званого «нейролінгвістичного програмування», яке з напрямку психотерапії переросло у дещо на зразок наукової секти – типу сайєнтології» [7:263]. З іншого боку, підкреслюється органічний зв'язок НЛП з гуманітарною парадигмою, бо «сама ідея аналізу поведінки людини і реконструкції талановитих стратегій поведінки, стишів мислення людей... ще в 20-ті роки називалася акмеологією» [10:56]. Більшість же вчених, ознайомлених із стратегіями цієї науки, зазначають, що «НЛП як би стало синтезом теорії комунікації та психотерапії, зорієнтувавши методи психоаналізу на жорстко окреслені комунікативні підрунтя» [17:52]. Відомий український учений Г.Г. Почепцов також визнає, що використання стратегій НЛП є вельми доцільним і у досліджуваних ним галузях PR та іміджології. Додамо, що і в загальній теорії комунікації, і у спробах винайдення оригінальних індивідуально-національних маркерів мовлення застосування елементів НЛП нам видається не тільки релевантним, а й необхідним, оскільки скеровується

на оптимізацію процесів взаємопорозуміння через природне використання багатьох прогресивних методик і, зокрема, методу емпатії як «проникнення в чужий світ, вміння релевантно увійти до феноменологічного поля іншої людини, всередину її особистого світу значень» [18:30], як здатність «відчувати емоційний вплив..., зрозуміти стан іншої людини, її внутрішню систему координат» [5:3]. Прогресивним у методикі НЛП вважаємо і увагу до адекватного декодування аналогової поведінки, оскільки «у разі відмінностей чи інконгруентності між змістом і ставленням, валідною частиною акту комунікації вважається частина, пов'язана зі ставленням, тобто невербальною частиною акту комунікації» [2:313], де, за Г. Бейтсоном, «вербальна, або дискретна, частина комунікації...розглядається як змістовне повідомлення даної комунікації, а невербальна (аналогова)... вважається повідомленням про ставлення» [2:312]. Концептуальною базою НЛП вважається синтез положень трансформаційної лінгвістики Н. Хомського (хоча «сама граматики Н. Хомського давно вже відійшла від того варіанту, на який спираються засновники НЛП» [17:52]), даних психології, фізіології особистості та філософські ідеї А. Коржибського, Х. Вайхінгера та інших учених про нетотожність об'єктивного світу та його суб'єктивної моделі як репрезентованої карти оточуючої дійсності: «карта – не територія», бо «організована діяльність логічної функції втягує в себе всі відчуття і будує свій власний внутрішній світ, який послідовно відходить від реальності» [цит. за 2:20–21]. Специфіка цього явища, коли «реальність незмінно постає перед нами трансформованою нашими когнітивними здібностями» [11:34], пояснюється універсальними закономірностями, властивими трансформаційним процесам ментальних об'єктивацій, що детермінується наявністю у структурі особистості нейрофізіологічних, індивідуальних та соціально-генетичних фільтрів. Перша їх категорія пов'язана з обмеженнями, які зумовлюються специфікою генетичного коду репрезентативних систем: аудіальної, візуальної та кінестетичної. Відомо, що існують фізичні явища, які знаходяться поза межами людського сприйняття (звукові коливання, що їх може почути, розрізнити людина, константи зорового сприйняття), і певна частина оточуючого світу просто не фіксується нашою нервовою системою. Отже, потенційна картина світу ще до актуалізації виявляється неповним, частковим відбиттям існуючих реалій. Цей факт підкреслювався і О.О. Потєбнею, коли він писав про неспівпадання того ж самого чуттєвого образу у різних людей через відмінність їх фізіологічних та локально-темпоральних характеристик: «по-перше, точки у просторі, що їх займають той чи інший, не можуть бути тотожними, а якщо б вони й помінялися місцями, то дивились би на предмет у різний час. По-друге, очі, як скло, так чи по-іншому відбивають промені, і, отже, зорові враження у двох суб'єктів аналогічні, але різні» [14:226], бо «в мовцві і слухачеві чуттєві сприйняття різні внаслідок відмінності органів чуття, яка обмежується лише родовою подібністю між людьми» [14:76]. Або ж вчений зазначає: «Яким чином під словом *свічка* я можу розуміти те ж саме, що і мій співрозмовник, коли органи сприйняття у нас різні, а накопичення спогадів... відміне нас багато більше за те?» [13:160], підкреслюючи оригінальність індивідуальної репрезентації, бо «якщо ці враження повторювались і накладались одне на інше, то сполучення ознак, сприйнятих різночасно, у різних осіб будуть безмежно різноманітними» [14:226]. Це ж враховується і в теорії НЛП, де під індивідуальними фільтрами розуміємо «всі обмеження, що ми їх маємо

як люди, спираючись на власний унікальний життєвий досвід» [2:27], специфічність якого детермінується, зокрема, і особистісними мета-програмами, які існують «у кожного з нас на рівні психіки... і пропускають через певний фільтр все намічене нами» [1:59]. До соціально-генетичних фільтрів належать різноманітні «категорії, діям яких ми підлягаємо як члени тої чи іншої соціальної системи: мова, установлені засоби сприйняття та різноманітні функції, щодо яких у даному суспільстві існує співвідносна згода» [2:24]. Основним соціально-генетичним фільтром вважається вербальна поведінка, складність адекватного декодування якої призвела О.О. Потебню до парадоксу, що «будь-яке... розуміння є в той же час нерозуміння» [13:160]. Цей факт пояснюється не тільки дією зазначених універсальних фільтрів, а й специфікою таких процесів власне мовного моделювання, як генералізація, упушення, викривляння, під чим відповідно розуміється експлікація лише певної частини інформації, що міститься у глибинній структурі (редукція інформації), вербалізація її спрощеної версії (неадекватність інформації) та подання її узагальненої моделі (спрощеність інформації). Спираючись на вчення О.О. Потебні, ці процеси можна пояснити існуванням двох планів значення, де найближче, об'єктивне становить собою ґрунт розуміння і відповідно «завжди містить у собі тільки одну ознаку» [14:98], яка уявляється актуальною народному світобаченню у процесі пізнання трансцендентної сутності речей [14:227], а подальше, суб'єктивне значення «у якому ознак може бути безліч» [14:98], характеризується дифузною семантикою і зумовлює нетотожність процесів інтерактивної взаємодії. Так, О.О. Потебня зазначає, що «зміст, сприйнятий через посередництво слова, є тільки позірно відома величина, що думати при слові саме те, що інший, позначало б перестати бути самим собою і бути цим іншим, що тому розуміння іншого у тому смислі, у якому звичайно береться це слово, є така ілюзія, як та, ніби ми бачимо, сприймаємо дотиком та ін. саме речі, а не свої враження» [14:125], тобто, «щодо власне суб'єктивного змісту думки мовця і думки того, хто розуміє, то ці змісти ... відмінні» [14:123]. Адекватне ж декодування вербального повідомлення в НЛП досягатиметься через поновлення зв'язку між трансформованою вербальною моделлю мовця і його внутрішнім досвідом, між поверхневою, репрезентованою та глибинною, імпліцитною структурою повідомлення. Застосування пропонованої у цьому аспекті мета-моделі, яка ґрунтується на аналізі семантично маркованих одиниць мовлення, дозволить «відновити утрачену інформацію, щоби надати сенсу комунікації [12:122]. Так, використання неспецифічних іменників і дієслів, номіналізацій характеризує вияви делеції (упушення); процеси генералізації пов'язуються з уживанням модальних операторів та універсальних квантифікаторів, які редукують глибинну семантику тексту; маркованість мовлення пресупозитивними одиницями та факторами каузальності та комплексної еквівалентності свідчить про процеси дисторції (викривляння) повідомлення. Отже, можна сказати, що сучасний (правда, диференційований) погляд на природу розуміння/нерозуміння в основі своїй спирається, зокрема, на ідеї О.О. Потебні, і суб'єктивна варіативність процесів вербалізації та визначені в НЛП характерні шляхи словесного моделювання детермінуються закономірностями і філософсько-психологічним осмисленням феномену мовного буття людини у світі.

Пропагований в НЛП постулат нерозривної єдності свідомості і фізіології був актуальним і для досліджень О.О. Потебні, де вчений підкреслював пріо-

ритетний характер аудіо-візуальної системи людини: «роздільність сприйняття і об'єктивність його оцінювання зростає у напрямі від загального почуття до так званих вищих, тобто до зору і слуху» [14:75], перегукуючись у цьому і з сучасними розвідками, де зазначається, що «спочатку дитина покладається на проксимальні відчуття (запах, смак, дотик), і тільки пізніше стають домінуючими дистальні (зір, слух)» [19:322]. Певна внутрішня маркованість відповідної репрезентативної системи відбивається у мовленні індивіда, продукуючи вживання т.зв. сенсорновизначених слів-предикатів, «вилучення» яких із загального контексту повідомлення дозволяє оптимізувати комунікацію, експлікуючи близьку і зрозумілу інформантові вербальну діакритизацію дійсності. Важливість спостережень над дисоційованим мовленням і релевантність відповідного інтроспективного аналізу, що зазначені в методиках НЛП («просто слухайте, намагайтесь розрізняти... схеми...Відзначайте при цьому, що ви відчуваєте, коли відкриваєте для себе все різноманіття істинних значень слів і починайте усвідомлювати, що мова може відбивати лише їх поверхнєве значення» [1:85]), знаходимо і у О.О. Потебні: «без усякого наміру зі свого боку людина помічає звуки свого голосу, його внутрішня діяльність, прокладаючи собі шлях через уста і повертаючись до душі через посередництво слуху, отримує дійсну об'єктивність, не липаючись у той же час своєї суб'єктивності» [14:127]. У цьому ж аспекті є продуктивним і виявлення т.зв. якорів як сегментів психічної структури особистості: «кожний досвід містить безліч компонентів: зорові, слухові, кінестетичні, нюхові й смакові. Якоріння пов'язується з тенденцією будь-якого окремого елемента досвіду викликати у пам'яті весь досвід» [3:76]. Вказівки на існування таких ситуативно актуальних сегментів маємо і у О.О. Потебні: «за «порогом свідомості» одні уявлення мають більш помітний вплив на усвідомлюване, інші- менший і перші легше повертаються у свідомість, другі- складніше» [14:119], який пояснює цей факт глибиною асоціативних зв'язків між такими актуальними елементами у процесі мисленнєвої діяльності, бо «ступінь впливу одних думок на інші може, видимо, залежати або від сили супроводжуючих його почуттів, або від їх ясності» [14:112]. Вчений наголошував і на важливості урахування репрезентативної синестезії каналів у цьому аспекті: «якщо одночасно з видимим образом предмета сприймається і певний запах, то і враження запаху належить до зовнішнього образу» [14:77], підкреслюючи, що «у слов'янських мовах... досить звичними є зближення сприйнятів зору, дотику і смаку, зору і слуху» [14:103]. У межах цього ж постулату в НЛП великої уваги надається аналізу невербальної поведінки, важливість урахування якої зазначав і О.О. Потебня: «думка і почуття, що супроводжує її, виявляється почасти у звуках, почасти в інших рухах, наприклад, у змінах фізіономії і т.ін.» [14:126]. Цікаво, що і сучасні психотерапевтичні техніки усунення негативних комплексів через рефреймінгування відчуттів вербальними засобами теж окреслювались О.О. Потебнею: «якщо були психічні засоби врятувати розум того, хто його втратив через невдало поставлену карту, то вони складалися б у тому, щоб роз'єднати думки про подію, що його вразила, призвести їх до більш сприятливих відношень щодо інших і видалити із свідомості» [14:114], тобто, користуючись термінологією НЛП, треба було б дисоціювати подібну інформацію до рівня третьої позиції сприйняття, де, за Джудіт Делозьє, все є тільки інформацією і позбавлене емоційного переживання. Актуальність комунікативної моделі нейролінгвістичного

програмування зумовлюється і валідністю її методик у разі аналізу не тільки дискретно-аналогової поведінки, детермінованої специфікою ментальної інтеріоризації дійсності, а й у галузі суєстивної лінгвістики, рекламної діяльності тощо. Так, відповідний аналіз універсальних текстів суєстивного спілкування дозволив схарактеризувати їх як вербальні комплекси з дифузною семантикою, що орієнтовані на досягнення адресатом комунікації певного рівня даунтайму як «доступу до безсвідомих ресурсів» [12:144] з метою зміни його психологічної структури через використання суєстивно маркованих вербально-оказіональних сегментів. Дослідження рекламного мовлення дає змогу припустити, що цей різновид комунікації характеризується здебільшого візуально-кінестетичною маркованістю вербалізованих елементів з дифузною сенсовою специфікою (це дозволяє адресатові знайти у повідомленні індивідуально актуальні маркери, ґрунтуючись на семантиці суб'єктивного значення) як досить усталеним конструктором у психоактивних контекстах.

Отже, ґрунтовні положення наукових теорій О.О. Потебні, які розкривають глибинну психологічну сутність мовного буття людини, нації у єдності з дією універсальних мисленнєвих категорій, становлять собою концептуальну базу сучасних креативних досліджень, скерованих на досягнення гармонії між Людиною і Природою.

Література

1. Аидер Х. НЛП: современные психотехнологии. – СПб, 2000.
2. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – СПб, 1996.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д. Трансформэйшн. – Сыктывкар, 1999.
4. Бочковский О. Вступ до націології. – К., 1998.
5. Иган Дж. Базисная эмпатия как коммуникативный навык // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 1.
6. Карпенко Ю.О. О.О. Потебня-зачинатель українського народознавства // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2.
7. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики. – М., 1999.
8. Лосев А.Ф. Філософія імені. – М., 1990.
9. Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1998.
10. Мужичук Т. Время НЛП в России // Вестник НЛП. Современная практическая психология. – М., 1999.
11. Нахимов В. Загадочность сознания // Тайны сознания и бессознательного. – Минск, 1998.
12. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск, 1997.
13. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.
14. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
15. Потебня О. Естетика і поетика слова. – К., 1985.
16. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М., 1999.
17. Почепцов Г.Г. Элементы теории коммуникации. – Ровно, 1999.
18. Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии. – М., 1986.
19. Слобин Д. Язык и память // Психология памяти. – М., 1998.

Л.П. Кожуховська

Психолінгвістична теорія О.О. Потебні в концепції сучасного мовознавства

Значний внесок у розвиток психолінгвістики як розділу мовознавства зробили представники Харківської лінгвістичної школи, у першу чергу О.О. Потебня, Д.М. Овсяннико-Куликовський, О.В. Попов, М.О. Колосов. Виходячи з того, що психолінгвістика є результатом переходу від лінгвістики іманентної, з її настановою розглядати мову як явище з об'єктивно реальним внутрішнім

змістом до лінгвістики антропологічної, яка передбачає вивчення мови у тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-психологічною діяльністю, представники Харківської наукової школи мовознавства вихідною тезою антропологічної лінгвістики визначали твердження про те, що мова – це конститутивна якість людини.

Вперше ця ідея була запропонована Вільгельмом Гумбольдом і його учнем Г. Штейнталем. Основи антропологічної лінгвістики розглядав у працях “О некоторых символах в славянской народной поэзии”, “Мысль и язык”, “Из записок по теории словесности” засновник Харківської лінгвістичної школи О.О. Потебні. Учений розглядав мову не як формально-граматичну систему, а як модель світу. Зокрема, поезію він трактував як феномен, що народжується у певному національно-культурному середовищі, і певною мірою відображує соціальну психологію народу.

Судження О.О. Потебні про підсвідомість та її роль у творчості, його розуміння міфу, байки, прислів'я, приказки, пізнавальну потужність мови, активну генераторну роль слова в думанні й образотворенні Іваном Фізером, дослідником творчості засновника Харківської лінгвістичної школи, окреслено як “психолінгвістична теорія Олександра Потебні” [4:10] і його послідовників.

У працях О.О. Потебні висвітлено чимало наукових гіпотез, що дістали розвиток у пізніших методологіях, окреслено шляхи майбутньої наукової діяльності учених – представників Харківської лінгвістичної школи, а в деяких випадках і орієнтири тих вершин, які сучасні мовознавці опановують, відкривають і нині.

Про великий вплив О.О. Потебні на наукову думку ХХ століття є звертання до його спадщини багатьох учених-лінгвістів. Наприклад, Олександр Білецький – один із найталановитіших вихованців його філологічної школи – вже на початку 20-х років пише низку статей і досліджень про ученого, де наголошує на винятковій ролі ідей О.О. Потебні і Харківської лінгвістичної школи для прогресивного поступу українського і російського мовознавства й літературознавства. На думку вченого, психолінгвістика, створена на основі психолінгвістичної теорії О.О. Потебні, вивчає окремі прояви мови – мовні акти як індивідуальні, так і колективні, пов'язані з поведінкою людей. Психологія мовлення (психолінгвістика) скерована на вивчення, засвоєння рідної мови, аналіз психологічних і фізичних явищ, пов'язаних з утратою мовних здібностей внаслідок захворювання кори головного мозку, на розгляд розвитку людського мовлення, закономірностей використання мовних засобів і причин зміни мовних норм, тому сучасні психолінгвістичні дослідження більше скеровані на вивчення мовлення, а не на аналіз мовної системи в часі й у просторі (на відміну від власне лінгвістичних досліджень) [1].

При вивченні розвитку людського мовлення основними завданнями психолінгвістів є з'ясування причин змін у мові тих, хто розмовляє даною мовою. Ці причини можуть пов'язуватися з проявом “закона найменшого зусилля” або “закона економії зусиль в лексиці”, а в граматиці з переходом від синтетичних форм до аналітичних, тому що аналітичні парадигми в індоєвропейських мовах, будучи функціонально однаковими, виявляються простішими від синтетичних. Саме психолінгвістичний напрямок у лінгвістиці, за вченням О.О. Потебні, передбачає урахування ідеї про внутрішню форму слова і поетичного твору, втрату їх і відновлення.

Психолінгвістична теорія О.О. Потебні спирається на принцип аналогізму в мовознавстві – зближенні раніше неоднакових форм словозміни, словотвору внаслідок поширення продуктивнішої моделі: аналогії вищих форм словесної творчості з нижчими, з простими мовними актами. Учений виявив спільність принципової природи всієї словесної творчості, від побутового висловлення, до художнього твору, встановив закони її виникнення. Потебнянська психолінгвістична теорія розглядає процеси мовотворчості, сприйняття і формування мовлення і співвіднесеність цих процесів із системою мови, вивчає зв'язки між змістовою стороною мови і суспільним мисленням, суспільним життям мовного колективу як необхідну умову проникнення в природу лінгвістичних одиниць.

Психолінгвістика як наука на терені нашої держави сформувалася в 60-ті роки на межі психології і лінгвістики, а отже, вивчає психологічні механізми функціонування лінгвістичних і паралінгвістичних засобів у мовленні. Сьогодні наукова психолінгвістика є більш розвиненою, ніж психолінгвістична теорія О.О. Потебні, але фундаментальне положення його теорії про етнокультурну детермінацію є актуальним і нині. С. Кримський зауважив, що “Потебня одним із перших у Росії поставив на ґрунт точного фактографічного дослідження розробку питань з історії мислення, психології в його зв'язку з мовою, пробував визначити загальні семантичні принципи усвідомлення людиною основних категоріальних відношень дійсності” [3:327].

Слід визначити, що не тільки українські та російські учені, але й багато західних лінгвістів розглядали близькі до психолінгвістичної теорії О.О. Потебні ідеї (лінгвістична школа Фосслера, лінгво-філософська “гіпотеза Сапіра-Йорфа” тощо). Окремі положення про взаємозалежність мови і культури, про зв'язок між типом культури і структурними особливостями мови і мовлення, між формами мови, культури, мислення і світогляду, про доповнювальність мов і культур, необхідність вивчення мовних і психологічних явищ у взаємозв'язках і взаємовідносинах на сучасному етапі розвитку світової наукової думки є концептуальними. Праці О.О. Потебні “знаходять несподіване підтвердження в нових лінгвістичних теоріях, які являють незмінний інтерес...” [2:18].

Література

1. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – 226 с.
2. Жирмунский В. Вопросы теории литературы. – Л., 1928. – С. 18.
3. Кримський С. Потебня Александр Афанасьевич // Философская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – Т.4. – С. 327.
4. Фізер Іван. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. – К.: Обереги, 1996. – С. 10.

В.Ф. Старко

Лінгвокультурний концепт ‘гра’:

наукова спадщина О.О. Потебні і сучасний погляд

О.О. Потебня належить до тих вчених, на ідеї яких спираються представники різних наукових напрямків. Неодноразово підкреслювалась його визначна роль як дослідника мови і культури. Той факт, що сьогодні відкриваються нові грані

лінгвістичної концепції О.О. Потебні, пояснюється, як ми вважаємо, двома основними взаємопов'язаними причинами: 1) він розглядав мову в ширшому контексті культури народу; 2) сама лінгвістична наука протягом ХХ-го століття мінялася принципі антропоцентризму і взаємозв'язку мови та культури почав утверджуватися в ній лише з кінця 60-х років. Таким чином, лінгвісти знову наблизилися до вихідних ідей О.О. Потебні.

Зміни в парадигмі лінгвістики торкнулися загальних теоретичних засад, завдань і методів дослідження, а також трактування окремих мовних явищ. Були введені терміни *концепт* і *концептуальний аналіз*. Під концептами зараз розуміють складні одиниці ментальної сфери людини, в яких "записані" різні типи інформації. Концептуальний аналіз спрямований від концепту до вербальних (і невербальних) форм його вираження. Лексична семантика, навпаки, досліджує семантичне наповнення мовної одиниці, відштовхуючись від її форми. Отже, слово є точкою зустрічі концептуального і лексичного аналізу [5:292]. При комплексному підході виділяють і досліджують різні типи, або рівні, значення слова – власне лексичне значення, лексичні та екстралінгвістичні (енциклопедичні) конотації, а також надбудовану над ними культурну семантику. "Завдання ... цілісного опису полягає в тому, щоб виявити внутрішні зв'язки між всіма рівнями значення, розкрити логіку того "образу", що закріплений за словом у свідомості носіїв мови" [5:290]. Для експлікації області, охопленої концептом, необхідно звести воедино релевантні результати досліджень його вербальних виражень, відповідних духовних уявлень, матеріальних речей і дій. Крім того, доцільно розглядати "синонімічні" ряди, до яких входить слово, реалія чи поняття, й "еволюційний" ряд, до якого належить концепт [4:38], [5:292–293].

В центрі уваги лінгвістів сьогодні – основні, "базові" концепти, константи культури в розумінні Ю.С. Степанова [4:76–77]. До таких концептів належить і концепт ГРА. Його статус в лінгвістичних дослідженнях – особливий. Саме розглядаючи категорію гри, Л. Віттенштайн висловив відому думку про спосіб організації категорії у вигляді "родинної подібності", тобто сітки подібностей між окремими членами категорії при відсутності спільних характеристик для всіх її членів. У такому випадку неможливо виявити семантичний інваріант поняття і сформулювати його чітке визначення. Ця ідея була використана і розвинута представниками прототипічної семантики в теорії "розмитості" (fuzziness) значення й теорії прототипів. Полемізуючи з таким підходом, А. Вежбицька називає лексему *гра* "найбільш яскравим прикладом позірної "розмитості" природних концептів" і робить спробу дати дефініцію, в рамках розробленої нею теорії природно-семантичної метамови, англійському слову *games* 'ігри' [7:157–160]. Вона свідомо обмежила свій аналіз тлумаченням "основного значення" (the basic meaning) цієї лексики, яке, на її думку, пояснює і "нормальне" вживання слова і будь-які його розширення" [7:159]. А. Вежбицька вказує на те, що німецьке слово *Spiel* (про яке, власне, і говорив Віттенштайн), приблизно відповідає англійському *playing* 'грання'. Від англ. *game* його відрізняє принаймні дві ознаки: 1) ідея правил, 2) ідея чітко поставленої мети [7:160]. Однак в аналізі А. Вежбицької не отримали тлумачення різні значення форми однини *game* "гра" та зв'язки з англ. *play* "гра, грання", а також екстралінгвістичні і культурні конотації слова. В рамках традиційної лексичної семантики спроби визначення лексики *гра* неодмінно напштовхуються на серйозні труднощі – як

із встановленням спільних характеристик всіх ігор, так і з розмежуванням лексико-семантичних варіантів, адже відповідники українських слів *гра* й *грати* в різних мовах мають розвинуту полісемію доволі виразно дистанційованих значень, входять до численних сталих зворотів, часто вживаються метафорично. При цьому, як вказано в [7], у різних мовах семантичне наповнення відповідних лексем не ідентичне, хоча й має значну спільну частину. В деяких мовах поняття гри не є "цілісним". Наприклад, в англійській мові українському *гра* відповідають дві лексеми: *game* і *play*. Щодо культурної семантики гри, то вона, очевидно, також специфічна для різних культур, але й мусить містити певний спільний компонент хоча б з огляду на те, що такий феномен, як, наприклад, дитячі ігри, є культурною універсалею. Концепт ГРА особливий також тим, що його образ – напрочуд багатогранний (недарма нідерландський історик культури Й. Гейзінга вважав за можливе вивести всю людську культуру з гри) і динамічний (пор. виникнення комп'ютерних ігор). Отже, перед комплексним міжкультурним дослідженням концепту ГРА з позицій сучасної лінгвістики стоять принаймні такі завдання (для кожної окремої мови і культури): виявити лінгвокультурні особливості концепту, прослідкувати його місце і розвиток в історії мовнокультурної спільноти, реконструювати витоки гри, виявити духовні уявлення, закріплені за концептом. Стосовно аналізу концепту ГРА в слов'янських культурах велику вагу матимуть наукові розвідки О.О. Потебні.

Цінність викладу О.О. Потебні в дослідження феномену гри полягає насамперед в розгляді дитячої (і молодіжної) гри як перекриття ритуалу. Вірність такого підходу до гри підтверджують, за словами Вяч. Вс. Іванова, численні факти, зокрема слов'янські [1:80–81, 96]. Наприклад, проаналізувавши українську дитячу гру в піжмурки, Потебня припустив, що в цій грі відображена сліпота Баби Яги – міфологічної жіночої істоти. Він висловив здогад про те, "що Баба в піжмурках постає сліпою не лише в значенні мороку-погворності, але й в значенні мороку-смерті. Це тим більш вірогідно, що Яга-Баба (яку ми приймаємо за одну особу з Цюцю-Бабою, Куца-Бабою) ... викрадає дітей, тобто є смертю. Сама гра в піжмурки може зображати таке викрадення" (цитата за [1:80]). В іншій українській грі під назвою "Цици-бабу" (в якій однак говориться тільки про діда) відображена сліпота міфологічного чоловічого персонажу [там само]. Тлумачення образу, відображеного в грі в піжмурки, як втілення мороку-смерті, підтверджується типологічним порівнянням з американськими міфами [1:90].

О.О. Потебня встановив міфологічні витоки також деяких інших ігор, зокрема української дівочої гри "в ворона", в якій чорний ворон – символ смерті. Ось як аналізує Потебня цю гру в роботі "О некоторых символах в славянской народной поэзии": "Вся гра дихає віджилою старовиною. Ворон ... нагадує смерть і, можливо, виступає як ворожий світу початок: "красна пані" чи веселка-радуга. Ворон-смерть заставляє дітей стиснути руки саме так, як складали в давні часи мертвим у Малоросії. Матка, говорячи наведені дивні речі для того, щоб розсмішити дітей, разом з тим розтискає їм руки і тим самим намагається повернути їх до життя. Сміх несумісний з похмурою смертю, тому що сміх – світло. Хто засміється, той не залишається у ворона" [3:318].

Етимологія слова *гра*, яку запропонував О.О. Потебня, залишається сьогодні найбільш прийнятною, хоча й не загально визнаною. Пов'язуючи

архаїчну семантику гри з сакральними язичницькими обрядами, він виводить слов. **jьgra* з давньоінд. *yajati* 'ішановувати божество хвалою, молитвою, жертвою' і приписує слову *gra* давнє значення 'звеличення й уласкавлення божества (співами і танцями)' [2:60–61]. Іншим вірогідним етимологом слов. **jьgra* вважається давньоінд. *éjati* 'рухатися, ворухитися', *ingati*, *-te* 'рухатися' [6:209–210]. Етимологія Потебні видається, однак, більш обґрунтованою з огляду на ритуальні витоки гри, полісемію значень, яку слово *gra* розвинуло в слов'янських мовах, і похідні слова, утворені від нього, хоча існує потреба детальнішого розгляду розвитку форми і значення цієї лексики.

Семантичний комплекс 'співи з танцем' має виразні ознаки синкретичності і нерозчленованості; простіші значення 'забава', 'жарт', 'спів', 'танець' можуть вважатися похідними з нього [6:208]. Значення самого слов. *игра*, а також похідні значення Потебня розподіляє за категоріями дії, способу, або форми, дії і знаряддя дії таким чином: а) рос. *играть песни, свадьбу, игрица* 'співачка', *игрун* 'співак'; б) серб. *игро* 'хоровод'; вирази, що стосуються міфічної гри сонця; *игра* 'співи' (язичницьке возвеличення співом разом з хороводами й інструментальною музикою); сюди ж рос. *игрец* 'істота', що поселяється в людині і спричинює 'біснуватість', укр. *грець*; до значення 'танець', 'рух' – укр. *конем грати, конем вигравати*; загальні значення 'гра', 'грати ким, кого'; в) гра в значенні способу, певної форми хороводу, святкової, а згодом будь-якої забави – *грати в що (в ворона, в карти)*; г) значення музичного інструмента (*игры: гусли, домры, вольнки*) [2:59–60].

Для встановлення давніх міфологічних уявлень, що лежать в основі купальських обрядів і повір'їв, О.О. Потебня розглядає міфічну гру сонця. Він відзначає, що у слов'янських народів певні (сонячні) свята пов'язуються з грою сонця. В різних місцях використовуються також інші назви цього явища, що відповідають значенням лексики *гра* 'танцювати, крутитися' та 'яскраво світити' [3:534–535]. Останнє значення могло з'явитися, на думку Потебні, лише завдяки використанню слова *гра* для позначення танцю сонця. Потебня обґрунтовує свої висновки та етимології, наводячи дії, звичаї, повір'я та уявлення людей, пов'язані з грою сонця [там само]. Він простежує сліди таких міфічних уявлень в деяких дитячих іграх слов'янських народів. Розглядаючи кабана (або порося) як символ сонця, Потебня вважає, що в чеській дитячій грі "в золоте порося" кружальце дерева (тобто золоте порося), яке діти підкидають догори, символізує сонце, що недавно народилося. В словацькій грі з такою самою назвою він вбачає символічне зображення схованого сонця до його народження на Різдво [3:402–403].

Отже, розуміння і розкриття міфічних та ритуальних витоків гри й етимологія слова **jьgra*, запропоновані О.О. Потебнею, зберегли свою цінність і великою мірою є визначальними для сучасного комплексного аналізу концепту ГРА в слов'янських культурах.

Література

1. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Том II. Статьи о русской литературе. – М.: Языки русской культуры, 2000.
2. Потебня А.А. К истории звуков русского языка. – Ч. IV. Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1883.
3. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.
4. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997.
5. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской

мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. 6. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 8. – М.: Наука, 1981. 7. Wierzbicka Anna. Semantic Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996.

П.О. Селігей

Учення О.О. Потебні про внутрішню форму слова: підсумки і перспективи

Виділення явища внутрішньої форми слова (ВФС) в окрему лінгвістичну проблему є однією із заслуг О.О. Потебні. Його наукова проникливість особливо підкреслюється тим фактом, що сьогодні цим явищем глибоко цікавляться фахівці з різноманітних мовознавчих дисциплін. І цей міждисциплінарний інтерес до ВФС є визначальною рисою її дослідження на нинішньому етапі. Наша оглядова доповідь має на меті простежити, як проблема ВФС розроблялась у мовознавстві після О. Потебні, які ідеї за цей час виникли і які нові шляхи відкриваються для її подальшого дослідження у світлі цих ідей.

Запропонована О. Потебнею теорія ВФС у радянські часи тривалий час липалася без подальшої розробки, – напевно тому, що її послідовне дослідження неодмінно вивело б на гумбольдтівський «дух мови», який діалектичний матеріалізм відкидав як ідеалістичну фікцію. Якщо не брати до уваги філософські праці Г. Шпета й О. Лосева, то згадки про ВФС до 1970-х років можна вважати спорадичними. Згодом ВФС починають приділяти більше уваги, а з 1980-х років, і особливо в останнє десятиліття, ВФС активно досліджується фахівцями багатьох галузей лінгвістики.

Загальне мовознавство розробляє нині проблему внутрішньої форми в плані співвідношення форми та змісту в мові взагалі. Б. Плотников [7:115–132] пише, що мовна форма, лише однією своєю частиною утворює план вираження, а іншою підводить до цього плану вираження організований нею зміст. Внутрішню форму мови складає усе взятє одиницями та категоріями цієї мови з колективного досвіду народу, котрий нею розмовляє, а її самобутність проявляється, зокрема, у неоднаковій мотивованості слів. Надзвичайно важливою видається можливість побудувати глобальну типологію мов на основі їхніх внутрішніх форм. Це дозволило б виділити мовні родини адекватніше, ніж це роблять класифікації, засновані на фонетичних чи граматичних відповідностях. У реченні, вважає Б. Плотников, теж можна віднайти внутрішню форму, яка виявляється в моделях організації слів у реченні.

Теорія номінації (ономасіологія) підходить до ВФС у контексті вибору ознаки для найменування. Ще Л. Булаховський уважав, що цей процес великою мірою довільний і залежить від фантазії номінатора, а також від того, чи сподобається середовищу мовців образна сторона запропонованої назви [1:11–14]. Б. Серебренников теж гадав, що вибір номінативної ознаки є результатом випадкових асоціацій, не залежить від зовнішніх умов і ніяких особливих закономірностей тут не спостерігається [11]. Ю. Степанов дотримується дещо іншої думки: насправді найменування за ознаками відбуваються не випадково, а за-

кономірно. Але щоб помітити ці закономірності при етимологізуванні слів, необхідно брати до уваги семантичні ряди (або «концептуальні сфери»), до яких належать ці слова. Відмова від категорії «стихійності» у поясненні відбору номінативної ознаки повертає сучасну ономазіологію до концепції В. Гумбольдта, з позиції якої згадані концептуальні сфери можна трактувати як вияв внутрішньої форми мови [13:61]. З кінця 1960-х рр. з'являються дослідження семантичних мотивацій назв, зокрема діалектних, з різних тематичних груп: птахів, тварин, рослин, тощо. Ці праці наочно показують, що для мовної номінації реалії використовуються ті її ознаки, які впадають в око або лежать на поверхні: форма, розмір, колір, місце, а також певні функціональні ознаки: призначення, практична цінність тощо.

ВФС, безперечно, є складовою частиною мовного знака і тому вона входить до сфери зацікавлення **семіотики**. Здатність слова завдяки своїй внутрішній формі виражати певний погляд на денотат, тобто бути інтерпретацією позначуваної ним реалії, О. Лосев уважав однією з визначальних характеристик мовного знака: «Будь-який знак є актом інтерпретації як відповідних моментів мислення, так і відповідних моментів дійсності». [5:99]. Саме тому слово є знаряддям розуміння реалії з боку мовців: «...Коли ми даємо речі якусь назву, слово, ім'я, – це значить, що ми вже співвіднесли її з усім іншим і обрали те, у світлі чого ми її хочемо зрозуміти і з чим ми її порівнюємо. Це й означає, що ми розуміємо річ» [4:824]. Звідси випливає, що «мова є системою розуміння, тобто, урешті-решт, світорозуміння; мова і є саме світорозуміння» [4:822]. Цей важливий висновок О. Лосева перегукується не лише з ідеями Гумбольдта та Потебні, але й з гіпотезою мовної відносності.

Явище ВФС дозволяє прояснити і деякі проблеми **семасіології**. Так, В. Русанівський [10:14–28] вважає, що ВФС, будучи певною стороною змісту слова, вказує на те, як пов'язане дане слово з його найближчими попередниками і яка ідея вела до втілення нового значення саме в таку, а не в інакшу зовнішню форму. Похідне слово однією із своїх сем співвідноситься з лексичним значенням вихідного слова, тому ВФС можна трактувати як спільну семему мотивуючого та мотивованого слова.

Лексикологію ВФС цікавить як ознака реалії, що була використана при номінації [2]. З цього погляду ВФС може бути або об'єктивною, якщо виражає предметно-логічний зміст денотата, або суб'єктивною, якщо виражає емоційно-оцінне ставлення до нього. Це розмежування добре проступає при порівнянні слів різних мов, які позначають один денотат, але мають різну ВФС. Такі міжмовні порівняння можуть виявляти однакову міру мотиваційної суб'єктивності або ж однакову міру об'єктивності (при різних мотиваціях). Іншу типологію ВФС пропонує Ю. Маслов [6:112–114]. Семантична мотивація (тобто ВФС) може бути: 1) реальною, якщо відбиває фактичну ознаку денотата: *жінка* (букв. «та, що народжує»), лат. *femina* («та, що годує»); 2) фантастичною, якщо відбиває міфологічні уявлення: *горе, печаль* (букв. «вогонь»), англ. *Sunday* (букв. «день бога сонця»); 3) формальною, якщо значення зрозуміле, а причина мотивування – ні: укр. *антонівка*, рос. *анютины глазки*. Метод порівняння лексики різних мов за ВФС може враховувати також характер семантичної мотивованості, вибір ознаки для неї, можливий зв'язок між обраною ознакою, значенням і живанням слова, ступенем абстрактності чи конкретності цієї ознаки, неоднакові способи номінації відповідників (Л. Бублейник, В. Манакін).

О. Єрмакова й О. Земська вказують, що в словотворі необхідно чітко розрізняти поняття лексичного значення слова, ВФС та словотвірної мотивованості. Остання вказує на належність слова до певної частини мови або семантичної групи і входить до словотвірної характеристики слова, тоді як ВФС розкриває характер найменування і належить до його ономазіологічного аспекту, а також визначає смислове відношення похідного слова до бази. Авторки, підкреслюючи перспективність вивчення ВФС в аспекті порівняльного словотвору, пропонують таку типологію регулярних відповідностей: 1) внутрішні форми збігаються повністю: укр. *підніжся* – болг. *подножие* – пол. *podnóże*, або частково: укр. *соняшник* – рос. *подсолнух* – нім. *Sonnenblume* (сонячна квітка) – фр. *tournesol* (букв.: що повертається за сонцем); 2) відповідники мотивуються синонімами за денотатом: укр. *бабій* – пол. *kobieciarz* – болг. *женкар*; 3) відповідники мотивуються членами однієї лексичної групи: укр. *паливо* – рос. *топливо* – болг. *гориво*; 4) відповідники мотивуються назвами роду і виду: рос. *мусорщик* – чеськ. *popelář* – англ. *dustman* (*dust* «пилітка»); 5) відповідники мотивуються назвами цілого та частини, яка в цьому контексті рівноцінна цілому: укр. *зашийник* – рос. *подзатыльник* – пол. *pohlavek*.

Психолінгвістичне дослідження О. Снітко [12] присвячене вивченню прогностичних властивостей ВФС у процесі мовної номінації. Виходячи з тези О. Потебні про здатність ВФС спрямовувати розвиток значення в слові, автор показує, в який спосіб вона стає базою для формування лексичного значення номінативної одиниці, а також регулює осмислення її семантики. Новим у цій роботі став також підхід до ВФС як до окремої ланки при переході від невербального розумового коду (коду образів і схем) до коду вербальних одиниць (коду мовних знаків).

Кожне слово О. Потебня вважав потенційною метафорою, а ВФС слугує не лише джерелом створення нових слів, але й основою образності самої мови та художності літературного твору. В. Телія [14:80–82] підкреслює важливу роль ВФС у формуванні та функціонуванні конотативного компонента значення слова. Власне, саме ВФС і мотивує його конотацію. Крім того, оскільки ВФС є засобом для створення різноманітних зображально-виразових ефектів, зокрема каламбурів, у художній літературі та публіцистиці, то вона стає також предметом дослідження стилістики, про що пише О. Пономарів [8:112–121].

Реконструкція внутрішньої форми деестимологізованих слів – одне із першорядних завдань етимології. Остання, щоправда, тривалий час займалася здебільшого фонетичними відповідностями, тоді як семантичній історії слів етимологи почали приділяти належну увагу лише в останні десятиліття. Цей напрям досліджень надзвичайно перспективний, адже послідовне врахування ВФС і, зокрема, вивчення всіх можливих семантичних переходів допоможе встановити закономірності історичного розвитку лексики, знання яких украй необхідне для пояснення етимологічно «темних» слів. У цьому зв'язку приємно відзначити, що в українській етимологічній школі створено низку праць, де досліджуються семантичні мотивації назв із певних тематичних груп (І. Стоянов, В. Коломієць, Т. Харитонов, Т. Марченко) або простежуються похідні від деяких давніх «словотвірних активних» коренів (Т. Черниш, В. Ткаченко). До цього напрямку належить і наше дослідження внутрішньої форми назв емоцій в українській мові із залученням семантичних паралелей з деяких інших мов.

Закінчуючи короткий огляд досліджень феномена ВФС, можна висловити припущення, що в перспективі кількість таких досліджень буде зростати. При цьому вже тепер вимальовуються ті напрямки, за якими вони будуть провадитися.

Насамперед триватиме даліше дослідження історичних закономірностей семантичного розвитку лексики на матеріалі якнайширшого кола мов. Віднайдені дані доцільно буде узагальнити в словнику семантичних переходів, про необхідність укладання якого йдеться вже давно. Наступним етапом має стати створення семантичної типології мов, яка враховуватиме спільність і відмінність випадків семантичної мотивації в мовах різних груп.

Видається перспективним використання тими мовознавцями, які досліджують ВФС у контексті мовних картин світу, здобутків ще досі малознаного в нас німецького неогумбольдтіанства, яке теж ґрунтується на філософії мови В. Гумбольдта. Це добра нагода для органічного поєднання традицій українського мовознавства з традиціями мовознавства зарубіжного.

Пильнішої уваги лінгвістів вимагає також вчення про мову відомого німецького філософа М. Гайдеггера, який уважав, що вона зберігає сліди «істинного буття». Ці сліди можна віднайти, аналізуючи внутрішню форму слів на позначення світоглядно важливих понять. Близьким до цього напрямку можна вважати недавнє капітальне дослідження концептів російської культури Ю. Степановим.

Учення О. Потебні про ВФС виявляє паралель і з ідеєю німецького логіка Г. Фреге про розмежування значення та смислу мовних виразів [15:181–209]. Під значенням Г. Фреге розумів вказівку на денотат, а під смислом – той спосіб, яким денотат представлений у цьому мовному виразі. Так, у виразах *Kuile* і *столиця України* однакове значення, але різний смисл. О. Потебня висловлює по суті що ж саму думку, називаючи ВФС «способом, яким висловлюється зміст» [9:124]. Як приклад він наводить назви заробітної платні, які своєю ВФ позначають її в різний спосіб: *жалованье* (дарунок), *аннист* (відпущене на рік), *pensio* (те, що відвіпується), *gage* (плата як результат домовленості). Таким чином, поняття ВФС в О. Потебні і поняття смислу в концепції Г. Фреге мають багато спільного. Крім того, такий підхід видається перспективним при аналізі явищ мовної синонімії.

Література

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1959.
2. Варина В.Г. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976.
3. Ермакова О. П., Земская Е.А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова // Известия АН СССР. Сер. Литературы и языка. – 1985. – № 6. – Т. 44.
4. Лосев А.Ф. Вещь и имя // Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Космос. – М., 1993.
5. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М., 1982.
6. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1987.
7. Плотников Б.А. О содержании и форме в языке. – Минск, 1989.
8. Пономаріє О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – К., 1993.
9. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.
10. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988.
11. Серебренников Б.А. Номинация и проблема выбора // Языковая номинация (Общие вопросы). – М., 1977.
12. Ситко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов, 1990.
13. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
14. Телія В.Н. Коннотативний аспект семантики языковых единиц. – М., 1986.
15. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. – 1977, вып. 8.

**Наголос іменників жіночого роду в акцентованих
творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка
за редакцією О.О. Потебні
(на матеріалі оповідання “Салдацький патрет”)**

Процес нормування наголосу сучасної української літературної мови відбувають фольклорні та діалектні матеріали, лексикографічні праці, поетичні тексти, а також акцентовані видання прозових творів кінця XVIII – середини XIX ст. і пізнішого часу, коли закладалися основи літературної мови, включаючи й систему наголошення [6:366]. І якщо наголос у поетичних творах цього періоду певною мірою привертав увагу дослідників (в окремих публікаціях проаналізовано наголошення іменників в “Енеїді” І.П. Котляревського [4, 5], в поезії Лесі Українки [14], особливості наголошення слів у поетичних творах Т.Г. Шевченка [11, 12]), то прозові акцентовані твори письменників XIX ст. не були об’єктом спеціального дослідження, хоча, без сумніву, містять цінний акцентуаційний матеріал, послідовно подаючи наголоси на всіх словах та їх формах. З наголосами видавалися твори Г. Квітки-Основ'яненка [15:16], П. Куліша [17], Марка Вовчка [18] та ін.

Особливо актуальним для вивчення проблеми становлення українського літературного наголосу є дослідження акцентуації слів у творах Г.Квітки-Основ'яненка – першого українського прозаїка, “зачинателя і фундатора власне художньої прози у новій українській літературі” [6:63]. Мета нашої статті – дослідити наголошення іменників жіночого роду в акцентованому тексті оповідання Г.Ф. Квітки-Основ'яненка “Салдацький патрет”, виданого за редакцією О. Потебні [16]. Увага саме до видання О. Потебні зумовлена тим, що наголоси у ньому поставлені не просто редактором, а мовознавцем, який досліджував проблеми наголосу і якому належить перша у вітчизняному мовознавстві монографія з акцентології [9]. Об’єктом порівняння обрали акцентовані іменники жіночого роду у тексті оповідання “Салдацький патрет” за редакцією О. Потебні та в іншому виданні – за редакцією П. Куліша, авторські наголоси першодруку (СІПМ – тут і далі див. список скорочень), свідчення словників XIX – поч. XX ст. та сучасних лексикографічних джерел.

Серед іменників жіночого роду, що трапляються у тексті повісті “Салдацький патрет” за редакцією О. Потебні, абсолютну більшість становлять лексеми на -а (-я) (понад 200 слів), 10 іменників з нульовою флексією та іменник *мати*.

Для іменників, ужитих у тексті хоча б один раз у формі однини і один раз у формі множини (односкладову форму родового відмінка множини не враховуємо), можна встановити 4 основні акцентні типи:

- I – з нерухомим наголосом на основі в однині і множині;
- II – з наголосом на основі в однині і флексивним (або флексивним і наосновним) у множині;
- III – наголосом на флексії в однині і на основі у множині;
- IV – з рухомим наголосом в однині і множині.

Зазначимо, що форму однини і множини у тексті мають тільки іменники на -а (-я) та лексема *мати*, наголошення якої збігається із сучасним.

До І акцентного типу належать іменники:

- гривня: зн. одн. *за гр'ивню* (11) *, род. мн. *гр'ивень* (19);
кобыля: наз. одн. *коб'яту* (7, 8, 10, 18), наз. мн. *коб'ялы* (17);
купа: зн. одн. *з'уны* (15, 19), ор. мн. *к'упамы* (15, 16);
лавка: род. одн. *быля л'авкы* (21), наз. мн. *л'авкы* (16);
молодиця: наз. одн. *молод'яця* (13, 18), наз. мн. *молод'яци* (13, 14, 14, 14, 15, 15), зн. мн. *молод'яць* (14);
перекупка: род. одн. у... *пер'екупкы* (19), наз. мн. *пер'екупкы* (14, 14, 17, 23, 23), ор. мн. *надь... пер'екупкамы* (14).
св'яга: зн. одн. *св'яту* (22), наз. мн. *св'яты* (16), род. мн. *св'ять* (12);
сльва: наз. одн. *сл'ыва* (7, 7), наз. мн. *сл'ывы* (16);
хата: зн. одн. *ух'ату* (8), місц. одн. *пры... х'ати* (11), місц. мн. *по х'атамъ* (10);
пшыя: зн. одн. *на ш'яю* (8), місц. одн. *на ш'яи* (8), місц. мн. *на ш'яхъ* (20).

Непохідні іменники І акцентного типу у тексті твору "Салдацький патрет" за редакцією О. Потебні зберігають давній нерухомий наголос на корені в однині і множині (баритоновану акцентну парадигму) [13:24]. У виданні П. Куліша відмінність у наголошенні мають лексеми *хата* і *свита*. Іменник *хата* у множині вжитий з відтягненим наголосом на флексії: місц. мн. *по хат'амъ* (СПК, 127). Іменник *свита* у відмінкових формах множини трапляється з подвійним наголосом на основі і на флексії: наз. мн. *св'ити* (СПК, 137), місц. мн. *у свит'ахъ* (СПК, 114). У сучасній українській літературній мові нерухомий наголос на корені мають усі зазначені іменники, крім *хата* і *свита*. Іменник *хата* у множині сучасні словники послідовно фіксують з паралельним наголосом на корені і на флексії: *х'ати* і *хат'и*, *х'атам* і *хат'ам* (Погр., 606), *хат'и* і *х'ати*, *по х'ат'ахъ* (СВН, 179), *х'ат'и* (Орф., 816). Щодо іменника *свита*, то на сьогодні лексикографічні джерела не виявляють послідовності у наголошенні форм множини: *св'ити* (Погр., 513; ОЕС, 517), *свит'и* (СВН, 179), *св'ит'и* (Орф., 681). Серед досліджуваних похідних іменників І акцентного типу лексеми *молодиця* і *перекупка* не зазнали змін у наголошенні, а лексема *лавка* у виданні П. Куліша у множині має відтягнений наголос на флексії: наз. мн. *лав'и* (СПК, 136). У сучасній літературній мові цей іменник у формі множини характеризується виключно флексивним наголошенням і належить до другого акцентного типу.

У першодруковій оповідання "Салдацький патрет" наголос позначений лише у 23 іменниках жіночого роду. Серед іменників І акцентного типу авторський наголос має іменник *перекупка* (наз. мн. *пер'екупкы* (СПМ, 27), ор. мн. *пер'екупкамы* (СПМ, 26)), що відповідає сучасному наголосові у цьому слові.

До II акцентного типу належать іменники:

- баба: наз. одн. *б'аба* (14, 23), наз. мн. *баб'ы* (18);
жинка: наз. одн. *ж'инка* (12, 13), зн. одн. *ж'инку* (12), на *ж'инку* (17), ор. одн. *ж'инкою* (18), наз. мн. *жинк'ы* (16);
кныжечка: зн. одн. *кн'ыжечку* (3), зн. мн. *въ... кныжечк'ы* (4);

кнѣжка: зн. одн. *кн'ѣжку* (4, 7), зн. мн. *кнѣжк'ы* (4), ор. мн. *зѣ кнѣжк'амы* (15), місц. мн. *у кнѣжк'ахъ* (5);
 коробка: род. одн. *зѣ... кор'обкы* (14, 15), зн. одн. *кор'обку* (14), *у... кор'обку* (15), род. мн. *короб'окъ* (14), ор. мн. *зѣ короб'амы* (23);
 краска: наз. одн. *кр'аска* (24), зн. одн. *кр'аску* (7), род. мн. *крас'окъ* (10), ор. мн. *зѣ краск'амы* (24);
 нѣтка: наз. одн. *н'ѣтка* (25), наз. мн. *нѣтк'ы* (13), місц. мн. *на н'ѣткахъ* (16);
 писня: род. одн. *п'исни* (23), зн. мн. *писн'и* (22);
 сорочка: наз. одн. *сор'очка* (11), род. одн. *у сороч'окъ* (20), зн. мн. *на сорочк'ы* (12);
 хустка: наз. одн. *х'устка* (22), зн. одн. *х'устку* (18, 19, 21, 21, 22), *на х'устку* (22), наз. мн. *хустк'ы* (16);
 шапка: наз. одн. *ш'апка* (4), род. одн. *ш'апкы* (17), зн. одн. *ш'апку* (10, 12, 18, 23, 25), наз. мн. *шапк'ы* (16), зн. мн. *шапк'ы* (23);
 щитка: наз. одн. *щ'итка* (8), наз. мн. *щитк'ы* (16);
 юпка: зн. одн. *юнку* (23), місц. одн. *у... 'юпци* (8), наз. мн. *юпк'ы* (16), місц. мн. *въ... юпк'ахъ* (20).

Досліджувані іменники цього акцентного типу первісно мали наголос на основі і поступово набули флексивного наголошення у формах множини виключно на українському ґрунті з кінця XVI ст. унаслідок дії тенденції до протиставлення наголосу однини і множини [13:130]. Слід зазначити, що наголос слів цього акцентного типу у тексті за редакцією О. Потебні загалом відповідає сучасному. Відмінність у наголошенні виявляють 3 лексеми. Іменник *нитка* у місцевому відмінку множини має наосновний наголос і у виданні О. Потебні (*на н'ѣткахъ* (16)), і у виданні П. Куліша (*на н'иткахъ* (СПК, 137)), а в сучасних словниках наводиться тільки з флексивним наголосом у множині: *нитк'и*, *нитк'ам* (Погр., 340; ОЕС, 371). Іменник *коробка* у досліджуваних виданнях у множині вживається з флексивним наголосом, а в сучасній літературній мові має варіантний наголос на основі і на флексії: *коробк'и* і *кор'обки* (Погр., 265; ОЕС, 288, СВН, 84), *кор'обк'и* (Орф., 325). У виданні П. Куліша відмінність у наголошенні виявляє іменник *краска*, що зберігає початковий наголос у множині: *род. мн. кр'асокъ* (СПК, 127), ор. мн. *зѣ кр'асками* (СПК, 150). У сучасній українській літературній мові іменник *краска* не має форм множини (належить до *singularia tantum*) і вживається із значенням “рум'янець” (у творі вжитий у значенні “фарба”). У тексті першодруку оповідання “Саїдацький патрет” з аналізованих іменників II акцентного типу авторський наголос позначений у двох словах: *род. мн. крас'окъ* (СПМ, 13), ор. мн. *зѣ кнѣжк'амы* (СПМ, 30).

III акцентний тип має іменник *слобода*: місц. одн. *у... слобод'и* (9), зн. мн. *сл'ободы* (10). Флексивне наголошення форми місцевого відмінка однини та кореневе називного відмінка множини цього іменника є давнім і не зазнало змін у сучасній українській літературній мові.

До IV акцентного типу відносимо іменники:

голова: наз. одн. *голов'а* (13), зн. одн. *г'олову* (8, 10, 11, 20), *на г'олову* (9, 16), *у г'олову* (17), ор. одн. *голов'ою* (11), зн. мн. *на... г'оловы* (23), місц. мн. *на голов'ахъ* (20);
 нога: ор. одн. *зѣ... ног'ою* (18), наз. мн. *н'огы* (8), род. мн. *зѣ н'игъ* (23), ор. мн. *ног'амы* (8, 9);

рука: зн. одн. *р'уку* (11, 19, 22), у *р'уку* (15, 18, 18), місц. одн. у... *руц'и* (17), наз. мн. *р'уки* (8), зн. мн. *р'уки* (20), ор. мн. *рук'амы* (3, 9, 20, 23), *по-пидь рук'амы* (13).

Ці іменники зберігають давню рухому акцентну парадигму в аналізованому тексті обох видань. Наголошення лексем *нога* і *рука* відповідає сучасному. Іменник *голова* у сучасній українській літературній мові набув кореневого наголошення у формах давального, орудного і місцевого відмінків однини під впливом форми називного – знахідного відмінка множини [4:24]. Із флексивним наголосом іменник *голова* у сучасній літературній мові вживається лише у сполученні у *головах* із значенням “місця на постелі” (ОЕС, 141; Погр., 123).

У досліджуваних іменниках III і IV акцентного типів у тексті першодруку наголоси не позначені.

Більша частина іменників жіночого роду трапляється у тексті тільки в однині (або ж представлена у родовому відмінку множини односкладовою формою), і тільки у множині, тому визначити належність таких слів до певного акцентного типу неможливо.

Ці іменники становлять дві акцентні групи: з наголосом на основі і з наголосом на флексії.

Наголошення іменників жіночого роду, вжитих у тексті за редакцією О. Потебні з наосновним наголосом в однині, відповідає сучасному. Розбіжність в акцентуації порівняно із сучасною нормою виявляють іменники *копійчина*, *Москва*, *напасть*, *нужда*, *петля*, *тіснота*, *черга*. Іменник *копійчина* у тексті обох видань має наголос на корені: за *коп'ійчюю* (12), за *коп'ійчиною* (СПК, 130). Словник Б. Грінченка і сучасні лексикографічні джерела послідовно фіксують це слово з відтягненим наголосом на суфіксові (*копійч'ина* (Грінч., II, 282; ОЕС, 286; Орф., 323; Погр., 263)), що відбиває загальну тенденцію до переміщення наголосу з кореневих складів на суфікс в іменниках жіночого роду сучасної української мови [13:138]. Лексеми *нужда*, *Москва* у редакторському варіанті О. Потебні вжиті з наосновним наголосом: наз. одн. *н'ужда* (12), род. одн. *н'ужды* (24), до... *н'ужды* (12), зн. одн. *про н'ужду* (16); наз. одн. *М'осква* (3, 15), місц. одн. у *М'оскви* (3). У сучасній українській літературній мові зазначені іменники мають нерухомий наголос на флексії, хоча раніше виявляли вагання щодо наголошення. Іменник *нужда* у давніх пам'ятках вживався всюди з наголосом на основі [див. 3:24, 25; 8:10], у словниках XIX – поч. XX ст. зафіксований з наголосом на основі або на флексії: *н'ужда* (Тимч., I, 259; Грінч., II, 572), *нужд'а* (Левч., 85). Іменник *Москва* вжитий з наосновним наголосом у першодруковій оповідання: *М'осква* (СПМ, 30). У словникові Б. Грінченка зафіксований з флексивним наголосом, що відповідає сучасному: *Москв'а* (Грінч., II, 447). У виданні П. Куліша іменник *нужда* має наголос на основі, іменник *Москва* – флексивний. Лексема *напасть* у виданні О. Потебні вжита з давнім наголосом на префіксові – *н'апасть* (12), у виданні П. Куліша – з відтягненим наголосом на корені – *нап'асть* (СПК, 130). Варіантне наголошення цього слова зафіксоване у словникові Б. Грінченка *н'ап'асть* (Грінч., II, 507). У сучасній літературній мові характеризується подвійним наголошенням з поступовою перевагою кореневої акцентуації: *нап'асть* і *н'апасть* (СВН, 103; Погр., 323; ОЕС, 356), *нап'асть* (Орф., 402) як результат тенденції до переміщення наголосу з префікса на корінь. Іменник *петля* вжитий у тексті за редакцією О. Потебні у формі знахідного відмінка однини

з кореневим наголосом *п'єтлю* (8). У виданні П. Куліша, історичних та сучасних українських словниках цей іменник зафіксований з нерухомим флексивним наголосом в однині: *петл'я* (Ум., Сп., 654; Грінч., III, 148), *петл'я*, *петл'і*, *петл'єю* (СВН, 124; ОЕС, 417; Орф., 509). Накоренева акцентуація *п'єтлю* у редакторському варіанті О. Потебні може відбивати змішаний характер харківської говірки, властивій мові творів Г. Квітки, на якій у нашому випадку позначився вплив наголосу російської мови (пор. рос. *п'єтлю*). Лексеми *тіснота* і *черга*, зафіксовані у тексті обох видань з наголосом на основі, у сучасній українській літературній мові функціонують з дублетним наголошенням – наосновним і флексивним.

Акцентуація форм однини іменників жіночого роду з наголосом на флексії майже цілком збігається із сучасною літературною нормою. Виняток становить лексема *ціна*, що у виданні О. Потебні вжита у формі знахідного відмінка однини з кореневим наголосом: наз. одн. *цин'а* (12), зн. одн. *за ц'ину* (18). У сучасній українській літературній мові іменник *ціна* належить до акцентного типу з нерухомим флексивним наголосом в однині. У тексті, редагованому П. Кулішем, ця лексема має флексивну акцентуацію: *за цін'у* (СПК, 140). Кореневий наголос *за ц'ину*, позначений у тексті оповідання “Салдацький патрет” О. Потебнею, можемо пояснити, аналогічно до лексеми *петля*, відбиттям говіркових особливостей мови творів Г. Квітки-Основ'яненка.

Частина іменників жіночого роду у тексті оповідання “Салдацький патрет” ужита лише у формах множини. Наголошення цієї групи іменників у виданні за редакцією О. Потебні загалом збігається із сучасним. Іменник *мережка*, що у виданні О. Потебні має наголос на основі у формі орудного відмінка множини (*зь мер'єжками* (16)), у сучасній літературній мові характеризується дублетним наголошенням на основі і на флексії: *з мер'єжк'ами* (СВН, 95). Значну частину іменників жіночого роду, наявних у тексті оповідання “Салдацький патрет”, становлять лексеми із суфіксом -к-. І в аналізованому виданні О. Потебні, і в сучасній літературній мові ці іменники у множині переважно мають флексивний наголос. Розбіжності у наголошенні виявляють лексеми *дочка* і *слизенька*, що у виданні О. Потебні мають флексивну акцентуацію (наз. мн. *дочк'ы* (13), дав. мн. *дочк'амъ* (12); зн. мн. *слизеньк'ы* (4)), а в сучасній літературній мові у множині вживаються з наосновним наголосом: *д'очки*, *д'очкам* (Погр., 164); *сл'ізеньок* (Орф., 704). Іменники *зірочка*, *ложка*, *ніжка*, *плахта*, *свитка* у виданні за редакцією О. Потебні у формах множини мають флексивне наголошення, а в сучасній літературній мові вживається з варіантним наголосом на основі і на флексії.

Розбіжності у наголошенні форм множини у виданнях О. Потебні і П. Куліша виявляють іменники *денежка*, *дочка*, *плахта*, *подруга*, *п'ятінка*. У тексті за редакцією О. Потебні іменники *денежка*, *дочка*, *плахта*, *п'ятінка* у множині мають флексивний наголос, у виданні П. Куліша – наосновний. Іменник *подруга* у редакторському варіанті О. Потебні вживається із наголосом на префіксові, що відповідає сучасному, у виданні П. Куліша – з наголосом на корені.

В аналізованому тексті, редагованому О. Потебнею, досить часто трапляються енклітичні сполуки. Серед іменників жіночого роду енклітиками виступають лексеми *вода*, *земля*, *ніч*, *пола*: *п'о-воду* (10, 12); *'объ землю* (17); *прот'ивъ-ночи* (8), *з'а-полы* (17), *'объ-полы* (20). Перенесення наголосу на прийменники з іменників, що мають рухомий наголос, є давньою

фонетичною рисою, майже повністю втраченою сучасною українською мовою. У виданні П. Куліша у жодному з наведених прикладів енклітика не відбита. Зазначимо, що О. Потебня був добре знайомий з текстами творів Г. Квітки-Основ'яненка у виданні П. Куліша, він часто використовував з них ілюстрації у своїх акцентологічних дослідженнях. Той факт, що О. Потебня, редагуючи текст Г. Квітки-Основ'яненка, позначив енклітичні сполуки, яких не було у попередньому виданні П. Куліша, дає підстави пропускати, що мовознавець свідомо прагнув зберегти у тексті особливості мови творів письменника, до того ж у першодруковій "Салдацького патрета" енклітика досить часто позначена в іменниках чоловічого роду: *п'о боку* (СПМ, 22), *п'а визь* (СПМ, 50), *п'а свить* (СПМ, 13), *п'а свити* (СПМ, 32, 53), *п'а смихь* (СПМ, 55).

У тексті першодруку оповідання "Салдацький патрет", крім словесного, у двох випадках позначений емпатичний наголос: на прийменникові у сполученні *п'о-глыну* (*крычьть: п'о-глыну, п'о-глыну!* (СПМ, 34)) та в емоційному звертанні: *Домах'о, Дом'ахо!* (СПМ, 49). Ці наголоси збережні і в редакторському варіанті О. Потебні із деякою зміною у звертанні: *Дом'ахо, Домах'о!* (22).

Аналіз іменників жіночого роду в оповіданні Г. Квітки-Основ'яненка "Салдацький патрет" за редакцією О. Потебні показав, що наголос абсолютної більшості іменників у досліджуваному тексті відповідає сучасному. Розбіжності у наголошенні переважно виявили лексеми, що у сучасній літературній мові мають варіантну акцентуацію або ті, що відбивають у тексті акцентуаційні особливості мови творів письменника.

Тут і далі після прикладів у круглих дужках наводимо арабськими цифрами сторінку видання: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Салдацький патрет // Малороссийские повести, рассказанные Грицькомъ Основ'яненко. – Т. I. – Харьков, 1887. – С. 1–25.

Умовні скорочення

- Грінч. – Словарь української мови // За ред. Б.Грінченка. – К., 1907–1909. – т. I–IV.
 Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – К., 1874. – 188 с.
 ОЕС – Орфоепічний словник (укладач М.І.Погрібний). – К., 1984. – 629 с.
 Орф. – Орфографічний словник української мови. – К., 1994. – 864 с.
 Погр. – Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. – К., 1964. – 639 с.
 СВН – Головашук С.І. Складні випадки наголошення: Словник – довідник. – К., 1995. – 192 с.
 СПК – Салдацький патрет // Повісті Григорія Квітки (Основ'яненка) (Видав П.А.Куліш). – т. I. – Спб., 1858. – С. 121–151.
 СПМ – Малороссийскія повести, рассказываемые Грыцькомъ Основ'яненко. – Кн. I. – Москва, 1834. – С. 3–59.
 Тимч. – Тимченко С. Русско-малороссийский словарь. – К., 1897–1899. – т. I–II.
 Ум., Сп. – Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. – Львів, 1893. – 1145 с.

Література

1. Булахівський Л.А. Український літературний наголос (характеристика норми). – К.; Львів, 1947. – 56 с.
2. Веселовська З.М. Мова Г.Хв. Квітки-Основ'яненка // Наук. зап. науково-дослідчої кафедри мовознавства. – Держ. вид-во України, 1924. – С. 93–109.
3. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби

формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVII століть). – Харків, 1970. – 163 с. 4. *Зинякова А.* Наголошення іменників жіночого роду на -а, -я в “Енеїді” І. Котляревського // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку. 36. наук. праць, присвячених пам’яті професора с.П. Самійленка. – Запоріжжя, ЗДУ, 1996, ч.П. – С. 22–25. 5. *Зинякова А.А.* Наголошення іменників середнього роду на -о, -е в “Енеїді” І.Котляревського // Мовознавство. – 1995. – №2–3. – С. 38–47. 6. *Наконечний М.Ф.* Г.Квітка-Основ’яненко і розвиток української національної літературної мови // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 63–69. 7. *Наконечний М.Ф.* Розміщення словесних наголосів у сучасній літературній мові і питання норми // Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 1969. – С. 363–369. 8. *Огієнко І.* Український наголос початку XVII – го віку. – Жовква, 1926. – 31 с. 9. *Потебня А.А.* Ударение. – К., 1973. – 172 с. 10. *Пристаї Б.Р.* Акцентна варіантність іменників жіночого роду з суфіксом –от(а) // Мовознавство. – 1992. – №6. – С. 30–34. 11. *Рудницький Я.* Наголос в поезії Шевченка. – Аугсбург, 1947. 12. *Скляренко В.Г.* Авторські наголоси в творах Т.Г. Шевченка // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 22–25. 13. *Скляренко В.Г.* Історія акцентуації іменників а – основ української мови. – К., 1969. – 148 с. 14. *Скляренко В.Г.* Слова з двома наголосами в поетичних творах Лесі Українки // Культура слова. – 1991. – Вип. 40. – С. 32–35. 15. *Квітка Г.* Повість Григорія Квітки (Основ’яненка). (Видав П.А. Куліш). – Т. I, II. – Спб., 1858. 16. *Квітка-Основ’яненко Г.Ф.* Сочинения в 6 т. (Под ред. А.А. Потебни). – Т. I–II. – Харьков, 1887, 1889. 17. *Куліш П.А.* Чорна рада. – Спб., 1857. – 429 с. 18. Марко Вовчок Повістки (народні оповідання) Марка Вовчка. – Спб., 1861. – 158 с.

Л.Е. Довбня

Семантична трансформація праслов’янських іменників і прикметників в українській та російській мовах (у світлі вчення О.О. Потебні)

Унесок у духовну сферу людського життя О.О. Потебні – видатного українського та російського лінгвіста, літературознавця й мистецтвознавця – важко переоцінити. О.О. Потебня живе у своїх геніальних працях, які не втрачаючи актуальності навіть через століття, навчають розуміти мову та її історії.

Особливо прикметна багатоаспектність лінгвістично-філософських праць дослідника. Зокрема, у його роботі «Мысль и язык» розглядаються питання походження мови, взаємозв’язок мовознавства і психології, співвідношення зовнішньої та внутрішньої форми слова.

Уже в ранніх працях («О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», «О связи некоторых представлений в языке», «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «О доле и сродных с нею существах») дослідник звертається до порівняльно-історичного методу, аналізуючи не лише лінгвістичний, а й етнокультурний матеріал. У згаданих працях О.О. Потебня «висловив думку про необхідність з’ясування законів і правил внутрішніх зчеплень і об’єднань значень у цілих групах слів, про необхідність дослідження семантичних рядів

слів у зв'язку з розвитком мови і мислення, у зв'язку з історією народу. ...Сама думка про глибокий внутрішній зв'язок між різними семантичними рядами слів у мові, про необхідність вивчати системи чи ланцюги значень слів, що належать до однієї чи кількох суміжних лексико-семантичних сфер або групуються навколо однієї семантичної категорії, одного семантичного ядра, ... мала для тієї епохи глибоко прогресивний характер» [3:182–183]. У ранніх дослідженнях лінгвіста визначається головне завдання історично-лексикологічних пошуків – вивчення законів змін лексичних значень слів. До питання про семантику слова він звертається у працях, присвячених навіть фонетичному та граматичному аналізу: наприклад, семантична історія слів на позначення місць проживання людей наводиться у нарисах «К истории звуков русского языка». З новою силою звучать питання історичної семантики у відомому дослідженні «Об изменении значения и заменах существительного», що ввійшло до праці «Из записок по русской грамматике». У ній О.О. Потебня зазначає, що особливої уваги заслуговує дослідження не звучання слів, яке при всій своїй важливості має лише службове значення, а їх зміст. Автор убачає основу історії мови саме в історичній семасіології. Однак він не лише звертає увагу на семантику конкретного слова у певній мові, а й прагне до створення лексико-семантичних універсалій, які повинні відкритися при порівняльно-історичному дослідженні.

У першому томі праці «Из записок по русской грамматике» О.О. Потебня висловлює думку про те, що кожного разу, коли слово вимовляється чи пишеться, воно має бути однозначним; різні значення одного й того ж слова, вважає вчений, насправді є різними словами. Ця думка мовознавця зазнала серйозної критики з боку його послідовників. Так, зокрема, Р.О. Будагов писав: «Потебні здавалося, що він розв'язав проблему полісемії, оголосивши кожне із значень багатозначного слова особливим, самостійним словом. Однак тут виникла лише видимість розв'язання питання. Насправді ж подібне розв'язання стало суперечити іншим ідеям Потебні, за якими слова у процесі розвитку мови прямують до дедалі більших узагальнень, однозначно зберігаючи свою здатність позначати найконкретніші предмети і явища... Чим пояснити суперечності позиції Потебні у тлумаченні полісемії? Ці суперечності можна пояснити так. З одного боку, дослідник вважав, що у кожному контексті слово неповторне, воно виступає як «акт творчості», а з іншого – він же вбачав безперервний розвиток мови у всіх її сферах. Перше положення ... приводило Потебню до заперечення полісемії, а друге... неначе переконувало вченого у протилежному: розвиваючись, слова «обрастають» дедалі новими й новими значеннями та відтінками значень, тим самим вони стають полісемантичними» [1:98–99].

Повертаючись до згаданої суперечності з погляду сучасності, необхідно пам'ятати, що в часи діяльності О.О. Потебні ще не набуло належного підґрунтя питання дихотомії мови і мовлення. А тому, говорячи про те, що кожне слово має одне-єдине значення, а інше його значення – то вже нове слово, О.О. Потебня, можливо, мав на увазі певну контекстну реалізацію одного із потенційних значень слова (рівень мовлення). Ведучи ж мову про процеси «обростання» слова новими лексико-семантичними відтінками, лінгвіст виходив на рівень мови. Він вважав, що слово складається з трьох елементів: комплексу звуків, знака (так званої внутрішньої форми) і значення. Знак базується на значенні

попереднього слова, і саме завдяки йому у мовленні виникають образні утворення. Ця думка наочно пояснює процес метафоризації, а також підводить до застосування елементів методу компонентного аналізу в сучасних лексико-семантичних дослідженнях.

Вона лежить в основі сучасного вчення про метафору та інші види переносних значень.

Основні положення досліджень О.О. Потебні про розвиток значення слова успішно застосовуються сучасними лінгвістами: В.Г. Гаком, М.П. Кочерганом, В.М. Русанівським, О.О. Тараненком та ін. Спираючись на висновки славіста, вони розробили загальні та часткові питання теорії семантики слова, зокрема, — у плані її історичного розвитку. У цьому аспекті значний інтерес становлять лексеми, які, незалежно від культурної історії нації, є в будь-якій мові.

Яким чином здійснювався їх семантичний розвиток на східнослов'янському ґрунті?

Лексеми праслов'янського фонду, незважаючи на відносну статистичність, у процесі історичного розвитку змінюються, хоча й досить повільно. Їхні зміни мають різноплановий характер. Вони можуть полягати у розвитку похідних ЛСВ (утворених шляхом відокремлення від первинної семми), вторинність яких постійно відчувається. Значно рідше семантична трансформація спільнослов'янських слів полягає у витісненні праслов'янських значень на периферію семантичних структур цих слів і ЛСВ. Випадки повної втрати первинних значень у семантичних структурах проаналізованих лексем основного фонду поодинокі.

При семантичній трансформації досліджуваних слів найважливіша роль належить метафорі та метонімії, які формують похідні ЛСВ. Але метафоризація та метонімізація ЛСВ слів, які належать до різних лексико-граматичних розрядів, здійснюється по-різному. Зокрема, при метафоризації іменників найчастіше актуалізуються семантичні теми «місце розташування», «форма», «функція», які втілюються у конкретні семи похідних значень. Характерною властивістю семантики спільнослов'янських іменників є те, що вказані семантичні теми досить активні при творенні ЛСВ протягом цілого ряду епох, від спільнослов'янської до сучасної. Однак цієї закономірності не вичерпується метафоризація семем іменників. Часто вона базується на специфіці окремого слова, на різноманітності асоціацій, які викликаються у свідомості людей різними членами семантичних груп. У таких випадках на передній план виходять індивідуальні диференційні семи. Вони, як і зазначені вище семантичні теми, можуть входити до складу структури значень реально або вичленовуватися потенційно, виникаючи на основі найзагальніших асоціацій.

У кожній окремій тематичній групі мають місце результати ідентичних семантичних відношень. Зокрема, у тематичній групі «Назви частин тіла людини і тварини» це явище досить активне як у межах семантичної структури слова, так і між окремими членами групи, що дає підстави з певною мірою умовності вважати її не лише тематичною, а й лексико-семантичною. Головна роль при метафоризації іменників на позначення назв частин тіла належить інтегральній семантичній темі «форма», яка сприяє розвитку похідних утворень значної частини лексем. Семантична тема «місце розташування» менш активна. Як правило, вона актуалізується у тій частині слів тематичної групи, яка відбиває полярні позиції просторових відношень (*спереду, ззаду, всередині, ззовні*,

зверху, низу). Досить часто при метафоризації іменників спостерігається комбінація тем «форма» і «місце розтапування», «форма» і «функція».

Результати аналізу семантики іменників у динамічному аспекті показують, найзагальніші напрямки метафоричних перенесень: предмет — предмет, тварина — людина, фізичне явище — психічне явище.

У межах іменника метафора має менш регулярний характер, ніж метонімія. Як правило, метонімізація іменника викликається суміжністю частини і цілого і навпаки, суб'єкта, задіяного у процесі, і самого процесу, знаряддя і виготовленого ним продукту, причини та її наслідку, сировини та виробу з неї, а також просторовою суміжністю. Однак, незважаючи на тотожність моделей утворення, результати метонімічних перенесень у межах ЛСВ слів окремої тематичної групи, як правило, тематичної спільності не утворюють.

Семантичні зміни спільнослов'янських іменників не обмежуються лише метафоричними чи метонімічними транспозиціями. У деяких випадках ці два процеси діють паралельно. Це так звані комбіновані семантичні процеси, їхніми результатами є синкретичні значення слів.

Іменники, які функціонують у мові протягом багатьох епох, набувають розгалужених систем ЛСВ. Втрата деяких ЛСВ у процесі розвитку не призводить до порушення етимологічних зв'язків між іншими семемами. Це пояснюється радіальним характером полісемії. У випадках, коли праслов'янські значення зміщуються з позиції основних, мають місце елементи ланцюжкового типу багатозначності (праслов'янський ЛСВ — похідний від нього, який стає основним — репга похідних семем). Ланцюжкова полісемія спостерігається також при утворенні відтінків значень.

Вказані особливості семантичного розвитку праслов'янських іменників є спільними для української та російської мов. Спільність змін часто пояснюється походженням лексем з однієї мови-джерела. Так, сучасні українська та російська мови з більш ранніх епох успадковують етимологічно похідні значення, які у процесі історичного розвитку стали основними. Інколи в основі таких транспозицій лежить метафоризація праслов'янського ЛСВ (*кіготь*, *груди*, *коліно та інші*) або спеціалізація (*сонце*, *оболок*, *дорога*), частіше — його метонімізація (*печінка*, *кістка*, *голова*, *серце*, *язик*, *нога*, *кров*, *камінь та інші*). Велика кількість похідних утворень виникає у східнослов'янську епоху, а потім успадковується сучасними українськими та російськими семантичними структурами іменників. Однак, незважаючи на генетичну спорідненість мов, українські і російські (спільнослов'янські за походженням) іменники мають певні семантичні та стилістичні відмінності. Вони спостерігаються як на рівні основного значення, так і на рівні похідних семем. Зокрема, розходження основного значення у двох мовах спостерігається у слові *муж*; воно пояснюється тим, що спеціалізація праслов'янських ЛСВ здійснюється у різних напрямках; вона призводить до розходження не лише семантичного, а й стилістичного. Аналогічне явище міжмовної невідповідності має місце в лексемі *человек / чоловік*; воно пояснюється розширенням праслов'янського значення у російській мові, тоді як українською успадковується без змін. Спільнослов'янське значення іменника *луна* російською мовою успадковується як основне, а в українській замінюється похідним (метафоричним). У семантичних структурних іменників часто спостерігається міжмовна невідповідність периферійних ЛСВ (*вогонь*, *вода*, *земля*, *дорога*, *камінь*, *сім'я*, *голова*, *листя та інші*).

При семантичному збігові в межах досліджуваних іменників спостерігається розходження стилістичного характеру. Вони властиві лексеми *око* і викликані тим, що в українській мові ця лексема загальноновживана і нейтральна, а в російській відходить до розряду поетичних та застарілих. Невідповідність іменників виникає також тоді, коли в одній із мов залишається спільнослов'янська лексема, а в іншій (у даному випадку – українській) вона функціонує лише за межами літературної мови (*кожа* (укр. літерат. – *шкіра*), *оболон* (літерат. – *хмара*), *зізда* (літерат. – *зірка, зоря*)).

Семантична трансформація спільнослов'янських прикметників відрізняється від трансформації іменників, тому що становить собою дальший ступінь абстрагованості. У межах прикметникової історичної семантики найактивнішим процесом є метафоризація ЛСВ; метонімізація семем здійснюється за суміжністю ознаки предмета і самого предмета, що нерідко супроводжується конденсацією в межах сполуки «прикметник + іменник». Такі утворення поглиблюють окремі ланки радіальної полісемії, утворюючи елементи ланцюжкового типу багатозначності. Вказана метонімічна модель формує відтінки значень. Самостійні значення прикметників здебільшого утворюються шляхом метафоризації основного ЛСВ. У прикметників різних тематичних груп метафоризація здійснюється по-різному. Так, лексеми, які утворюють тематичну групу «Назви форм і величин», у структурах основних значень мають інтегральні семі, на основі яких формуються майже всі похідні семі. Кожне слово має одну таку сему. Вона відносно легко виділяється зі структури основного значення. Можливо, це тому, що в семантиці досліджуваних прикметників об'єктивно має місце результат порівняння. Не так яскраво виражене явище аналогії в межах семантичної структури слова *крутий*.

У російській мові два прикметники вказаної тематичної групи (*великий, довгий*) змінюють основне праслов'янське значення, а в українській – один (*великий*). Російський прикметник *великий* змінює основне значення: «*міцний, сильний, могутній*» – «*значний за розмірами*» – «*видатний*», тоді як в українській мові первинне значення трансформується тільки один раз, чим викликана невідповідність його сучасних семантичних структур у двох мовах. Зміщення основного значення російської лексеми *великий* підтримується наявністю синонімічної лексичної одиниці *большой*, яка з часом виходить на передній план.

Характерною рисою більшості прикметників тематичної групи «Назви основних кольорів» (*білий, жовтий, зелений*) є те, що вони змінюють своє первинне (індоевропейське) значення ще до праслов'янської епохи. Ці похідні утворення успадковуються сучасними семантичними структурами вказаних слів і функціонують як основні, від яких беруть початок похідні ЛСВ. Похідні семі слів на позначення назв основних кольорів у українській та російських мовах здебільшого збігаються. Спільнослов'янські прикметники, що означають назви основних кольорів, на відміну від прикметників інших тематичних груп, зазнають не лише метафоричних змін, а й метонімічних.

У процесі історичного розвитку мови розгалуженої семантичної структури набувають спільнослов'янські лексеми, які утворюють тематичну групу «Назви елементарних якостей та оцінок». Однак семантичні зміни деяких із цих слів полягають не лише у розвитку системи похідних ЛСВ, а й у заміні праслов'янського значення похідним. До останніх належить прикметник *цільний*, сучасна основна семема якого в етимологічному плані є метафоричною. Крім того,

в російській мові спостерігається семантичне зміщення (спеціалізація) в історії прикметника *красный*, що призводить до невідповідності значень української та російської лексем. В українській мові цей прикметник укладає праслов'янське оцінне значення як основне; у російській мові воно вирачається. У семантичній структурі російського прикметника *красный* спостерігається реліктове явище: він має таку парадигму, як слова з загальнооцінним значенням, а не таку, як прикметники, що означають назви кольорів. Як і всі слова із семантикою оцінки, прикметник *красный* не зазнає метафоризації. Певною мірою це нагадує граматичне явище – функціонування субстантивованих прикметників: вони вживаються як іменники, але зберігають морфологічну парадигму прикметників. Результати семантичного дослідження показують, що етимологічно оцінні прикметники (у даному випадку – *красный*, *хороший*) метафоризації не зазнають.

У процесі семантичної еволюції праслов'янське значення змінюють два українських і чотири російських прикметники з шістнадцяти досліджуваних. Спільною особливістю українських та російських прикметників різних тематичних груп є те, що в їхній семантиці спостерігається явище синестезії.

У межах спільнослов'янської лексики заслуговує уваги питання взаємозв'язку метафори і оцінки: іноді оцінка виникає в результаті метафоричних перетворень ЛСВ таких лексичних одиниць, які не мають загальнооцінного значення. Основні моменти цього питання полягають у тому, що оцінка як результат метафоризації може з'являтися при трансформаціях слів із вихідним значенням, що має на кваліфікаційній шкалі знак «+» чи «-». Найчастіше при метафоризації цей знак не змінюється. Однак у деяких випадках така заміна спостерігається. Якщо вихідне значення слова не має місця на кваліфікаційній шкалі (тобто не має ніякої точки відліку), що властиве іменникам, то оцінні значення можуть виникати на основі позитивних чи негативних сем, які входять до структури основного значення слова.

Література

1. Будагов Р.А. А.А. Потебня как языковед-мыслитель // Р.А. Будагов. Портреты языковедов XIX–XX вв. Из истории лингвистических учений. – М., 1988. – С. 98–99.
2. Виноградов В.В. Об изучении общего лексического фонда в структурах славянских языков // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 43–46.
3. Виноградов В.В. Труды А.А. Потебни по лексикологии и семасиологии // Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – М., 1978.
4. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте / Отв. ред. Телия В.Н. – М., 1988. – С. 11–26.
5. Кочерган М.П. Слово і контекст. – Львів: Вища школа, 1980. – 183 с.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд. иностр. лит., 1960. – 500 с.
7. Покровский М.М. Соображения по поводу изменений значений слов // Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 36–59.
8. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 623 с.
9. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук.думка, 1988. – 240 с.
10. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук.думка, 1989. – 256 с.
11. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте / Отв. ред. Телия В.Н. – М., 1988. – С. 26–52.
12. Ульман С. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология // Новое в лингвистике. – Вып. II / Сост. Звегинцев В.А. – М., 1962. – С. 17–44.
13. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
14. Guiraud P. Les caracteres statistiques du vocabulaire. – Paris: Presses universitaires de France, 1954. – 115 p.

Власні назви книжкових видавництв у світлі лінгвістичної концепції О.О. Потебні

Актуальними для філологічного спостереження й аналізу назв книжкових видавництв, які не вкладаються у прокрустове ложе афіксальної деривації, є ідеї О.О. Потебні про первинність мистецтва у мові. Учений вважав, що слово первісне, навіть в акті свого народження є продуктом мистецтва, бо в ньому закладено насамперед художнє сприйняття картини світу. Тому, за О.О. Потебнею, мова людська має не тільки комунікативне, а й художнє значення, оскільки основу внутрішньої форми слова становить художній образ. Будь-яке слово, принаймні з тих, що наділені виразним лексичним значенням, – образне. Ці думки вченого знаходять своє продовження зокрема в ономазіологічних дослідженнях [1; 12].

Номінація в лінгвістичній концепції О.О. Потебні – це процес перетворення фактів позамовної дійсності в надбання системи і структури мови у мовні значення, що “служать засобом наближення до себе означуваного”, процес і результат закріплення в слові акту пізнання.

Не втрачає актуальності ідея розвитку мови, тісного зв’язку її сучасного стану з історією. “Мова, – писав О.О. Потебня, – перебуває в постійному розвитку, і ніщо в ній не повинно розглядатися як щось нерухоме” [7:76].

Учений правильно наголошував на тому, що “в дійсності мова розвивається лише в суспільстві, що вона твориться народом”. Він виступив із твердженням про необхідність вивчення законів внутрішніх об’єднань значень тематичних груп лексики і семантичних рядів слів у зв’язку як із загальним розвитком мови та мислення, так і з історією народу.

Період перехідної економіки характеризується появою великої кількості нових підприємств різних форм власності та напрямів діяльності. Серед них і підприємства видавничої справи. За останні роки кількість видавництв, зокрема приватних, значно зросла. Українське книговидавництво переживає на сьогодні справжній видавничий бум. Послідовники Гутенберга і Федорова випускають книги не лише у великих містах, але навіть у невеликих селищах. За образною оцінкою С.Осетрова, “галактика Гутенберга тепер рівнозначна Всесвіту” [5]. Помітно змінився лише, як нам здається, інтерес до мистецтва книги – краси прифтів, художніх елементів книги, канони якого були святими ще в прадавній період інкунабул (in cubula) – рукописних книг, *elutio princeps* (з латинської мови “першовидання” – книги до 1500 року).

У сучасних умовах зростання видавництва стало важливим позамовним фактором, який значною мірою стимулював розвиток специфічного ономастичного класу слів у складі книжно-журнальної лексики. Українські назви видавництв як соціально зумовлені назви заповнили семантичний простір референтної сфери і є на сьогодні одним з найбільш помітних серед ергонімів розрядів ономастичної лексики.

Як влучно висловився Б. Гарден у статті “Социолитгвистические аспекты неологии” (Langages. – 1974. – № 36), фірми створюють свою власну мову: слово стає їх власністю, як і продукт.

У вітчизняному мовознавстві науковий інтерес до книжно-журнальної лексики виявляв П.Д. Тимошенко. За спостереженнями вченого, книжно-журнальна лексика має багато рядів, підгруп, що характеризують написання, редагування, друкування, поширення та використання книжно-журнальної продукції. Вона розвивається шляхом використання як внутрішніх можливостей нашої мови (творення нових слів за допомогою суфіксації, префіксації, складання основ, словоскладання, переосмислення наявних слів), так і великою мірою внаслідок запозичень, калькування, що характерно і для інших мов. [10:24]. Аналізуючи книжно-журнальну лексику, зокрема слова, пов'язані з номінацією продукції, книгодрукуванням, П.Д. Тимошенко з об'єктивних причин не піддає детальному аналізу лексику, яка слугує назвами видавництв, окрім слова *сільгоспвидав* [10:24] – досить вузьке було коло таких назв.

Безперечно, вплив на процес формування українських назв книжкових видавництв зробила попередня практика їх називання. Аналогії назв, як нам здається, слід шукати в розмаїтому назвотворенні до – і перших післяреволюційних років, коли видавництва з'являлися на вимогу часу

в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах, а з ними слова – видавничі і торгові марки. Наприклад: “*Кампанія*”, “*Колос*”, “*Омфалос*”, “*Паллада*”, “*Петропольс*”, “*Святозар*”, “*Таран*”, а також “*Зелена кішка*”, “*Бухмана*”, “*Житомирського*”, “*Кочана*”, “*М. і С. Сабашников*”, “*Штерна*”.

Для позначення власних назв книжково-журнальних видавництв у словниках поки що немає загальноприйнятого спеціального терміна. Не фіксує відповідного номена і “Словарь русской ономастической терминологии” Н.В. Подольской [6]. Саме тому вважаємо за можливе даний ономастичний розряд слів позначити терміном *пресонім* (від *press* – “друкарня”, “видавництво”). У цьому значному за обсягом розряді слів реалізується індивідуалізована номінація, суттю якої є переосмислення загальних і власних назв, номінативних словосполучень. Переосмислення, або семантична деривація, відноситься до так званої вторинної номінації. Це використання з метою економії наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції називання [12:129]. Як справедливо зазначає В.Н. Телія, тенденція до економії, що є однією з істотних якостей мови, змушує уникати кількісного збільшення одиниць плану вираження і спрямовує номінативну діяльність у русло вторинної номінації – до переосмислення наявних у мові номінативних засобів [12:132].

Переосмислення назв у даній системі номінації, як і у випадках, коли одиничний предмет називається іменем іншого одиничного предмета, полягає в тому, що “нове позначення передає лише загальну ідею, виражену іменем, а не точне його значення. Таке переосмислення ніби відриває нову назву від попередньої; нове найменування лише натякає на значення попереднього” [2:90]. Значення слів, використаних для номінації, докорінно змінюється. Назвам видавництв не приписуються властивості предметів, явищ, але підкреслюється сучасність цих назв, їх співзвучність епосі.

“Щоб бути одиницею номінації, – пише Є.С. Кубрякова, – ця одиниця повинна відповідати одній вимозі – позначати, служити назвою, виділяти позначуване як окрему сутність і величину, реалізовувати номінативну функцію, тобто репрезентувати виділений в акті номінації об'єкт засобами мови і замінювати надалі цей об'єкт його назвою у мовленнєвій діяльності і в мислительних операціях з об'єктом” [1:38].

За нашими спостереженнями, пресоніми творяться за допомогою онімізації апелятива (загальної назви) і трансонімізації власних назв (тобто переходу оніма з одного класу слів до іншого). Збагачується цей розряд власних назв і за рахунок запозичень.

На основі онімізації (переосмислення загальних назв) відбувається масовий розвиток ономастичної лексики, виникають цілі розряди власних назв, які раніше не існували.

У сучасній українській мові відбувається розширення кола об'єктів, здатних одержувати індивідуальну власну назву, і все ширше коло загальних назв починає використовуватися у функції власної назви [8:293]. Природно, що в акті номінації одержують назву лише ті реалії, на які спрямована діяльність людини. Власні імена присвоюються найрізноманітнішим предметам і явищам, які мають значення для суспільства.

Розширення кількості предметів і явищ, які називаються за допомогою власних імен, пов'язане з тим, що ці імена стислі і неповторні, дозволяють виділити важливі об'єкти з маси явищ сучасного життя.

Основними складниками акту номінації є: "номінатор – суб'єкт, який називає; номінат – саме найменування; номінант – об'єкт, який іменується; адресат номінації – той, для кого іменується" [3:192]. При цьому номінатор керується певним мотивом номінації, який містить, крім лінгвістичної, стійку екстралінгвістичну інформацію. На вибір мотивів номінації впливають інтереси суспільства, місцезнаходження об'єкта, індивідуальні смаки та уподобання номінатора.

Наші спостереження засвідчують стійкий інтерес авторів назв (номінаторів) щодо використання найбільш виразних і соціально значимих, на їх погляд, апелятивів: 1) актуальних за змістом: "Академія", "Ініціатива", "Книга", "Освіта"; 2) своєрідних за походженням: "Вежа", "Довіра", "Кобза", "Любідь", "Райдуга", "Хрещатик"; 3) простих щодо вжитку: "Криниця", "Око", "Слово"; 4) оригінальних за формою (іноді як результат комп'ютерних пошуків і знахідок): "Акта", "АртЕК", "Оксарт"; 5) запозичення з інших мов: "Каравела", "Феміна", "Фенікс".

Складовими номінативних процесів виступають як називання нових реалій, так і перейменування вже відомих, оскільки ці процеси у сукупності становлять сутність розвитку пресонімів. При цьому спостерігається співіснування традиційних моделей назв ("Наукова думка") і якісно нових типів найменувань, створених за внутрішньоономастичними законами ("Ярославна", "Білий пароплав").

У найбільш загальному вигляді можна виділити три принципи номінації пресонімів: відапелятивний, відтопонімний, відантропонімний.

При цьому назви видавництва можуть бути: 1) реально мотивовані, які вказують на реально існуючий факт, пов'язаний з характером діяльності підприємства, його місцезнаходженням чи особою власника, 2) умовно мотивовані, які опосередковано відображають ознаки об'єкта шляхом метафоризації, аббревіації та ін.

Відапелятивні пресоніми репрезентують власні назви, у семантиці яких є:

1. Вказівка на специфіку діяльності видавництва: "Агропромвидав", "Граффіті-груп", "Інтертехнодрук", "Оранта-прес", "Світло й тінь".

2. Вказівка на тип продукції: "Атлас", "Афіша", "Бланк-експрес".
3. Вказівка на тематику випущеної продукції: "Академія", "Геоінформ", "Гімназія", "Здоров'я", "З нами бог", "Мінерал", "Місіонер".
4. Вказівка на адресата: "Грайлик", "Світ дитинства".
5. Вказівка на приналежність до певного органу: "Книжкова палата України", "Парламентське видавництво".

Відтопонімні пресоніми, які піддаються аналізу в цій статті, включають специфічні класифікаційні ознаки, зокрема це:

1. Вказівка на національну приналежність підприємства: "Вільна Україна", "Русь", "Україна".
2. Вказівка на місцезнаходження видавництва в певному регіоні країни: "Волинь", "Волинські обереги", "Галицькі контракти", "Донецчина", "Західноукраїнська компанія", "Полісся".
3. Вказівка на місто, де розташоване видавництво: "Кременчук", "Літературний Львів", "Полтава", "Полтавський літератор".
4. Вказівка на знаходження видавництва в певному районі міста: "Собор" (на вул. Соборній), "Хрещатик".
5. Вказівка на географічні та інші реалії регіону розташування видавництва: "Деснянська правда", "Дніпро", "Дніпро-Вал", "Збруч", "Карпати", "Прут", "Січ", "Хортиця".

Проаналізовані пресоніми мають у своєму складі різні лексеми-топоніми, відтопонімні прикметники, апелятиви, що дають якусь характеристику видавництву.

Науковий інтерес викликає розряд пресонімів, мотивованих антропонімами. Пресоніми, основою яких є антропонім, реалізують такі назви-характеристики, як-от:

1. Ім'я власника підприємства чи його родинні зв'язки: "Богдан", "Вікторія", "Грена", "Ірина", "Рената".
2. Прізвище власника видавництва: *Видавець Зень О.М., Видавництво Гусака В.Г.*
3. Імена історичних осіб, літературних героїв: "Кобзар", "Ярославна".
4. Присвята видатній особі: *Видавництво ім. Олени Теліги.*

Порівняно невелика кількість номінант, мотивованих зв'язком з людиною, пояснюється на думку О.І. Мікіної, тим, що після 1917 року "у зв'язку з ліквідацією приватної власності повністю реформувався відантропонімний принцип номінації ділових об'єднань людей: зникли назви, що включали прізвища власників, засновників підприємства, зник цікавий принцип номінації, що відображав родинні зв'язки співвласників підприємств" [4:139]. Виявлені нами назви засвідчують реанімацію цього способу номінації в сучасній українській мові.

Крім реально мотивованих пресонімів, продуктивною є група умовно мотивованих, або символічних назв, які прямо не відображають конкретних рис об'єкта, що іменується. У структуру найменування включаються компоненти з семантичним зрушенням, які являють собою метафоричний чи функціональний перенос, що є наслідком уподібнення самих реалій і результатом наших уявлень про особливості цих реалій. Виникнення нових імен базується на співвідношенні одного явища або об'єкта з іншим через яку-небудь спільну ознаку, тобто відбувається семантична деривація.

Більшість символічних пресонімів – однослівні назви. Проте останнім часом активізуються і кількаслівні (в основному білексемні) символічні найменування, які повторюють структуру реально мотивованих кількаслівних пресонімів.

В умовно мотивованих назвах видавництва відображені такі характеристики:

- 1) назви абстрактних понять: “Альтернатива”, “Вертикаль”, “Вибір”, “Витоки”, “Відродження”, “Діапазон”, “Доброта”, “Добре серце”; 2) назви, пов’язані з космічними реаліями: “Знаки Зодіака”, “Зодіак-Еко”, “Зоря”, “Кассіопея”, “Плеяди”; 3) назви флори і фауни: “Лебідь”, “Рута”, “Червона калина”; 4) назви, до складу яких входять лексеми із значенням “світло”: “Зелене сяйво”, “Спалах”; 5) назви з романтичним ореолом: “Білий пароплав”, “Гусарський берег”, “Дух і літера”, “Золоті литаври”; 6) назви з виразно українським колоритом: “Абетка”, “Веселка”, “Вирій”, “Відлуння”; 7) назви з виразно закордонним колоритом: “Альфа”, “Евріка”, “Еліта-Стар”, “Елтон-2”, “Кур’єр”, “Медіа”; 8) назви літературних і міфічних персонажів: “Еней”, “Камелот”, “Котигорошко”; 9) Назви літературознавчих термінів та термінів видавничої справи: “Триф”, “Літопис-XX”, “Монограф”, “Поліграфіст”, “Пролог.

В основі символічних пресонімів можуть бути різні мотивуючі фактори абстрактно-асоціативного характеру, іноді навіть зовсім випадкові асоціації, тому досить часто виникають труднощі при поясненні таких назв.

Важливою умовою розвитку номінативної системи пресонімів є тенденція до свободи творення назв, намагання автора імені вийти за межі звичної мотивації. Обов’язкове дотримання встановлених норм назвотворення і відсутність варіювання призвели б до гальмування розвитку класу пресонімів. Номінатор має право вибирати той чи інший принцип номінації, проте новостворена назва має органічно входити в ономастичну систему і не порушувати її. Наслідком тенденції до свободи стала активізація *штучного* назвотворення.

До немотивованих пресонімів належать штучні слова: “Айлант”, “Аксам”, “Акта”, “Албор”, “Аргос”, “Ваклер”, “Вікс”, “Вілбор”, “Еспада”, “Естор”, “Інсайт”, “Кіннотрі”, “Ленвіт”, “Моріон”, “Орлан”.

Штучні назви приваблюють своїми “екзотичними” ознаками, тобто різко іншомовними фонетичними рисами: великою кількістю сонорних, нетиповим для української мови поєднанням двох приголосних, *р* або *л* перед приголосними, подвоєнням приголосних. Іноді номінатором свідомо порушуються правила орфографії для створення ефекту незвичності: “АрмЕК”.

За структурою проаналізовані назви видавництва являють собою:

- 1) одночленні найменування: “Русь”, “Співзвучність”, “Форфей”;
- 2) двочленні найменування: “Добре серце”, “Золоті литаври”;
- 3) багаточленні назви (із двох і більше слів): “Дух і літера”, “З нами бог”.

Звичайно, найпродуктивнішою групою є одночленні назви. Вони стислі, лаконічні, інформація, яку вони несуть, сконцентрована, незалежно від того реально чи символічно мотивованою є назва. Переваги таких назв очевидні – вони швидко запам’ятовуються, зручні в усному мовленні.

На сучасному етапі виразно виявляється тенденція до активізації дво-членних найменувань.

Література

1. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
2. Лейчик В.М. Люди и слова. – М.: Наука, 1982. 3. Лукаш Г. До питання про

- класифікацію назв магазинів // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Донецьк, 1999. 4. *Микина Е.Г.* О принципах эргонимной номинации // Вісник Донецького університету. – Сер. Б: Гуманітарні науки. – Вип. 1. – Донецьк, 1998. 5. *Осетров Е.И.* Записки старого книжника. – М.: Книга, 1984. 6. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Высш. шк., 1978. 7. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. – Т. 4. – М.: Просвещение, 1968. 8. Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. 9. Творча спадщина О.О. Потебні й сучасні філологічні науки: Тези респ. наук. конф. – Харків, 1985. 10. *Тимошенко П.Д.* Із історії української книжно-журнальної лексики (у порівнянні з іншими мовами) // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доповідей. – Ужгород, 1982. 11. *Шанский Н.М.* Русское языкознание и лингводидактика. – М.: Рус. язык, 1985. 12. Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977.

О.О. Селіванова

Спадщина О.О. Потебні

в сучасній когнітивній ономасіології

У сучасній лінгвістиці ономасіологія, що сформувалася як частина лінгвістичної семантики, стає самостійною галуззю лінгвістичного знання, набуває міждисциплінарного характеру, «ґрунтуючись на дослідницьких принципах семіотичної теорії, словотворчої концепції мотивації, психолінгвістичних основах породження імені, концептуального моделювання, функціонально-комунікативного програмування тексту/дискурсу як макрозаказу» [1:3].

Сьогодні ономасіологія має чотири взаємопов'язаних напрями дослідження. Перший – традиційний, семантико-структурний, завданнями якого є систематизація та типологізація номінативних одиниць, аналіз взаємодії семантичного та номінативного планів мови, інтерпретація ономасіологічної структури у новому розумінні як результату опосередкованого зв'язку мови і мислення, мови та інтеріоризованої дійсності [8; 10; 11].

Другий – функціональний, що розглядається як «динамічний, функціонально-комунікативний аспект вивчення одиниць та категорій усіх рівнів, ролі останніх у номінативній діяльності мовця, їхнього смислового завдання, мети використання у конкретному вислові (тексті)» [1:29]. Такий дослідницький підхід представлено в аналізі та поясненні механізмів вторинного позначення найменувань у мовленні, тексті (Ю.Д. Алпресян, Ф.С. Бацевич, Л.М. Васильєв, В.П. Даниленко та ін.). Він ґрунтується на теоретичних положеннях функціональної транспозиції, семантичної динаміки, зокрема метафоричної, концепцій референції та імпліцитної морфології.

Третій напрям ономасіології – текстово-комунікативний – започатковано Празьким лінгвістичним гуртком (В. Матезіус, Й. Вахек, Ф. Данеш): номінативний механізм розглядається як первинна модель комунікації. Подібна думка була висловлена О.О. Потебнею: «Якщо окреме слово є уявленням, то сполучення двох слів можна було б назвати уявленням уявлення; якщо поодинокі уявлення було першою дією розкладання чуттєвого образу, то фраза з двох слів буде другого, що базується вже на першій» [7:156].

Подальше розроблення цього положення зумовило необхідність дослідження спочатку пропозиції, а потім і тексту/дискурсу як нерозчленованого сигналу, знака (Г.В. Колпанський, Ю.М. Лотман, І.П. Сусов, А. Нойберг та ін.), тексту як імені (Д.І. Руденко, Ю.І. Сватко), макрознака (О.П. Воробйова). Окремим аспектом третього напрямку є аналіз номінативної організації тексту, мовленнєвого акту; ономасіологічного узгодження та його взаємозв'язку з текстово-комунікативними категоріями [8:10].

Четвертим напрямком ономасіології є когнітивний, завданнями якого є дослідження, по-перше, когнітивно-семіотичного механізму найменування, по-друге, зв'язку ономасіологічної структури слова з певною когнітивною моделлю, концептом, по-третє, мотивації як ономасіологічно-когнітивного феномена, її нової типології [8; 9; 10; 11].

Когнітивна ономасіологія реалізує внутрішні зв'язки з іншими її напрямками. Зокрема, семантико-структурна отримує якісно новий рівень пояснення механізмів набуття ономасіологічної структурою значення, зв'язків семантики та концепту як «ближнього» та «дальшого» значень, за термінологією О.О. Потебні, інтенціоналу та імплікаціоналу [5].

Функціональна ономасіологія також набуває нового аспекту дослідження: процеси вторинного позначення пояснюються через конекції певних когнітивних моделей, їхніх структурних складників (слотів, терміналів) або концептуальних домініонів [15:16]. Мовленнєва метафоризація розглядається насамперед як когнітивна операція, «головний засіб нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо та сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу» [12:70; 14]. Когнітивно-ономасіологічне висвітлення вторинних метафоричних або символічних позначень дає змогу проникнути до концептуальної системи етносів, окреслити сутність невизначених понять. У цьому плані перспективним є аналіз когнітивної природи тяжіння концептуальних домініонів, причин їхньої вбудованості (наприклад, домініон «політика» пов'язаний з домінантами «театр», «спорт» та ін. — звідси *політична гра, закулісна політика, політична авансцена, драма, передвиборчий марафон*; зв'язок домініонів «гроші» та «кров» — *доларові ін'єкції, «крапельні» інвестиції, знекровлення економіки* тощо).

Подібні онтологічні метафори [3:55–56] ілюструють аперцептивний вплив на ономасіологічний механізм архетипів культури, міфології, свідомості та підсвідомості етносів. Певне піддруктя сучасного розуміння механізмів номінації закладено у положеннях О.О. Потебні про залежність зміни значення від форми, про поетичні значення слів, про зв'язок мови з культурою народу тощо.

Текстово-комунікативний напрям ономасіології також потребує інтеграції з когнітологічними розробками, оскільки номінативну організацію тексту / дискурсу задано не лише внутрішнім лексиконом, ідіостилем автора / адресата, а й когнітивною картою тексту: наміром, мотивом автора, концептом як загальною ідеєю, сукупністю організованих когнітивних моделей, зокрема, культурних концептів, імплікативним планом тексту, спрямованістю на читацьку інтерпретацію, ефективністю впливу та гармонізацію тощо. Процеси комунікації задіюють номінативну підсистему мови та її можливості згідно з намірами комунікантів, складниками комунікативної ситуації, текстовими категоріями.

Дослідження номінативних процесів у мові та тексті передусім потребують висвітлення загальної когнітивно-психологічної метамоделі породження

найменувань. Така метамоделі складалася на підставі концепції зв'язку думки та слова, внутрішньої форми О.О. Потебні, теорії фазово-ступеневої природи породження мовлення Л.С. Виготського, внутрішнього слова О.М. Леонтьєва, положень про предметно-схемний та образотворчий коди, що передують мовленню, й орієнтації позначення на адресата М.І. Жинкіна, теорії установки Д.М. Узнадзе, нейрофізіологічних експериментів Н.П. Бехтеревої, О.Р. Лурія, О.О. Залевської, Т.В. Ахутіної та ін., концепцій ментальних репрезентацій Н. Хомського, Дж. Лакоффа. Ж. Фоконьє, Р. Шенка, положення про внутрішній лексикон О.С. Кубрякової тощо.

Породження номінативної одиниці – це низка певних етапів переходу від індивідуальних чуттєвих образів до формування шляхом спільної пізнавально-практичної діяльності мовців конвенційного загального уявлення про реалію (поняття в традиційно-філософському його розумінні як абстракції окремих чуттєвих ознак) і далі на підставі розширення інформації про об'єкт найменування – від вияву його нових змістових ознак у взаємодії з іншими поняттями до створення концептуальної моделі (поняття як широкої конкретизованої структури знань [6:21]). О.О. Потебня характеризував цей етап таким чином: «свідомість обіймає низку думок як щось одночасне, подібно до ока, яке разом бачить велику кількість кольорових крапок» [7]. Утворена концептуальна модель отримувала певне місце в концептосистемі мовців, актуалізуючи численні зв'язки з іншими концептами, тим самим залучаючи нові знання до своєї структури. Наступним етапом породження номінативної одиниці є процес вибору певного фрагменту моделі для внутрішнього програмування ономазіологічної структури (пор. концепцію внутрішнього програмування генеративної схеми Московської психологічної школи [4:114]). Цей процес у когнітологічній науці розглядається як висвітлення (коагуляція) компонентів когнітивної моделі, що стають мотиваційною базою номінативної одиниці. Мотиваційна база може формуватися як на підставі слотів пропозиційної частини фрейму (когнітивної моделі), тобто синтактико-подібно, так і з термінально-асоціативної сфери фрейму, тобто асоціативного комплексу.

Залежно від лексико-граматичного прогнозування з мотиваційної бази обираються ономазіологічні ознаки та ономазіологічний базис. Номінативна одиниця отримує певну граматичну структуру, лексичне значення, залучається до парадигматики мови, набуває синтагматичного потенціалу та можливостей вторинного позначування.

Операційна ланка селекції ґрунтується на принципах конекціонізму, що представляє опис мисленнєвої діяльності через конекції (зв'язки) нейронної мережі мозку, яка створює пакети інформації досимволічних одиниць, під час репрезентації та обробки знань активізується певна низка таких субсимволів і гасяться інші [3:88]. Принципи коагуляції відображено також у когнітивно-психологічних моделях І. Шлезінгера та Х. Хормана, що визначають прототипальні елементи як результат вибору (саме коагуляції) з невербальних когнітивних структур певних фрагментів, репрезентованих у психіці мовців у вигляді образів.

Необхідно звернути увагу на те, що в запропонованій метамоделі відсутня первинна ланка більшої діяльнісних моделей породження мовлення – мотив, установка (Л.С. Виготський диференціював мотив та установку як “несясне

бажання” та “фіксовані відношення між мотивом та мовленням” [2:163]). Але ж мотив в ономасіологічному процесі виникає лише у випадку використання одиниці в тексті/дискурсі, при номінативній організації макрознака або ж при оказіональному творенні номінатем в ідіостилях письменників. Установка передусе всілякій телеологічній діяльності, тому можна зважити на те, що ономасіологічний механізм як діяльнісний також виходить з певної установки. Установка на проміжному етапі переходу від ментальної моделі до мотиваційної бази і далі до ономасіологічної структури може набувати статусу інтенції, яка, на нашу думку, саме й фіксує цей перехід.

Така метамодель породження імені зумовлює новий погляд на традиційно словотворчу проблему мотивації [9:21–28; 11:3–12], переводячи її до спектру проблем когнітивної ономасіології. Залежно від фрагменту когнітивної моделі, що шляхом селекції стає мотиваційною базою слова, мотивація диференціюється на пропозитивну та асоціативну. Перший тип відповідно до панівної у той час теорії синтактичної природи деривації характеризував О.О. Потебня, отожднюючи судження з поняттям про цілісний предмет як сукупність суджень про нього. Подальший розвиток когнітивно-ономасіологічних досліджень зумовив потребу виведення ономасіологічної структури певних слів з асоціативної частини фрейму, причому в даному випадку асоціювання відбувається безпосередньо конекційно, на підставі зв'язків зі слотами пропозиції (топікальний різновид), в другому дифузно, через певні асоціативні комплекси (ореоли) (пор. дифузну теорію метафори Дж. Серля та антропометричну теорію метафори В.М. Телі) – перцептивний різновид.

Розроблення когнітивної ономасіології, що є порівняно молодого галуззю мовознавства, потребує нових гіпотез і теорій, поштовхом до яких є, зокрема, наукова спадщина класиків. Наукові погляди видатного вітчизняного мовознавця О.О. Потебні заслуговують тут на особливу увагу.

Література

1. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр.соч.: В 8 т. – М., 1982. – Т. 2.
3. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.
5. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб, 1997.
6. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
8. Селиванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.
9. Селиванова О.О. Когнітивний аспект дослідження явища мотивації // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1999. – Вип. III.
10. Селиванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. – Черкаси, 1996.
11. Селиванова Е.А. Теоретические основы когнитивной ономасиологии // Вісник Черкаського університету. Серія філологічні науки. – Черкаси, 1999. – Вип. 11.
12. Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходство и различие в теориях и целях // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2.
13. Fauconnier Y. Mental spaces: aspects of Meaning Construction in Natural Languages. Cambridge, 1994.
14. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.
15. Lipka L. An Outline of English Lexicology. Tübingen, 1990.
16. Kovecses Z. American «friendship» and the scope of metaphor / Cognitive linguistics. – 1995. – № 6–4.

Імпліцитні засоби сучасної української мови в світлі ідей О.О. Потебні

Мовознавство ХХ століття відзначається системним підходом до вивчення мовних явищ. У мові, як окремій системі, закладені різні потенції, які можуть одночасно і реалізуватися, і вступати в протиріччя. О.О. Потебня виходив з розуміння мови як динамічної системи, звертав увагу на використання різних мовних явищ, оскільки «вживання... завжди створює з даних матеріалів щось більше, ніж в них закладено» [4:77]. Отже, в процесі еволюції мови в її системі обов'язково існує антисистема [2:51], і тільки завдяки існуючим протиріччям і їх подоланню мова розвивалася та продовжує розвиватися, піднімаючись на новий рівень, оскільки, за О.О. Потебнею «нові мови взагалі суть більш досконалі органи мислення, ніж останні» [4:43].

Мовне протиріччя в широкому розумінні – це явище, коли в одній системі співіснують різні й навіть протилежні тенденції використання мовленнєвих субстанцій і мовленнєвих відношень. У результаті протидії тенденції можуть суміщатися, внаслідок чого утворюється щось нове в мовній системі. Прогрес мови – це така сукупність змін у ній, яка дозволяє адекватно висловлювати накоплені знання на даному етапі історичного розвитку і найкраще обслуговувати всі потреби суспільства, тобто виконувати базові функції: комунікативну, когнітивну, емотивну та металінгвістичну.

Вивчення комунікативної функції мови, процесів формування мовленнєво-мисленнєвої інформації приводить до визначення понять імпліцитності-експліцитності.

Проблемам імпліцитного в мові приділяли увагу І.О. Бодуен де Куртене, О.О. Потебня, І.І. Мещанинов, Ш. Баллі, О. Есперсен та ін.

Під «імпліцитністю» розуміємо таке мовне явище, яке пов'язане зі способами, типами й характером інформації, що передається [1:57].

Категоріальна імпліцитність, або так звані приховані семантичні категорії – це міжрівневі (зі складною семантико-стилістичною структурою) ознаки мовних одиниць, що не мають експліцитного вияву, але є суттєвими для побудови і сприйняття змісту комунікативної одиниці [3:457]. Імплікація відіграє певну роль у забезпеченні міжфразових зв'язків (глибини зв'язки). Одна з концепцій зв'язності тексту як насичення фразових валентностей (В.Є. Берзон, М.С. Блехман) говорить про різноманітне мовне оформлення міжфразових зв'язків – експліцитне (поверхнево-синтаксичне) та імпліцитне (глибинно-змістове). Імпліцитність задовольняє один із комунікативних постулатів, сформульованих логіком Г. Грайсом – постулат інформативності («Твоє висловлювання не повинно містити нічого зайвого, але має бути змістовним») [6:187]. Теорія О.О. Потебні ставила імпліцитність, семантичне звуження на рівень одного з основних фразотворчих процесів.

Існує кілька різних думок щодо класифікації імпліцитності та імпліцитних засобів мови. Прикладом текстової імпліцитності може бути ситуація діалогу, коли на запитання комунікант отримує односкладну позитивну або негативну відповідь.

Наприклад. – *Той самий ? – кивнув на нього міліціонер і присмокував.*
– *Ажжжж, – плямкала Роза і наливала два келішки (Ю. Винничук).*

Така відповідь ще може передаватися словами «так», «ні», або їх відно-
відниками. Коротка відповідь містить повну інформацію, яку розуміє мовець,
проте висловлюється така інформація імпліцитно.

Наприклад. – *Більше нікого не було ? – спитала Оксана першого з офі-
церів, що трапився їй.*

– *Нікого, – відповів той. Підійшов Повх, мовчки глянув на Оксану.*

– *Вони ?*

– *Вони.*

– *Вбитий – хто ?*

– *Очевидно, Містер Бекет, шеф «Карфагена».*

– *А де Слуква ?*

– *Не знаю. Ніхто не знає (П. Загребельний).*

Крім текстової, розглядаємо ще один підвид імпліцитності – підтекстову.
Наприклад, така фраза у діалозі:

– *Ви світитесь, як вітраж Шагала, – сказав Кисельов. – Добрі вісті?*
(П. Загребельний).

Прямий зміст цього тексту говорить про зовнішній вигляд одного з мовців
і передає запитання. Підтекстовий (імпліцитний) зміст у фразі говорить про
сховані (або спонтанно висловлені) наміри мовця. Так, наприклад, ми може-
мо зрозуміти цей вислів як бажання комуніканта передати інформацію:
«Я знаю, хто такий Шагала, знайомий з його творчістю».

Підтекст формується ретроспективно, оскільки усвідомлення й сприйнят-
тя підтекстного плану можливе лише за умови прочитання усього тексту.
Тільки ретроспективно можливо поєднати всі окремі, розкидані по тексту
імплікації. Підтекст завжди є неоднорідним у плані змісту, семантики. Він
розкладається на пласти, кожен з яких несе певну конкретну інформацію. Крім
того, в кожному пласті є ще багато нюансів і семантичних відтінків, які поро-
джують поглиблене розуміння авторської позиції, його задуму, тобто сприяють
становленню змістово-концептуальної інформації тексту.

Притекстовий зміст взнаємо з контексту, пам'ятаючи, що інформація, яку
ми отримуємо, непередбачена в акті комунікації.

Наприклад. *Гроза загнала в аптеку й трохи змоклу Аллочку.*

– *О, – сказала вона, – і ти тут !*

– *Обляпаний і обдрипаний, – мовив я. Вона уважно на мене подивилася.*

– *Щось по тобі непомітно. Це я обляпана (В. Шевчук).*

Цей діалог можна витлумачити і як додаткову інформацію про те, що
учасники діалогу йшли під час грози пішки, оскільки промокли. Отже, в них,
можливо, немає автомобіля. Проте, ця інформація не основна, і, на нашу
думку, непередбачена. Тобто, існування змістової імпліцитності є ознакою
існування будь-якої мови.

Різні тлумачення терміну «імпліцитність» дають змогу класифікувати це
явище, поділивши його на імпліцитність структурну (засоби вираження якої –
скорочення, пропуски, парцеляція тощо) і семантичну (засоби вираження –
характер інформації). На граматичному рівні, а саме на рівні складного речення
можна чітко простежити імпліцитні зв'язки, що забезпечують насичення
фразових валентностей.

З метою тіснішого поєднання предикативних частин в єдине смислове ціле в складному реченні можлива імплікація показників зв'язку.

Наприклад. *Ну, спасибі, спасибі, що просвітив мене, полуду з очей зняв* (Ю. Смолич). Пор. Спасибі за те, що...

Або. *Проте не смерть лякала Олеся, йому було образливо, що зміряв стільки доріг, стільки зазнав, добиваючись до Києва, а вмирати судилося так безглуздо* (Ю. Смолич). Пор. ...що зміряв, що стільки зазнав...

Спрощення в структурі складного речення можливе також за рахунок пропущення дублюючих елементів, тоді як повторення слів є одним із засобів вираження граматичних значень.

Наприклад. *Ось нас обігнала прозора тінь і помчала вперед; потім ще одна, темніша і важча, аж прогнувся під нею степ; свиснув навздогін вітер; дзвінок розплескались перші краплини, і дорога стала наче подзьобана віспою* (А. Дімаров).

Пропущені дієслова «обігнала і помчала», порівняйте: «потім обігнала і помчала вперед ще одна...»

В результаті сегментного стягнення частин складного речення відбувається спрощення сегментного складу (зменшується кількість предикативних частин), оскільки вербалізовані компоненти вбирають у себе значення й модальність невербалізованих частин, відбувається своєрідне переосмислення інформації.

Наприклад. *Чому мене знову перевіряють фрізи, чим же я накликав на себе підозру, чому я привів ще й « контролера»? (П. Коломієць, В. Попик. Абвер).*

У цьому реченні не реалізована головна частина (наприклад, «я не знаю»), але її зміст входить до змісту підрядних частин. Невербалізованість головної предикативної одиниці відбивається у суб'єктивно-модальній оцінці підрядних, які передають почуття невпевненості, отже, можемо сказати, що головна частина намічена в проєкції.

Семантичне стягнення вербалізованих компонентів можна спостерігати й у такому прикладі: *Наукова кар'єра не викликала в нього особливих емоцій – і так набив оскому* (А. Дімаров). Вважаємо, що в реченні можливе таке експліцитне вираження думки:

Наукова кар'єра не викликала в нього особливих емоцій – і так навчанням він набив собі оскому.

Сигналом невербалізованої ланки в даній конструкції є пряма валентність одного з компонентів (першої предикативної частини).

Можливий імплікаційний пропуск слів у реченні в випадках накладання їх (слово могло б повторюватися в реченні).

Наприклад. *Спить народ, його товчуть, кровавою юшкою вмивають, а він...* (Ю. Смолич)

У даному випадку утворюється фігура умовчання. Або. *Тільки щоб ніхто, бо нагорить і вам, і мені, тепер же такі грамотні стали: як що – так і тишуть!* (А. Дімаров). У випадках синтаксичної омонімії з'являється загально-абстрактний вказівний характер сполучникового слова, конкретне значення якого визначається семантикою означеного слова.

Коли семантика сполучникового слова відповідає семантиці опорного в головному компоненті та семантиці іменника в одному з підрядних компо-

нентів, у складному реченні реалізується валентність підрядного компонента, що веде до зміни його предметного значення з заміщенням сполучних слів. Наприклад. 1. *Садиков відвів нас метрів за п'ятдесят від генеральського намету і посадив серед бугили, що пахла дурманом, що була пригріта сонцем* (О. Хохуля).

У випадку віднесення останньої предикативної одиниці до головної сполучникове слово «що» замінює іменник «бугили».

2. *Стало відомо, що до нашого табору їде сам генерал Гвоздевський, який був «Сам!», який був начальником ГУЛ ЖДС* (О. Хохуля).

У цьому реченні завдяки неоднозначності сполучного слова «який» можлива амбівалентність: наприклад, співвідношення останнього компоненту як до опорного слова «Гвоздевський» у першій предикативній одиниці, так і до опорного слова «Сам!» у другій.

У широкому розумінні поняття «імпліцитність» пов'язане з поняттям «пресупозиції». В лінгвістиці під пресупозицією звично розуміють імпліцитне судження у формі речення, яке є смисловим компонентом іншого експліцитного вираження [5:83].

Для вивчення й опису семантичних частин важливі два види пресупозиції:

- 1) пресупозиція протичленів;
- 2) пресупозиція чекання.

Перше поняття ще можна назвати пресупозицією пресупозицій. Наприклад. *Я ніколи не був Анатолієм Марчуком. Один раз, правда, зовсім недавно, довелося бути Дідом Морозом для підшефних дітей. – Здрастуй, Толю!*

Я подивився на цю жінку. Їй не сподобалося моє здивування:

– Толю...

– Я не Толя.

– А хто ж ти тоді?

Така, з круглими очима. На Снігуроньку не тягне. Ще пару років – із неї вийде пугня Добра Фея.

– Я – Сергій.

Нічого безглуздішого вона не збиралася почути.

– *Здрастуй, Толю Марчук! – голосно, майже зойкнула вона* (Б. Жолдак).

Імпліцитна теза даного висловлювання така: «Вона знала Толю Марчука, що був схожий на Сергія».

Пресупозиція другого плану несе в собі деякий обсяг інформації, який складається зі спільних знань комунікантів, уявлення співбесідника щодо обізнаності адресата мовлення, а також ситуаційних умов, за яких відбувається мовленнєвий акт. Адже текст має зберігати, а потім ретранслювати усю сукупність відчуттів так, щоб інформація могла бути зворотньою, і забезпечити ефект емоційного сприйняття.

Наприклад. – *А хто ж, – кажу їм, – якби не я, подбав про нашу зміну? Там, на чужині і Я мав тасмне завдання. Плекати молоді кадри.*

– *Ти сам, – кажуть, – кадр, яких мало! І сміються* (В. Діброва).

Проте маємо зазначити, що проблема пресупозицій як засобу імплікації ще не зовсім вивчена.

У процесі створення і декодування текстової інформації учасники комунікаційного акту враховують весь потенціал засобів вираження імпліцитності.

Таким чином, імпліцитність є одним із важливих способів подання інформації, одним із принципів організації змістової зв'язності тексту.

Література

1. Бацевич Ф.С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові // Мовознавство, 1993. – № 1.
2. Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке // ВЯ, 1978. – № 4.
3. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Скрытые категории / Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1977. – Т. IV.
5. Торопова Н.А. К исследованию логических частей / ВЯ, 1978.
6. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998.

Р.В. Козак

Розвиток експресивного навантаження вставлених конструкцій у структурі формально ускладненого простого речення (на матеріалі української та білоруської мов)

У творчій спадщині О.О. Потебні значне місце належить порівняльній характеристиці східнослов'янських мов (під різними кутами і на різних рівнях). Повністю закономірним є те, що будь-яке дослідження східнослов'янських мов, на якому б лінгвістичному рівні воно не проводилося, не може здійснюватись без урахування теоретичних положень, визначених О.О. Потебнею як основні щодо порівняльно-лінгвістичного дослідження української і білоруської мов. Це безпосередньо відноситься і до порівняльно-лінгвістичного вивчення східнослов'янського синтаксису, зокрема, вставлених конструкцій (ВК).

За останні роки особливий інтерес у лінгвістів викликають нові явища в розвитку східнослов'янських мов. На рівні синтаксису зміни проявляються насамперед у послабленні синтаксичних зв'язків, у розчленуванні синтаксичного ланцюжка. Активізація розчленування конструкцій як новий процес у мовній системі пов'язується з демократизацією письмового мовлення, процесами стилістичних переміщень.

Розчленованість синтагматичного ланцюжка є структурною основою для розвитку експресивного синтаксису. Такі конструкції функціонують в авторській розповіді, у письмовій формі мовлення і є засобом інтенсивного впливу на читача. Проте, набір експресивних синтаксичних конструкцій (ЕСК) не визначений остаточно. Не розв'язаним є питання щодо включення до ЕСК вставлених конструкцій. Це прослідковується і в українському, і в білоруському мовознавстві. Так, наприклад, у «Сучасній українській літературній мові» (Синтаксисі) за загальною редакцією І.К. Білодіда визначення вставлених конструкцій не подається, а серед семантико-стилістичних функцій вказуються лише «уточнення, роз'яснення чи доповнення предметного змісту основного речення» і «значення побіжних зауважень чи асоціативних загадок, що не так безпосередньо пов'язані з предметним змістом основного речення» [6:231].

В аналогічному посібнику, присвяченому аналізу стилістичної системи української мови, зауважується, що «експресивно навантажені вставні елементи стають навіть художніми домінантами речень; вони яскраво виражають почуття мовця, часто досить інтимні» [7:380]. «Курс беларускай мовы» за редакцією Л.І. Семашко подає визначення ВК як структури «якія заключаюць у сабе якое-небудзь дадатковае паведамленне або ўдакладненне да зместу выказвання» [8:558]. У «Практикумі па беларускай мове» за загальною редакцією Г.М. Малажай визначення ВК взагалі заперечує їх експресивність: «Устаўныя канструкцыі не выражаюць суб'ектыўных (мадальных, зманцыянальных, экспрэсіўных) адносін да выказанай думкі, таму свабодна ужываюцца ва ўсіх стылях мовы» [4:240].

Наші спостереження засвідчують, що ВК займають особливе місце серед ЕСК, оскільки речення зі вставками використовувались і раніше, але лише останнім часом стали слугувати створенню експресії. Тому експресивна функція ВК ще не була об'єктом спеціального дослідження ні в українській, ні в білоруській лінгвістиці. Є лише окремі зауваги з питань функціонування ВК в експресивних цілях.

Синтаксичне явище, яке називають емним словом «вставленість», виходить далеко за межі ускладненого речення: воно пов'язане зі структурою складного речення і зі структурою тексту. Тому ми можемо визначити структуру ВК як синтаксичну конструкцію, що ускладнює речення, привносить повідомлення іншого плану висловлення і тим самим допомагає точніше, як слід сприйняти і зрозуміти зміст речення, містить експресивний потенціал.

ВК в українській і білоруській мовах виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які уточнюють, поповнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки.

Наприклад: *Пурпурно відкривсь і лілово: чароденок; поглянь милосердно – на всіх блідніших внизу! (передчувають грозу)* (В. Барка);

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука (М. Хвильовий);

Кажуць, трзці дзень Грыміць твае вяселле (я ж не веру) (Р. Барадулін);

Нам кожною назвай (вялікай і дробнаю) патрэбна, як імем сваім, даражыць (П. Панчанка).

Різнорманітному експресивному змісту ВК відповідає й структура: вставлені слова, сполучення слів, речення (різновиди усіх структурно-семантичних типів), вставлений текст.

Наприклад: *Юрко : гори Юри (Швейцарія), юрта, за юртою тайга – холодна, в снігах : бори, бори, і нема їм краю* (М. Хвильовий);

Бьць можна, я не скончу жьць, бо ў ім (жыццй) няма канца (М. Багдановіч);

Андрія – сiнового сина – звабив вовчий скурівський загін, а Василь і досі живе вдома (М. Хвильовий);

Ганаровае званне – народны паэт – з'яўляецца найвялікшым прызнаннем народнасці мастака, прызнаннем вялікай сілы яго таленту, неўмырчасцы ўсёй яго творчасці (І. Шамякін);

Повторена в озері, взорно-зворотна (сновиддя так відтворять). (В. Барка);

Тече життєва ріка одноманітно, глухо, перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно) (М. Хвильовий);

Пароз пасечаны, шурпаты (Зрабіу яго чарнейшым час): Зімой дрьвотняй і варитатам Служьгу си удаве не раз (Р. Барадулін);

Ячмень падняўся добрыгй, але рздакаватъ (дзялянка была кенска прабаранавана, і птушкі выбралі насенне), жьгта тулілася унізе (Я. Колас);

(Вони з Леськом бували в битвах разом. Лесько утне ще штуку не одну. Він потім стане побратимом Разіна – Леськом Хромим. Загине на Дону) (Л. Костенко).

Експресивність ВК зберігається і в перекладах. Порівняємо:

То винесе в Полтаву, то по селах (як не замети, звісно, й не дощі) (Л. Костенко) // *То вынесе ў Полтаву, то па селах (як не заносы, ведама, й дожджы)* (Л. Костенко. Переклад Ніни Мацяш).

ЕСК використовуються для спеціального підкреслення необхідних автору сторін висловлення. Експресивність конструкцій, що розглядаються, є улаштованою, навмисною, такою, що виникає за свідомого моделювання певного впливу. В аналізованих структурах закладений експресивний потенціал, так що виражальні можливості конструкцій не обов'язково повинні реалізовуватись. Експресивний характер вони матимуть тільки при виконанні експресивної функції, за умови свідомого впливу на того, хто сприймає.

ВК займають особливе місце серед ЕСК. Розчленованість, що є загальною структурною основою ЕСК, створює у реченнях з ВК відмінний від інших конструкцій результат: двоплановість подачі інформації, актуалізацію змісту шляхом винесення його в іншу смислову площину. Однак, наявність двох, нехай навіть різнопланових повідомлень, сама по собі ще не створює експресії, оскільки повідомлення можуть бути чисто інформативними, а розчленованість використана лише для двопланової подачі інформації у такій зручній, економічній структурі, яким є речення з ВК.

Експресивною можна назвати лише ту конструкцію, яка використовується для посиленого впливу на читача, для досягнення прагматичного ефекту.

Експресивне функціонування речень з ВК пов'язане з особливою реалізацією двоплановості, коли у якості другої, вставної лінії викладу виявляється лінія суб'єктивно-авторська. Отже, двоплановість у таких конструкціях подана за контрастом: наявність основної, лінійної розповіді і більш глибокого, суб'єктивно-авторського викладу.

Суб'єктивність вставлення створює свого роду протиставлення за авторством основної і вставленої лінії викладу.

Наприклад: *Ставок блискотів (тайть в глибині перекинутий ліс):*

налинула мила хвильнява свіжуча – пересвіт подужав (В. Барка);

Застыла ліпа, як струна (чужезюць гтак з недаверу), бьццям наклікала яна мяне на тайную вячэру (Р. Баравікова). ВК експресивного плану характеризуються обов'язковою настановою на вплив. Без такої цілі вони використовуються не для впливу, а для імітації розмовної мови з її фрагментарністю, самоперебиванням чи як засіб оформлення прямої мови.

Наприклад: – *Ах ти, сукин син! – промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково наликав би сторожского зацькованого вояка)* (М. Хвильовий);

Тисячі дзяччат блакітнавокіх — па тварах бычу — зычачь ичасця мне
(П. Панчанка).

Часто різні експресивні елементи наявні у лексичному наповненні ВК. З огляду на це М.Г. Булахов підкреслює: «Треба мати на увазі. Що слова, словосполучення і фразеологізми більшою мірою, ніж фонетичні і граматичні засоби, можуть виконувати естетичні функції (особливо в художньому мовленні)» [2:5]. На думку ж А.П. Сковородникова, «виступаючи на лексичному рівні як компонент значення слова або як значення слова в цілому (для слів-інтенсифікаторів), експресивність на синтаксичному рівні виступає як функція-властивість синтаксичної конструкції посилювати як прагматичну, так і власне граматичну інформацію, закладену у висловленні або в будь-якому його компоненті» [5:14]. Наявність у ВК експресивних засобів різних рівнів цілком виправдана: чим більше експресивних елементів експресивних елементів бере участь у створенні загальної експресії висловлення, тим сильнішим є його прагматичний ефект, збільшений у результаті напашування експресії.

Однак експресивність лексичного складу ВК — це експресивність іншого рівня, і не вона (ні в українській, ні в білоруській мові) визначає той прагматичний ефект, якого досягається при використанні ВК. Особливе, експресивне значення ВК зумовлене специфікою структури речення зі вставленням як розчленованої конструкції. Експресивна конструкція не є засобом, який доповнює лексичну експресію. Якщо конструкція експресивна, то вона буде мати ефект впливу незалежно від того, чи є експресивним її лексичне наповнення. Експресивність ВК залежить від її властивості подати інформацію у розчленованому вигляді.

У результаті вивчення механізму створення експресії у ВК виявлено:

а) способи введення автора; б) прийоми такого введення; в) засоби, що є основою прийомів. Очевидно, слід прийняти твердження М.М. Бахтіна про те, що «суб'єктивне емоційно-опічне відношення мовця... є скрізь: абсолютно нейтральне висловлення неможливе» [1:263–264]. Суб'єктивізація ВК в українській і білоруській мовах здійснюється двома способами:

експліцитним та імпліцитним. Суть експліцитної суб'єктивізації полягає у зближенні сфери автора і читача, в діалогізації розповіді. Для цього використовуються засоби різних рівнів: дієслова і займенники 1-ої і 2-ої особи однини і множини, вставні елементи, спонукальні і питальні речення та ін.

Наприклад: *(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші — про це в інший раз)* (М. Хвильовий). *Польмя страшным тым днём — Такое ўжыцці мне выпала! — Слезы з вачей до адной. Пякельныя вустамі втіла...* (В. Макарэвіч). *Від круч і ями відблисків (а всюди в глибині лісній, могиляться: гробник!)* — жорстокий сніг (В. Барка). *Агонь відушчы і сляпы, На што — пытаюся у тебе! — Зямлю вякамі ты ляпіу, каб спаляціць яе імнення?* (В. Макарэвіч). *Гніда кобила запізналась, вазжо дихає на дерева... (Невже наздоженуть?)* (М. Хвильовий). *Колькі ужо? Трыццаць год (Было куды адрывеш?) Выношу сынка свайго З палаючае адрывы* (В. Макарэвіч).

Імпліцитно автор вводиться через прийоми, пов'язані з вираженням різноманітних суб'єктивних конотацій: авторських емоцій, індивідуального сприймання дійсності, підсилювальних відтінків. У залежності від основних конотацій, які виникають за умови використання того чи іншого засобу, можемо виділити: прийоми створення емоційності, прийоми створення образності,

прийоми підсилення (синтаксичні і семантичні фігури). Окрему групу складають знаки питання та оклику, які можуть виражати різну конотацію. Наприклад:

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний, – така солодка путь була перед тобою (М. Хвильовий);

Буслы над возерам замерлі (нас ахатила ціньня?) (П. Глебка);

А от дискусія (у печінках сидить!) (М. Хвильовий);

Щасце здабудуць сабе назауседы – так будзе! – гордасць і слава зямлі нашай – простыя людзі (А. Кулешоу).

У вставленні можуть поєднуватись декілька різних прийомів. Це поєднання може бути найрізноманітнішим.

Обсяг статті не дозволяє нам зупинитися на усіх характерних ознаках розвитку експресивності вставлених конструкцій у структурі простого ускладненого речення української та білоруської мов. Та проаналізований матеріал дає підстави зробити такі висновки:

1. ВК активно функціонують у художньому стилі української та білоруської мов як ЕСК.

2. ВК як експресивна синтаксична структура мають з іншими ЕСК як подібність (серед основних засобів можемо назвати розчленованість висловлення, актуалізацію інформації, установку на вплив), так і відмінність (актуалізація інформації особливим чином, через винесення її в іншу смислову площину).

3. Суб'єктивізація ВК, яка веде до певного протиставлення за «авторством» вставленої і основної лінії викладу, є конкретною реалізацією експресивних можливостей конструкції.

4. Склад експресивних ВК в українській і білоруській мовах практично ідентичний, що зумовлено не стільки мовними системними відповідностями, скільки спільними джерелами їх походження.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
2. Булахов М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. – Мн.: Изд-во БГУ, 1979.
3. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
4. Практыкум па беларускай мове / Пад агульнай рэд. Г.М. Малажай. – Мн.: Вышэйшая школа, 1993.
5. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
7. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973.
8. Сямешка Л.І. та інш. Курс беларускай мовы: Падручник. – Мн.: Універсітэцкая, 1996.

Ю.О. Сергєєв

Осип Бодяньський – представник слов'янської філології в Україні

Осип Максимович Бодяньський (1808–1877) – відомий український і російський вчений-філолог, історик, етнограф, фольклорист і педагог. Його вважають

одним із засновників славістики в Росії. Але багато чого зробив вчений і для України.

У своїй магістерській дисертації “О народной поэзии славянских племен” (1837) [1] поряд із російською, сербською та іншими слов’янськими Бодянський розглядав українську народну поезію. До цього ні В. Копітар, ні Й. Добровський у своїх класифікаціях не виділяли української мови. Після виходу в світ магістерської дисертації Бодянського П. Шафарик у книзі “Slovanský národopis” виділяє українську мову як окрему, а назви українських міст на карті, доданий до книги, подає українською мовою.

Сам О. Бодянський вважав за основу української літературної мови полтавський діалект. Це було більш резонним, ніж думка М. Максимовича про те, що основою української літературної мови є киево-переяславський діалект північно-українського наріччя.

Бодянський гостро виступав проти теорії М. Греча, який вважав, що українська мова виникла з суміші російської та польської мов і утворилася внаслідок тривалого панування поляків у південноруському краї.

В ході дискусії з І.І. Срезневським Бодянський запропонував фонетичний принцип як основу українського правопису: “*Писати, як говорять, з дрібними, проте, винятками, бо без винятків не може бути ні однієї системи. За такий я вважаю вживання Ъ: її не слід виключати з письма малоросійського; вона завжди посідає в ньому своє місце, вимовляючись і раніше і тепер зовсім інакше, ніж її вимовляють росіяни...*, як І. До цього додайте ще два-три винятки, і ось вам уся система правопису, природного, простого, усім приступного і тому найзручнішого” [1:340–341].

У іншій дискусії – вже з М. Максимовичем – Бодянський також обстоює фонетичний принцип української мови в написанні назв українських міст. О. Бодянський захищав зближення українського письма з живою мовою, послідовне передавання звуків, незалежно від їх походження. Він виступав проти етимологічного правопису М. Максимовича, тому рекомендував писати *Харків, Васильків, Решетилівка*. Бодянський доводив правильність своїх написань фактами граматичної будови української мови. Він знову й знову обстоював фонетичний принцип українського правопису: “*Ми хочемо йти услід більшості вживання, голосу народу, єдиного законодавця своєї мови, а не народця якогось глухого закутка чи книжних розумах, виправлювачів, удосконалювачів мови, хочемо писати мовою, як вона звучить в устах сучасників наших тепер, а не як вона звучала за тисячу і більше років чи як би вам хотілося за своїми переконаннями примусити її звучати*” [8:254].

Осип Бодянський певний час (1846–1848, 1858–1877 рр.) редагував періодичне видання “Чтения в Обществе истории и древности российских при имп. Московском университете”. Саме тут з’явилося доволі багато пам’яток української історії та культури з власними коментарями та примітками вченого: “История Руссов или Малой России”, “Літопис Самовидця”, “Діарій” Ханенка, “Описание о Малой России и Украине” С. Зарульського, “Краткое описание о козацком малороссийском народе...” П. Симоновського, “Літопис самовидця о войнах Богдана Хмельницкого” та ін.

В 1835 р. під псевдонімом Запорожця Ісѣка Материнки Бодянський видав “Насѣкі українські казки”, під псевдонімом А. Бода-Варвинець друкував україн-

ські поезії в російських журналах, під псевдонімом І. Мастак надрукував у 1834 р. огляд українського письменства "Малороссийские повести, рассказываемые Грипком Основьяненком".

З ініціативи Осипа Бодяньського вийшли друком "Народні пісні Галицької і Угорської Русі" Я.Ф. Головацького. Відомо, що разом зі своїм братом Федором Осип зібрав понад восьми тисяч одиниць пісенних скарбів. Брати перші в українській фольклористиці застосували методику так званого фронтального запису фольклору, приділивши увагу не тільки давнім традиційним жанрам, а й таким, що відбивають новітніші явища життя народу [10:5].

Справі комплексного розгляду фольклорної спадщини та оригінальних художніх творів слов'янських народів мала служити й задумана Бодяньським "Всеслов'янська хрестоматія", належне місце в якій відводилося українському народнопісенному та літературному матеріалові.

Осип Бодяньський вважав, що без урахування багатой пісенної спадщини слов'ян неможливо до кінця зрозуміти й пізнати їхню історію, поезію, міфологію, побут і мораль. Пісенність, за його висловом, становить одну з найхарактерніших рис слов'янства. Визначивши пісню як основний вид народної поезії всіх без винятку народів світу, Бодяньський підкреслив нерівномірність поширення пісень у світовому масштабі, а за обсягом та характером пісень особливо виділив слов'ян.

Зв'язок народної творчості з реальним життям народу як основи, що формує національні особливості цієї творчості, Бодяньський розглядав і на матеріалі відомої збірки українських пісень Вацлава з Олеська [7], збірки словацьких народних співанок, укладеної й прокоментованої Яном Колларом [9].

Осип Максимович як дослідник накреслює проблему хронологізації фольклору в еволюційному аспекті. У своїй магістерській дисертації він стверджує: *"Направление Поэзии, её характер, устанавливается жизнью народа, его возрастом: в каком возрасте находится народ, такова и Поэзия его, как откровение народа"* [1:11].

У фольклористичній концепції О. Бодяньського історія та фольклор знаходяться у взаємозумовлених зв'язках. Для нього абсолютно зрозумілим і чітко вираженим є те, що народну поезію визначає історія народу, і, знаючи останню, враховуючи, який період свого буття проходить народ, наперед можна відгадати, який характер його поезії. І навпаки, якщо народ з тих чи інших причин не мав повних цілісних історичних літописів, то фольклор пояснює собою історію, замінює її. Відповідно, належно проаналізувавши народну словесність, можна відкрити, який попередній шлях пройшов народ, як він розвивався і дійшов до того становища, у якому перебуває зараз. На думку Я.І. Гарасима (дослідника О. Бодяньського як фольклориста), *"заміна історії поезією – це романтичний гіперболізм на грані метафорики..."* [4:32–33].

Бодяньський уперше в термінологію культурно-історичної школи ввів поняття документа як синоніма фольклорного твору. Усна словесність, підкреслює він, *"имеет документальное историческое значение, по ней можно судить о степени жизни народа"* [1:13].

Фольклорний текст, на думку О. Бодяньського, навіть переважає над літописним джерелом, оскільки містить оцінку не індивідуалізовану, – а тому досить суб'єктивну, але більш загальну, об'єктивізовану, оцінку колективного цілого – учасника та сучасника подій. Одне слово "суд" народу, виражений у піснях,

“очень важен для историка, как суд современника происшествию” [1, 27], вартість якого для науки підсилюється чисто описовими елементами автохарактеристик, своєрідною “народною автобіографією”.

У дисертаційному дослідженні пісень слов'янських народів О. Бодяньський застосовує прийом характеристики історичних фактів, які в сукупності поряд із факторами природно-географічними впливали на національну специфіку пісень [4:33].

Бодяньський розглядає народність як синтез самостійного національного розвитку й творчого засвоєння найвищих здобутків освіти інших народів.

Під впливом сильної в той час бурлескної традиції О. Бодяньський сам починає віршувати. Його перший вірш “На новий 1828 год” можна розглядати як певною мірою наслідування “Пісні князю Куракіну” І. Котляревського та бурлескних переробок од Горація, виконаних П. Гулаком-Артемовським.

Бурлескністю позначені й деякі інші вірші, написані в 1829–1831 рр. (“Епітафія п'яниці”, “Епітафія самому собі” та ін.). А байки “Сухая ложка”, “Орел і Черепаха” доповнюють картину розвитку цього жанру в літературі просвітницького реалізму, свідчать про синкретичне поєднання неоднакових стильових течій навіть у творчості одного й того ж автора.

На віршових спробах О. Бодяньського відчувається й вплив романтичної поезиї. Його “Козацька пісня”, написана у зв'язку з декларативним “відновленням малоросійських козацьких полків” у травні 1831 р. (а власне з організацією царизмом додаткової військової сили для придушення польського національно-визвольного руху), викликає інтерес “обігруванням” деталей із козацького побуту. Звертаючись до земляків, поет закликає їх сідлати “коней вороних”, гострити “шаблюки”, брати в руки “списица” та “ністлети”, одягнути “козацькі шатки набакир” і довести, що кожний з них не “музир”.

Козакофільські тенденції наявні й у чотиривіршах “Напис до портрета Богдана Хмельницького”, “Епітафія Богданові Хмельницькому”, “Кирилові Розуму”.

Інтимні поезії Осипа Бодяньського “Тріолет”, “Мадригали” можна віднести до романтичної особистісно-психологічної лірики. Ці твори викликають великий інтерес не тільки своїми мотивами, а й тим, що в українській поезії з'явилися досі невідомі віршові форми, а це в період становлення нового письменства мало важливе значення [5:423–425].

Захоплений загальним інтересом до народної творчості, Бодяньський у своїх перших літературних спробах вдався до обробки та стилізації народних казок та легенд, намагаючись навіть теоретично постулювати подібний шлях формування нової літератури. В книзі О. Бодяньського “Наські українські казки запорожця Іська Материнки” (1835) у віршованій формі були літературно опрацьовані фольклорні сюжети. Кожна з цих казок (“Казка про царів сад да живу соплочку”, “Казка про дурня да його коня”, “Казка про малесенького Йвася, змію, дочку її Олеся та задніх гусенят”) виникла на основі відповідних народних аналогів, передає їхню образність.

Безперечно, “Наські українські казки” є характерним явищем українського преромантизму. І. Франко, перевидаючи в 1903 р. цю книжку, підкреслював її яскравий колорит: “Та є в його [О. Бодяньського. – Ю.С.] віршуванні щось інше [відмінне від аналогічних творів в російському чи німецькому письменстві. – Ю.С.], чим ті казки заслугують на пильну увагу і в чім Бодяньський був уче-

ником не німецьких романтиків і не російських корифеїв, а власне перших творців нового українського письменства – Котляревського й Гулака-Артемовського. *Се національний колорит* [виділення І. Франка], який він силкувався надати своїм казкам” [13:449].

О. Бодяньський є автором однієї з перших літературно-критичних розвідок про повісті Г. Квітки-Основ'яненка (1834), досліджень про “Мертві душі” М. Гоголя. Наприклад, Бодяньський із вдячністю відзначав, що до появи повістей Квітки-Основ'яненка українці “не мали майже ні одного чисто літературного твору своєю рідною мовою, написаного прозою”, тому “хвала панові Грицькові, що перший так сміливо й так мальовничо вирвався на баскому коні на поле сьогодні всіма улюбленого розповідного роду” [12:297, 307].

Намагаючись розглядати повісті Квітки-Основ'яненка в динаміці розвитку української літератури загалом та її прозових жанрів зокрема, Бодяньський згадує все, що їм передувало, – від невеликого прозового уривка українською мовою в “Граматичі” О. Павловського до відомих “писульок” П. Гулака-Артемовського, висловлюючи жаль з приводу того, що одна з перлин української прози – “Наталка Полтавка” – тоді ще не була опублікована. Не поминув критик і всіх випадків використання української мови в ранніх творах самого Квітки-Основ'яненка [6:84].

Надійну основу та запоруку подальшого прогресу української літератури О. Бодяньський вбачав у її тісному зв'язку з народнопоетичними джерелами, а тому всі твори Квітки-Основ'яненка розглядав та оцінював під кутом зору їх відповідності цим джерелам. З комплексу естетичних ознак фольклорних творів критик передусім виділяв їх живу народну мову. “Правильну чисту... мову й базато воляло підмічених в народі зворотів і висловів” відзначає Бодяньський в “Салдацькому паплеті”, “справжню народну мову” – у “Мертвецькому великодні” і “Марусі” [12:299, 303].

Бодяньський-критик також відзначає художні достоїнства та вади цих творів. Наприклад, він дає позитивну оцінку композиції та художнім елементам “Салдацького паплету”: “Простота, натуральність оповідання, викінченість в цілому, правильне співвідношення між частинами, живі, яскраві, свіжі картини; веселий гумористичний тон, влучні, дотепні натяки, ніби навмисне, випадково кинуті, швидкість переходів, умілі вступи, поступова принадливість однієї групи перед іншою... – все це складає невід'ємну вартість цієї чудової повісті” [12:298–299].

Відомо, що О. Бодяньський і далі уважно стежив за творчістю Квітки-Основ'яненка, про що є згадки і в його листах із слов'янських земель, і в щоденнику [2:21, 26]. Портрет Осипа Максимовича буде неповним, якщо не згадати про його українське оточення, коло спілників, до кого душею, як магнітом, тягнувся Бодяньський.

Ще у студентські роки доля зблизила його з відомим українським ученим Михайлом Максимовичем, у домі якого Бодяньський деякий час жив. Там у 1832 р. він познайомився з М.В. Гоголем і пишався цією дружбою протягом усього свого життя. У щоденнику О. Бодяньського залишилося чимало записів, присвячених подіям, пов'язаних з М.Гоголем.

У 1844 р. розпочалася дружба Бодяньського з Тарасом Шевченком. Аж до самої смерті великий український поет вважав Осипа одним із найближчих своїх друзів. Ця дружба розквітла в лиху годину шевченкового заслання.